

anadolu'da islâmiyet

F. Babinger - F. Köprülü

inceleme - araştırma

insan yayınları

FRANZ BABİNGER (1891-1967)

Alman türkolog ve tarihçi; İslâm sanatı tarihi uzmanı. Birinci Dünya Savaşı'nda Türk ordusunda görev yaptı. Çalışmalarını daha çok Türk tarihi alanında yoğunlaştırdı. Berlin, Münih, Bükreş ve Yaş Üniversitelerinde türkoloji, Yakındoğu tarihi ve kültürü dersleri verdi. Belli başlı eserleri: *Scheijch Bedrettin* (Şeyh Bedrettin), 1921; *Die Geschichtssreiber der Osmanen und ihre Werke* (Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri), 1927; *Mehmet der Eroberer und seine Zeit, Weltenstürmer einer Zeitenwende* (Fatih Sultan Mehmet ve Zamanı. Bir Çoğ Sonunun Akıncısı), 1953.

M.FUAT KÖPRÜLÜ (1890-1966)

Türk tarihçi ve politikacı. İstanbul Darülfünunu öğretim üyesi ve Türkiyat Dergisinin kurucusu. 1935 yılından itibaren siyasi faaliyetlerde bulundu. Milletvekilliği yanı sıra türlü bakanlıklarda sorumluluk üstlendi. Çalışmalarının belli başlıları: *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 1918; *Türk Tarih-i Dînisi*, 1925; *Türk Edebiyatı Tarihi*, 1926; *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, 1959; *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, 1981.

Anadolu'da İslâmiyet

FRANZ BABINGER
FUAD KÖPRÜLÜ

Çeviren
RAGİP HULUSİ

Yayına hazırlayan
MEHMET KANAR

İNSAN YAYINLARI

insan yayınları: 201
inceleme-araştırma: 93

anadolu'da islâmiyet • franz babinger
birinci baskı
istanbul
eylül 1996

ISBN 975-574-148-8

türkçesi
ragıp hulusi
yayına hazırlayan
mehmet kanar
tashih
kutlukhan eren

içdüzen
karakalem reklâmcılık hizmetleri ltd. şti.
(0 212) 235 84 81

kapak düzeni
fuat fidan

baskı-cilt
eko matbaası

kapak baskı
eko matbaası

insan yayınları
klodfarer cd., kültür ap., 27/5
divanyolu, istanbul
tel: (0 212) 516 08 28 – (0 212) 518 08 78

İçindekiler

Hazırlayanın önsözü ... 5

Anadolu'da İslâmiyet

Franz Babinger

Anadolu'da İslâmiyet – İslâm tedkikatının yeni yolları ... **11**

Anadolu'da İslâmiyet

Fuat Köprülü

Türk istilâsından sonra Anadolu tarih-i dînisine
bir nazar ve bu tarihin menbaları ... **41**

Sözlük ... 122

Metinlerde adı geçen bazı Avrupa kaynakları ... 126

Açıklamalı indeks ... 129

BERLIN FRIEDRICH WILHELMS ÜNİVERSİTESİ öğretim üyelerinden Franz Babinger'in 7 Mayıs 1921 tarihinde açılış dersi olarak verdiği "*Der Islam in Kleinasien*" konulu makale, daha sonra "*Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft*" adlı süreli yayının 76. cildinde basılmış (Leipzig 1922, s.126-152) ve bu makale Edebiyat Medresesi hafız-ı kütübü Râgıb Hulûsi tarafından Türkçeye tercüme edilerek "*Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*"nın 2. yıl, 3. sayısında yayınlanmıştır. (Temmuz 1338/1922, s. 188-221). Prof. Fuad Köprülü de Babinger'in makalesini okuduktan sonra bazı hataları düzeltmek, bu arada kendi araştırmaları sonucunda kimi konularda sahip olduğu kanaatlerini ortaya koymak için sözkonusu makaleye tenkidî bir cevap hazırlamış ve bunu "*Anadolu'da İslâmiyet. Türk istilasından sonra Anadolu tarih-i dinîsine bir nazar ve bu tarihin menbaları*" adı altında "*Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*"nda bir dizi makale halinde yayınlamıştır (yıl :1338, 4 Eylül, 5 Teşrîn-i sâni, 6 Kânûn-i sâni; ayrı basım, 129 sayfa).

Osmanlı Türkçesi ile yazılmış bu makalelerin matbu nüshalarına ulaşmanın zorluğu bir yana, eski harflerle yayınlanmış araştırmaları da ancak Osmanlı Türkçesine hakkıyla vâkıf olanlar okuyup anlayabilmektedir. Bu durumu göz önünde bulundurarak Babinger ve Köprülü'nün makalelerini Latin harflerine aktarmaya karar verdik, ama bu arada sadeleştirme yerine, metinlerde anlaşılması güç olan yabancı kelimelerin günümüz Türkçesindeki karşılıklarını çalışmanın sonunda küçük bir sözlük halinde vermeyi tercih ettik. Öte yandan, Babinger'in Almanca makalesinin bulunduğu sayıyı İstanbul Arkeoloji Müzesi Kitaplığı'nda bularak, makalede adı geçen ve oryantalistler tarafından hazırlanan eserlerin bir listesini çıkarıp bu çalışmanın sonuna ilave etmeyi uygun gördük.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, ulaşılması güç olan ve hatta İstanbul kütüphanelerinde tam koleksiyonunun bile mevcut olmadığı ve Osmanlı Türkçesi ile yayınlanmış olan bu kaynakların tümünün mevcutlarının tespit edilip günümüz diline kazandırılması gerekmektedir. Sunulan bu çalışmada da aynı amaç güdülmüştür.

DR. MEHMET KANAR

Anadolu'da İslâmiyet

FRANZ BABINGER

Çeviren

RAGIP HULUSİ

Yayına hazırlayan

MEHMET KANAR

Anadolu'da İslâmiyet

İslâm tedkikatının yeni yolları

“Berlin Darülfünûnu muallimlerinden Franz Babinger’in 7 Mayıs 1921’de iftitâhî ders olmak üzere tahrir ve Alman Şark Cemiyeti Mecmuası’nın 1922 senesine ait 76. cildinde neşrettiği mühim bir makalesinin tercümesini neşrediyoruz. Mecmuamızın gelecek nüshasında Köprülüzâde Fuad Bey tarafından buna ait yazılmış mufasssal bir tenkidname münderic bulunacaktır.”

KADİM DÜNYANIN HIÇBİR DIYARINA bunca kurûn ve a’sârın mürûru sırasında Anadolu’ya olduğu kadar garip ve hususî bir rol ve vazife düşmemiştir. Bu yarımada en eski zamanlardan beri Şark ile Garp arasında bir meyancı ve üzerinde Doğu ile Batı illerinin gerek sulh gerek harp kuvvetlerini ölçüşmek için telakki ettikleri bir milletler köprüsü olmak gibi kendisine cihan tarihinin bahşettiği bir talih ve mukadderiyete mazhar bulunmaktadır. İşte Anadolu’nun —zikre şayan olmayan birkaç istisnadan sarf-ı nazar— hiçbir zaman kendisine has, vahdetli bir ülke teşkil edememiş olması şüphesiz bu vaziyeti ile izah olunabilir. Kendisinin bu hususî “aralık” vaziyeti her taraftan vâki olan muhaceret akınlarını tayin ve teshil ettiği cihetle burada Ârî, Sâmi, Moğol ırklarına mensup muhtelif şübeler ahlak, âdetler, din ve saire itibarıyla aralarında hiçbir rabita bulunmaksızın, büyük bir tenevvü ve tehalüfle yanyana yerleşmiş, konuşmuş oldukları gibi memleketin yerli ahalisi de hiçbir zaman sağlam ve vahdetli bir kitle olmayıp, son derece hayretbahş tezatlar ve garip tesirlerle dolu karmakarışık bir akvam meşheri arzetymekteydi. Yine burası eskiden beri, üzerinde ticaret ve harp için buluşan kavimlerin bir cenk meydanı veya ganimet malı ve hiçbirini de müstakirren yerleşmek isteyen derecede kendisine bağlamamak şartıyla, sayısız fatihlerin daimî hedef ve amacı olmuştu. Hititler, Frigyalılar, Lidyalılar, Acemler, Romalılar, Suriye-

liler.. bütün bunlar Anadolu hudutlarından bir an için gelip görünüyorlar ve az bir müddet sonra hiçbir iz ve nişane bırakmaksızın kaybolup gidiyorlardı. Yunanlılar sahil kenarlarını işgal ve iskân ederek ülkenin içlerine ilerliyorlar, fakat o nispette de kendi ırkî hususiyetlerini za'fa düçar ederek nihayet büsbütün terkeyliyorlar; Acemler kısa, Romalılar ise daha uzun bir müddet için burasını ellerinde bulunduruyor, bununla beraber Anadolu'yu ancak bir iskân sahası yâni müstamere (koloni) olmak üzere görüyorlardı.

Şimdi birdenbire bu sahne değişiyor, roller tebdil eyliyor. Vaktiyle kadim devirde bu Anadolu, Garp ve onun irfan, medeniyet ve sanat sayesinde Şarktan ayrılmış, koparılmış olduğu gibi, ba'dema Şark da, ancak bu defa büsbütün yeni şekillerle ve yıpranmamış milletlerin taze kuvvet ve taşkınlığıyla ortaya çıkıyor... Anadolu'daki Bizans hakimiyeti çürümüş bir bina gibi çökmekte bulunduğu bir sırada, XI. asrın ikinci yarısında, anlaşılmaz azîm vukuat tesiriyle Asya'dan Garba doğru sürülmüş olan bir çoban boyları heyeti ki, Türkmenlere daha doğru tabiriyle, bunların en ileriye gelen bir kolu, yâni Selçuklar, yarımadanın eşiginde görünüyor ve pek az bir zaman sonra Anadolu'nun içerisine dalıp burada ayrı bir devlet ki, Rûm saltanatını kurarak yeni bir dinin hakimiyetine yol ve meydan açıyorlar.

Çoktan beri kadim devrin Anadolu'suna, buranın müteaddit kavimlerine, muhtelif dinleri eşkâline layık olduğu derece ve miktarda gayret ve zekasını sarfedecek hatırı sayılır adette müdekkik ve müteharrirler çalışmış ve bir hayli nukât ve hususâtı umumî hatlarıyla tenvir ve izah etmiş oldukları halde bu diyarın artık bin seneyi geçen bir zamandan beri geçirdiği "İslâmiyet devresi" hemen hiç tedkik ve tettebbu edilmemiş bir devir olmak üzere gösterilirse, yanlış bir iddiada bulunulmuş olmaz. Hatta şimdiye kadar müslüman Anadolu'ya ait velevki sathî olsun, umumî bir taslak bile yapılmamıştır. Halbuki, bugün bizim bu müslüman Anadolu'ya dair bildiklerimiz umumiyetle Bizans müverrihleri ile, eserlerinin ekserisi yazma halinden bile çıkamamış olan, aciz ve mahdud bazı İslâm müelliflerinin verebildikleri cüz'î ve nâkis haberlerden ibarettir. Böyle olmakla beraber, ihtimal ki burada "İslâm tedkikatı için bir yeni ülke" olmak üzere Anadolu'ya ait umumî bir taslak çizmek yolundaki bu teşebbüs biraz cüretkârane sayılabilir.

Buna rağmen ilmin burada yapacak ne gibi vazifeleri olduğu hakkında efkarımızı bir defa muhasebe ve teftişten geçirmek ve aynı zamanda islâmîyatın bu sahada gideceği yolları seri hatlarla resmetmek cazibesiz bir iş olmasa gerektir.

Bu hususta en evvel karşımıza çıkacak esas sual şudur: Din-i İslâm bu

kıtaya ne vakit dahil oldu? Anadolu ne vakit Dârü'l-İslâm hali aldı? Bu o kadar dolaşık bir meseledir ki, bugün buna dair ancak bazı faraziyata girişilebilir. Yalnız şu kadarı müspettir ki, daha hicretin birinci asrında islâmlar¹ tarafından vaki olan geçici akınlar burada ne siyasî ve ne de dinî bir iz bırakmamışlardır. Fakat, söylediğimiz gibi, milattan sonraki XI. asırda (1067) oradaki Bizans mirasına pek kolayca konmuşlar ve bu yeni fetholunan memlekette İslâmiyete kat'î bir mevki-i kabul temin etmişlerdir. Dinî tarihin mevzu olacağı bu takririmizde siyasî tarihten bir nebze olsun bahsetmek caiz değildir. Bununla beraber bahsin heyet-i umumiyesini anlamış olabilmek için sadece şu keyfiyeti hatırlatmak icabeder ki, onuncu asrın ortalarında bu Türkmen boyları heyeti, *Selçuk* isminde birinin riyaset ve kumandası altında Türkistan'dan Buhara'ya hicret etmiş ve orada rivayetin beyanına göre 956 senesinde İslâm dinini kabul etmiştir². Kendisinin bundan evvel hangi dine salık olduğu hiçbir yerde zikrolunmuyor. Fakat, şu kadarı kat'iyen muhakkaktır ki, bundan sonraki ilk kırk sene içinde, ilk defa olmak üzere Nişabur camiinde *Tuğrul Bey* namına hutbe okunduğu 1037³ tarihinden itibaren Selçuklar bütün İran, el-Cezire, Irak, Suriye ve Anadolu'ya hakim olmuşlardı ve ortada mevcut bütün devletleri süpürmüşler, Hindistan hudutlarından Akdeniz sahillerine kadar yayılıp uzanan bir saha üzerinde saltanat tesis etmişlerdi.

Nefs-i Anadolu'da az zamanda evvela İznik, sonra Konya asıl Selçuk saltanatının fer'î bir kolu olmak üzere meydana gelen Rûm Selçukları Devletinin payitahtı olmuştu⁴.

Şarkta hükûmet süren asıl Selçuk hükümdarları gibi Rûm sultanları da sanat, ilim ve edebiyatı teşvik ve himaye ediyorlardı. Fakat, bütün bunlar Türk değil, halis Acem tarz, renk ve üslubundadır. Kezalik, bilhassa bazı cami ve medreselerde bugüne kadar muhteşem numûneleri kalmış olan kendilerine has âbide ve binalarda görünen mimarî usulü sarîh bir surette şarkî İran tarzıydı. Bütün Anadolu'ya yayılmış olan inşaat ve mebânî üzerindeki sayısız kitabeler Konya sultanlarının bedîi zevk ve ihtişamperverliklerini izhar ve ilan etmektedir. Bizans hıristiyanlığı yerine, sırf memleket dahilinde olsun, yeni din kaim olmuş, hıristiyan din, ahlak ve zihniyeti son ilticagah olmak üzere ancak Karadeniz ve Akdeniz sahillerinde tutunabilmiştir.

Şimdi biz Rûm Selçuklarının itikadî fikir ve nazarlarına dair ne biliyoruz? Acaba oralarda sünnilik mi, ehl-i sünnet mezhebi mi vicdanlarda hakimdi? Katiyyen gayr-i malum. Ve ihtimal ki ilmî tefahhusun en az atf-i dikkat etmiş olduğu birinci nokta budur. Birçok karineler bu hususta şüpheye imkân bırakmıyor ki, Rûm Selçukları şîî bir mezhebe mensuptular. Yâni tek

bir kelime ile alevî idiler. Buhara diye maruf o esrarlı ve menkıbeler bürünmüş keşişler şehrinde – Buhara kelimesi Bûdî lisanında Manastır manasına gelen “Ubhara” kelimesinin Türkçe–Moğolca şekli olmak üzere görülmektedir –İşte, bu vaktiyle bir mübedler haremghahının makarrı olan iranîlerin şehrinde⁵ idi ki, Selçuklar atalarının dinini islamiyetle tebdil etmişlerdi.

Bilhassa Rus âlimlerinin cehd ü ikdamları sayesinde muttali olduğumuz bir keyfiyeti İslâm müelliflerinden istişhadlarda tevsik etmek istersem, bu takririn çerçevesini kırmış ve aynı zamanda ifadelerimin mücmeliyetini ihlal etmiş olacağım. O da şudur ki: Seyhun'un ardındaki ülkeler, yâni Maverâünnehir dediğimiz kıt'a hiçbir zamanda ciddî bir surette sünnî olmamış, hiç olmazsa daima alevî tesirlere tâbi kalmıştı. Bir defa İran'ın o vakit de şimdiki gibi katiyyen,ehl-i sünnet telakkilerine makar olmadığı, belki İslâmiyetin eski mezhepleri tard veya istihaleye düçar etmiş olduğu yerlerde daima sünnî düşmanı olduğu münakaşa götürmez, bir kısım halkı sinesinde tutmakta bulunduğu her türlü şüphenin fevkinde bir vakıdır. Halbuki sadece bir menba zikretmiş olmak için mesela; söyleyebiliriz ki takriben otuz sene bir müddet (1063–1092) Selçuklardan *Alparslan* ve oğlu *Melikşah*'ın vezir ve müşaviri bulunan *Ebû Ali Hasan Nizâmülmülk*'ün “*Siyasetname*”si Türk boylarının ne kadar İranleşmiş ve iliklerine kadar şîî fikir ve itikadlarıyla işlenmiş olduğunu⁶ başka bir manaya hamli mümkün olmayacak surette haber vermektedir. 1170 senelerinde doğmuş olan *Yakut* gibi ehl-i sünnet müellifler Türklerin İslâmiyet düşmanlıklarına karşı nefretlerini izhardan hâlî kalmıyorlardı. Ezcümle, Arap coğrafyacısı, *Koşar* ile *Beluç*'un “İslâmiyetin Rum ve Türklerden daha azılı düşmanları” iki haydut olduğunu söylüyor⁷. Onun için Bizans tesiratının kuvvet ve derecesi istisgar edilmek icab etmemekle beraber, Anadolu'nun Selçuk binalarından⁸ bahsedilirken bunlarda sünnî islâmlarca o kadar sedid bir takayyüdle ihtiraz olunan canlı tasvirlerin bulunması gibi çok şayan-ı dikkat bir hadisenin Bizans tesiratına atfedilerek, aynı zamanda Selçukların sünnî olduklarının⁹ kabulü katiyyen hatadır. Nitekim, Konya binalarında görülebilen o sayısız “Çâr Ali” (?) dedikleri şeyler bânîlerinin şîî ruhiyet ve zihniyetleri hakkında istenildiğinden âlâ hüccetler teşkil etmektedir.

Filvâki, şimdiye kadar Rûm Selçukları hakkındaki tarihî haberler bize ne kadar cüz'î miktarda sızmış bulunursa bulunsun, bir nokta cerh ve reddedilmez bir surette sabit ve muhakkaktır. O da şudur ki: Rûm devletinin bütün siyasi ve dinî hayatı tamamen İran tesiri altında bulunuyordu. Şiirde, saray devâirinde münhasıran Farisî lisanı istimal olunuyordu. O zamandan kalma müteferrik bazı ehemmiyetsiz edebî bekâya bilâistisna Farisî yazılmıştı.

Acem hânendeleri Konya'da kendi ana dillerinde garip sevda şarkıları ve ilâhî türküler terennüm ediyorlar; Rûm sultanlarının menâkıbı da yine İran lisanında terennüm ve tahrir olunuyordu. Bu münasebetle sadece M.Th.Houtsma sayesinde keşfolunan *İbn-i Bibî* (vefatı 1272) tarihini hatırlatmak kifayyet eder. Bu kitabın vakıa bir Türkçe nüshası da elimizde ise de bunun anlaşılması XIII. asırda vücuda getirilmiş Farisî muhtasarı sayesinde esaslı bir surette kolaylaşmıştır. İşte keza "in usum delphini" namına (?), aslında Farisî olarak telif edilmiş olan bu vakayiname, medeniyet tarihi nokta-i nazarından çok yüksek bir kıymeti haizdir. Çünkü, el'an bir zamanki göçebeliklerinin vazih izlerini muhafaza etmekle beraber medeniyet ve irfan itibarıyla İran'a¹⁰ tâbi bulunan Selçuk saray hayatını son derece canlı bir surette göstermektedir. Binaenaleyh, yalnız Rûm Selçukları havzası için şîî İslâm dinini resmî din olarak kabul etmekte tamamen haklı olabilirsek de, bu yeni hakimiyete tâbi olan ahali ile, fatihlerin büyük kitlesini bu dinin sadık ve şaşmaz salikleri telakki etmek katiyyen doğru olmaz.

Selçukların İslâmîyet'i kabul etmezden evvel hangi dine mütekid oldukları meselesi ancak farazî bir surette hallolunabilir. Türk boyları arasında şamanlığın yanında hristiyanlığın bir şeklinin de mevkiî olduğuna dair muhtelif karineler mevcuttur. İsrail (ki Selçuk'un oğullarından birinin adıydı), Mikail, Yunus, Musa gibi garip İncilî-hristiyan isimlerinin o zamanlar hristiyan Kafkas kavimleriyle olan komşuluk ile izah edilebileceği zannedilmişse de, *Daniel Chwolson* ve *Wilhelm Radloff* taraflarından meydana çıkarılan nas-tûrî mezar kitabeleri¹¹ Semî Reçiye dedikleri Yedi Su eyaletindeki Türk boyları arasında hristiyanlığın kuvvetle münteşir bulunduğunu vazihan ispat etmektedir. Petersburg'un re'yinde musib İslâm müdekkiki *W.Bärthold* buna dair uzunca ve kanaatbahş bir makale neşretmiştir¹².

Bundan ma'ada yine Rûm Selçuklarından kısmen kendi arazileri üzerinden geçen ehl-i salib seferleri dolayısıyla garp hristiyan kanı karışmaları da oluyordu. Hatta Toulouse ve St. Gilles kontu *Dördüncü Raimund*'un (doğumu 1042- vefatı 5 Şubat 1105, Trablus) hemşiresi *Isabella* ve onunla birlikte birçok kibar frenk kadınları Selçuk beylerinin harem dairelerine girmişler, bunun üzerine *Isabella*, *Birinci Kılıçarslan* (vefatı 1087) tarafından tezevvüc edilerek Rûm sultanlarının ceddesi olmuştu. Bu gibi hanedan münasebet ve irtibatlarına memleketin dinî ahval ve vaziyeti için şumüllü bir tesir atfetmekten çok uzak bulunmakla beraber, bilhassa ileride göreceğimiz vechile münferit olmayan bu hallerin, Selçukların ellerindeki hristiyan esas halkına karşı vaziyetlerine az çok müessir olduğunu zannediyorum.

Anadolu'nun yerli sekenesinin dinini ne derece tebdil etmiş olduğu hakkında hiçbir şey söylenemez. Ancak, şu kadarı pek muhtemel olarak kabul edilebilir ki, eskiden beri mevrus hristiyanlık büsbütün mücadele ve mukavemetsiz terk ve feda edilmemiş, belki İslâmiyetin yeni kaim olduğu yerlerde alttan alta yine yaşamakta devam etmiş ve din müdekkiklerine bu kadar zahmet ve müşkülât ibka eden o gayet acib ve meraklı itikadların ihtilatını mucip olmuştur.

Bu tezâhür ve inkişâf etmekte olan Selçuk medeniyetine ansızın Moğol hükümdarı *Cengiz Han*'ın imha yıldırımı çarptı. Anadolu, kendisinin hüküm ve tâbiyeti altına girdi. Fakat, bu muvakkat idi. Binaenaleyh, memleketin dinî inkişafı için bir tesir ve ehemmiyeti haiz değildi. Bundan sarf-ı nazar, şu cihet hemen muhakkak gibidir ki, Cengiz Hânîlerin kabul ettiği İslâm akidesi şekli esas itibarıyla Selçukîlerinkinden hemen farksızdı. Mesela; şu vakayı hatırlatalım ki, *Hülagu*, müverrih *İbnü't-Tıktaka* tarafından doğrudan doğruya *Ali*'nin halefi ve vecdli bir alevî sıfatıyla pek taşkın bir surette tebci edilmiş, adeta semavîleştirilmiştir¹³. Hristiyanlarca da kendisinin şayan-ı dikkat tesamühkârlığı, hatta hristiyan dostluğu sebebiyle çok muhterem tutulmaktaydı. Kısa bir zaman devam eden Moğol hakimiyetinden sonra Anadolu birtakım tavâif-i mülûk eline kolay bir şıkar gibi düşmüştü¹⁴. Mamafih, Selçuklar payitahtları olan Konya'da sönük ve zahirî bir hayat yaşamakta devam etmişlerdir.

Ancak, mensup olduğu silsilenin sonuncusu olan *Alaeddin* 1308'de zehirlenerek öldüğü zaman yarımada birtakım tavâif-i mülûke inkisam etmiştir ki, bunların çok karanlık olan tarihleri bizi burada daha ziyade meşgul edemez. Yalnız, şu kadarını tebyin edelim ki, bu beyliklerin de alevîliğe mensubiyetleri ispat olunabilir. Bunun için mesela; sadece "Nûre Sûfî" dedikleri muammalı şahsiyeti, ondan neşet eden Karamanoğullarını veyahut Aydın, Hamid, Teke (Teke, Türkçede erkek keçidir) beylerini düşünüyorum.

Mamafih, bütün bu ehemmiyetsiz tavaif-i mülûke nazaran XIII. asır döneminde birdenbire tarihin karanlığından çıkarak, iptida, kendilerine gösterilmiş olan ufak bir araziye, ondan sonra nihayet Selçuk saltanatının parçalanması ve kendisine varis olan beyliklerin hüküm ve tâbiyete alınması sayesinde bütün Anadolu'yu, mutlak bir surette mülkiyet ve tasarruflarına alan yeni bir aşâir heyeti gelir ki, çok daha mühimdir. O da Osmanlı kavmidir. Bunun nereden geldiği ve kendisini Şark'tan göçmeye sevkeden sebep ne olduğunun gediksiz bir surette keşif ve ispatı henüz ilmin tedkikat ve taharriyatı için müyesser olamamıştır. Bu Türkmen boylarının evvelki sergüzeştleri-

ni derin bir karanlık örtmektedir. Acaba bunlar anayurtlarından nasıl bir din getirmişler ve ne vakitten beri İslâmiyet'e girmişlerdir? *Th.Nöldeke* 60 sene evvel bu kavmin ilk cediti olan Osman'ın tamamıyla Arap-İslâm ismini taşıdığı halde babasının Ertuğrul ve amcalarının Sunkur, Gündoğdu, Dündar, hatta kardeşlerinin bile Gündüz Alp, Sarı Bali gibi müşrik diyebileceğimiz gayr-i islâmî adları olduğuna¹⁵ celb-i enzar eylemiştir. Halbuki, diğer taraftan dedesinin adı Süleyman olduğu söyleniyor ve başka bir yerde Osman'ın İslâmiyet'i ilk kabul ettiği zaman eski ismini değiştirmiş olduğu faraziyesini serdettiydim¹⁶. Mamafih, bununla da Süleyman adı izah edilmiş olamaz. Meğer ki, bunun için de Tevrat'ın Salomon'u esas ittihaz edilmiş ve kendilerinin soydaşları olan evvelki Selçuklardaki hıristiyanî-incilî isimlerin zuhurunu mucip olan aynı âmiller bunun için de kabul edilmiş ola.

Hülâsa, Osmanlılar Selçukların bütün mirasına sahip oldular. Dinî ahval islâmlaşmanın gittikçe terakki etmesinden başka bir tahavvül görmedi. Bu yeni sultanlar zamanında ise evvelki olduğundan çok daha geniş bir mikyasta genç Osmanlı Devleti'nin manevî ve dinî hayatına tesir itibarıyla kendisine azîm bir şiddet ve vüs'at atf ve izafe edilmesi lazım gelen Şark meczublarının memlekete gelip toplanmaları hadisesi vukubuluyor.

Demek istiyorum ki, dervişler ve bunların neşrettiği sülûk hakim bir mevki alıyor. Bunlar bir defada memlekete gelmiş değillerdir. Daha Selçuklar zamanında birçok ricâl-i sûfiye, makarr-ı evliya¹⁷ olan Buhara'dan gelip Anadolu'ya cemaatle girmişler ve orada gerek saray gerek ahali tarafından hâhişle kabul edilmişlerdi. Maveraünnehir'in çok yüksek tutulan halk velisi *Ahmed-i Yesevî* (vefatı Yas'da 1166'dadır) bunların hepsinin üstad-ı perestîdesi idi. Bu itibarla bilhassa Horasan bu yabancı misafirlerin menbâi bulunuyordu. *Taşköprüzade*'nin¹⁸ eski mehaz ve rivayetlere müsteniden ilk Osmanlı şeyhlerine dair verdiği haberler gözden geçirilecek olursa, bu adamların müt-hiş misyonerlik faaliyetleri hakkında az çok bir nazar elde edilebilir. Her köşe ve bucakta zaviyeler ve mamureler tesis ve inşa eden ve çilehaneler açarak mutekid müridleri "sülûk"ları dairesine alanlar bunlardır.

Bu suretle birçok tarikatler bu toprak üzerinde mantar gibi bitmekteydiler. Bunlardan bilhassa ikisini zikrelelim: Birisi, *Celaleddin-i Rûmî*'nin tesis-kerdesi olan Mevleviye¹⁹, diğeri de ondan daha az maruf olmayan *Hacı Bektaş-ı Velî*²⁰ tarikatlarıdır.

İkisi de imanlı Aliperestlik taraflarıdır. Her ikisi de silsilelerini Peygamber'in damadına îsal etmektedirler.

Bu dinî ihvan cemiyetleri Osmanlı hükümdarlarının hararetili teşvik ve

himayeleri sayesinde feyiz ve inkişafa mazhar oluyorlardı. Kadim Osmanlı müverrihleri Bursa ve Edirne sarayları tarafından yapılmış olan zengin vakıflar ve tekke tesislerine ait haberlerle doludur. Bilhassa bu yeni gelenleri Allah'ın resulleri gibi şevk ile istikbal eden halkın muhtelif tabakalarından kendilerine tahsis olunan her taraflı teberruat dervişlere kayıttan âzade bir murakabe hayatı temin ediyordu. Bu misafirlere karşı gösterilen lüzumundan fazla itimadın pek yakında bu genç Osmanlı devletine ne kadar tehlikeli olacağı henüz akıllardan bile geçmiyordu. Daha Selçukîler zamanında böyle memlekete yabancı birtakım dervişlerin, devletin nizamına karşı isyan ile saltanat hanedanı aleyhinde kıyamlarda bulunmaları gibi haller nadir değildi. *Dubeux* da “*Mir'ât-ı tevârih*” ünvanlı Latince eserinde her halde bir şark aslına istinaden veyahut bir ehl-i salib tezkiresinden iktibasen böyle bir hadiseyi bütün tafsilatıyla tasvir etmiştir²¹. Bu ve bunun gibi diğer hikâye ve rivayetlerden bu yabancıların yerli halk indinde büyük bir nüfuz ve itibara malik bulunmuş oldukları bilvasıta anlaşılıyor. Her ne kadar o zamanlarda Anadolu'daki dinî cereyanları teferruatıyla kâfi derecede vazîh bilmiyorsak da bu herhalde sünî düşmanı olan yoldaşların saray ve ahali nezdinde gördükleri itibar hatta evliya derecesinde tazim edilmeleri keyfiyetine ibtinaen kadim Osmanlı ülkesinde şiliğin intişarı hakkında istisnalara cüret edebiliriz. Türkçe eserler bu babda hemen esasî bir surette sâkit kalıyorlar. Fakat, aynı zamanda bu derviş ve sûfilerin hüdapereştâne hareketlerine dair safiyâne beyan-ı takdirat ve hayretten halî kalmıyorlar. Şimdiye kadar basılmış olmak suretiyle bizim için kabil-i vusul bir hale konan Osmanlı tarihlerinden en eskisinin müellifi bulunan *Aşık Paşazade* bile, Konya'da bilahare bütün sûfilerin an cemaatin katledilmelerine müncer olan²² bu derviş isyanında dahil bulunan *Baba İlyas*'ın peyreviydi.

Ma'at-teessüf biz gerek Osmanlı devletinin ictimai teşkilatı²³ ve gerek orada zuhur etmiş olan dinî yoldaşlık ve kardeşlikler²⁴ hakkında henüz pek ziyade karanlıktayız. Anadolu ahvali hakkında çok şayan-ı dikkat bir tasvir bırakmış ise de yine bu erkek birliklerini andırır cemiyetlerin²⁵ – ki bunlara *Hacı Bektaş*'ın da bu sırada tesis etmiş olduğu rivayet edilen yeniçeriler²⁶ dahil edilmek icabeder – zuhur ve menşeleri meselesi açık kalıyor. Burada cengcû bir Türkmen aşiretinde herhalde vücudu farzolunamayacak şekilde bir misafirperverlik hüküm sürüyor ve Arap seyyahın pek canlı tasvir ettiği gibi, her tarafa yolculara mahsus konuk evleri kapılarını açıyor ve bütün memlekete yayılmış olan “*Ahiyyetü'l-Fetyan*”²⁷ dediği bir cemiyet “Gençler Fütüvvet Birliği” namıyla memleketlerinden gelip geçen hacı ve garipleri iba-

te ve iâşe etmeyi kendilerinin en yüksek vazifeleri telakki ediyordu. Ankara ahilerini²⁸ bu eski teşkilatın bekaya ve akisleri gibi telakki etmekte haklı de-ğilsek, o asırda bu hallerin çok uzun bir zaman devam etmemiş olduğunu kabul etmek caiz olabilir²⁹. *Timur* istilaları ile muvakkaten sarsılmış olan Osmanlı satvetinin artması üzerine bu dervişliğin de nüfuz ve tesiri tehditkâr bir derecede kuvvet ve şiddet iktisab etmiştir.

Bu ikinci defaki muvakkat Moğol hakimiyeti bu inkişafı katiyyen haledar etmemiştir. Tamamiyle berakis. Hatta büyük Fatih'in Anadolu şeyhlerine ne kadar vâsi bir derecede müsaid ve lütufkar davranmış olduğu keyfiyeti³⁰ herhalde dikkatimizi pek fazla celbe layıktır. Fakat, bu cihet V.D. *Smirnoff*'un "*Rebabname*'deki Selçukça Beyitler"'i tedkik münasebetiyle meydana çıkardığı vaka ve hakikatlerden sonra, *Timur*'ün sülûlîğe pek ziyade kurbiyeti olan bir tarikate mensup olduğunun muhakkak telakki edilebileceği³¹ derpîş olduğu takdirde kabil-i izahdır. Osmanlı hakimiyetinin yeniden tesisinden sonra İranlı dervişlerin Osmanlı hanedanı ve Turanlı hükümdarlar şeceresine karşı kasıtlar tertip ettikleri haller tekessür etmiştir.

Bu esnada, yâni XV. asır dönümüne doğru Osmanlı ilinde de İran'dan gelen dinî bir cereyan gittikçe nafiz ve tehditkâr bir hal ve şekil gösteriyor. Erdebil'de Süfiye mezhebi³² burada XIV. asrın ilk rub'unda *Safiyüddin* isminde büyük bir sülûfî şeyhi vardı ki, silsilesini Ali'ye kadar îsal ediyor ve 12 Eylül 1334'de mazanna-i kiramdan olarak fenâ dünyasından irtihal etmiş bulunuyordu. Kendisinin evlat ve ahfadı bu takva ve murakabe seccadesine oturmuş ve ruhanîyetlerinin şöhreti Bursa'ya Sultanın sarayına kadar varmış, hat-ta her sene Erdebil'e zengin hediyeler ve dolgun keseler gitmekte bulunmuş-tu³³.

Bu cihet bütün Osmanlı müverrihlerince, endişesizce, adeta memnuniyetle tebyin olunmaktadır. Osmanlı hükümdarlarınca bu atiyelerin irsali o kadar muntazam vuku buluyordu ki, bir defa irsalatın arkası kesilince *Şeyh Cüneyd* bu babda Bursa'ya şikayet bile etti. Bilhassa bu adamın siyaseten am-meye muzır ef'âl ve harekâtı her halde makarr-ı saltanatda daha o zaman an-laşılmış olmalıdır. Filvaki, bu girift harekâtı neticeten kendisini Karakoyun hükümdarı *Uzun Hasan* nezdine ilticaya mecbur etti³⁴. Orada yalnız bir mi-safir gibi kabule değil, aynı zamanda *Uzun Hasan*'ın Trabzonlu hristiyan prenslerinden biri olan *Katerina* ile izdivaçlarından mütevellid kızı *Hadice Begüm*'ün dest-i izdivacına da nail oldu. Fakat, *Cüneyd*'in nail olamadığı şey ki, kendisinin dervişlik esası üzerine teşkil edilmiş³⁵ ve kendilerine mahsus (tıpkı bektaşilerinkine benzeyen, ancak kırmızı renkte) serpuşlarla (ki kızıl-

başlar bu !) techiz olunmuş maiyyeti güruhunu bir hükümet halinde kurarak birleştirmekti. Onbeş yaşında torunu olan ve Safeviye tahtının müessis ve bânisi bulunan *Şah İsmail'e*³⁶ hayretbahş bir surette müyesser oldu.

Bu delikanlıya bir hamlede binlerce, yüzbinlerce insanların kalbini cezbeden, kendisine kısa bir zamanda sağlam temelli bir devlet tesisi kudreti veren şeyin ne olduğu bugüne kadar bir muamma kalmıştır. Osmanlı payitahtında o zaman Garbın bile, vücudundan haber aldığı bu yeni mezhebin intişarı haşyetle takip olunuyordu. O zamanki İtalyan tezkirelerini (relansiyoneler), fakat hepsinden önce *Marino Sanuto*'nun rûznâmeleri (diyarolar) yeni peygamber hakkında birçok mucizenüma masallarla doludur. Bunlara göre *İsmail'in* nazarında para ve mansıbın hiç kıymeti yoktu. Her şey bilâkayd u şart yeni dine inkiyad ve teslimiyetten ibaretti.

Bu delikanlı için hiçbir ulufe olmaksızın, siperlik zırh giyinmeksizin askerlik ifa ediliyor ve kendisi için vecd ve şevk ile ölüme atılmıyordu³⁷. Bazı dinî ahkâm, ezcümle rivayete göre domuz eti eklinin tahlili, şarap içme memnûiyetinin ref'i şeyler, yeni mezhebin mabudu olan Ali tarafından bu gibi tahdidatın icrası gayri mümkün olacağı esasına müstenid ısdar edilmişti. Ma'atteessüf Safevîlerin daha başka akidevî fikir ve nazarlarına ait hemen hiçbir şey bilmiyoruz. Garp rivayetlerinin çok kere noksan ve mübalağalı olarak verdikleri malumattan ahzedebileceğimiz fikre göre bunun esası her halde kadim İran ve aynı zamanda şüphesiz hristiyan akide ve âdetlerinin son derece şayan-ı dikkat bir halitası olmak icab ediyor. Bilhassa *İsmail'in* nezdinde Türklerin tamamıyla hilafına olarak hristiyanlara karşı görülen müsaadekârlık calib-i nazardır. Cedd-i ekberleri olan *Uzun Hasan'ın*³⁸ bir hristiyanı tezvici ve hristiyanlıkla siyaseten ittihadı keyfiyeti, hristiyanî fikirlerin bu hususta ne derece bir rol oynadıkları meselesinin tedkik ve müzakeresinde katıyyen nazardan dûr tutmamalıdır.

Elhasıl, az zaman içinde yeni mezhep Anadolu'da gayr-i salim bir surette intişar etti. O zamanki bir Venedik'linin beyanına göre, bütün ahalinin dörtte üçü bu genç peygamber ve dinine taraftarlıklarını ilan etmişlerdi³⁹. Bilhassa yarımadanın cenub-i garbında, Karaman'ın alt taraflarında, Teke ve Hamid illerinde tamamen Safevî kesilmişlerdi. Esasen oralarda çoktan beri zemin hazırlanmış bulunuyordu. Daha *Sadreddin* ismindeki Safiyüddin'in oğlu burada etrafında vecidli bir cemaat vücuda getirmiş ve nakle göre daha o zamanlardan beri oralar halkı İranlı şeyhlere meclub bulunmuştu. *Timur*, kezaik kuvvetle tasrih edilmek icab eylediği vechile, ordusuyla geçerken buraları esirgemişti⁴⁰. Bu havali ile Erdebil arasında maddî ve fikrî sıkı bir muva-

sala mevcut bulunuyor ve buraya *İsmail*'in düşmanlarına karşı olan mücadelelerinde kendisine yardım için alay alay her taraftan göç ediyordu. Böyle bütün bir kısım memleketin çok uzakta ve bir kenarda bulunan pîrlerinin mezhebine karşı bu sökülmez irtibatı bir gece içerisinde husule gelmiş olamazdı. Filvaki, bu Anadolu'nun yalnız cenub-i garbî taraflarına münhasır olmayan uzun bir propaganda mahsul ve neticesiydi.

1415-1416'da Aydın'da zuhur edip bir anda Rumeli topraklarında da hayli taraftar bulan *Simavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddin*'in kıyamı, Bedreddin'in beslediği akidevî fikirlerine nazaran, mutlaka Osmanlı tahtının zevalini ihzar edecek gibi görünen o tehlikeli vukuat sırasına dahil olduğu gibi, muhakkak bin surette sabit olduğu vechile, Safevîlerin dinî ve siyâsî emelleriyle de fikren rabıta dar bulunmaktadır.

Vaktiyle Konya acem manevî hayatının ve edebî faaliyet ve ikdamâtının merkez ve mihrakı olduğu gibi, Osmanlı hakimiyeti zamanında da Bursa, bilahare Edirne, hatta İstanbul İranlı şeyh ve şairler için bir mecme olmuştu. Osmanlılarda şiir ve umumiyetle inşa şevk ve ateşi Irânî misallerden nur ve hararet almaktaydı. Manzum olarak, o zamanlardan elimize geçen âsârın hemen hepsi doğrudan doğruya Acemce asılların bir taklidi olup, zatî ve yerli olarak hiçbir muhteva arz etmemektedir. O zamanki Osmanlı şairlerinin kafiyeperdazlıklarının bize izhar ettiği şey, baştanbaşa Acem ruhu ve Acem tasavvurlarıyla dolu mel'abelerdir. *Kaba dili* dediğimiz kifayetsiz Türkçe bu şairane edaların fikrî sıklet ve azametini katiyyen uygun gelemezdi. Hatta büsbütün değilse bile, yeni fikir ve fevkalhis hayallerin ifadesi için de Farisînin yardımına müracaat ediliyordu. Bu suretle Acemce Osmanlı lisanını inhilale uğratmış ve gitgide Arapça ile birlikte ancak son zamanlara muvaffakiyetli tasfiyecilik faaliyet ve gayretlerine maruz kalmış olan garip bir halita vücuda getirmiştir.

Mamafih, asıl halk kitlesi hiçbir zaman böyle bir nazım lisanının acib fikir ve tasavvur alemine kaynaşmıyor, buna mukabil Hacı Bektaş halifelerinden biri olan *Yunus Emre* gibi aşık kalender dervişlerin ağzından coşan sade dinî türküler, ilahilerden⁴¹ heyecan duyuyorlardı. Bu ilahiler dervişler vasıtasıyla her yere nakil ve tamim olunuyor ve böylece nesilden nesile tevarüs ediyordu. Ahalinin şer'î ihtiyaçlarını da Türkmen hocalardan müteşekkil safdil bir sınıf temin ve ifa eyliyordu.

İslâmiyet daha o vakit de *Kutadgu Bilig*'in (ki bunda esas nüveyi bir Türk-Çin tasavvurlar alemini teşkil etmektedir) telifi zamanında olduğu gibi, her nevi naspverane tamîklerden hâlî, sırf sathî bir mahiyetteydi. Eski aki-

devî an'aneler değişik şekillerle yaşamakta devam ediyor ve dinin talimatı ne kadar sade ve ammeye uygun bir tarzda va'z ve neşrediliyorsa Anadolu halkının geniş kitlesi de o kadar muhabbet ve şataretle bunlara teveccüh ve intisab ediyordu. Bu cihetle *Şah İsmail* dininin çabucak memlekette hakim kesilmesi ve biraz muvazenetini kaybetmiş ve sûfiyane fikirlere meclub bulunmuş olduğundan kendisine velî namı verilmiş olan *Sultan Bayezid-i Sâni*'nin nihayet rüyasından uyanması istiğrab olunamazdı. Müşarünileyh ahdinin ilk senelerinde (1492) meczub bir derviş tarafından kendisine karşı icra edilmiş⁴² olan şuikest *Şark*'tan gelen tehlikeye karşı teyakkuz ve basirette bulunması için her halde ilk ihtar işareti olmuş olsa gerektir. Bunun üzerine "Acem Peygamber" in mensubiyetini, bilhassa bunların şeyhlerini binlerce nüfus halinde ihrak ve Asya tarafındaki vilayetlerden Avrupa cihetindeki Rumeli, Yunanistan, Sırbistan, Arnavutluk gibi kıtaların ücra köylerine naklettirdi⁴³. Fakat burada da bu sürgünler daha büyük bir mukavemet ve inatçılıkla yeni cemaatler vücuda getirmişlerdir. Öyle cemaatler ki bugüne kadar bile izleri takip olunabilmektedir.

Ancak, *Bayezid*'in mahdumu *Selim*, kendisinin "Yavuz" lakabını medyun olduğu, bütün şiddetini tatbik etmek suretiyle bu afetin bir dereceye kadar önünü almaya muvaffak olmuştur. Filvaki, müverrihlerin müttefiken haber verdiklerine göre, memlekette 40000'den fazla şîî doğratmış ve zararsız bir hale getirmiştir⁴⁴. Bu kat'i bir muvaffakiyet oldu. Zira o vakitten beri Anadolu'da Acem fitnecilerinin iğfalkar davetlerinin ardı kesilmiş ve hiçkimse kendisinin alenen bu zındık dinine intisabını ilana cüret edememiştir. Buna mukabil daha ziyade gayretle gizliden propagandacılık devam etmiş ve bu muhakkar mezhebin taziykzede mensubunu ücra derelere, تنها dağlara çekmişlerdir.

Bunların ehemmiyetten ârî bakiyeleri "Kızılbaş" ve "Tahtacılar" namı altında zamanımıza kadar sürüklenmiş olup, bunların muammâi menşeleri Avrupa tettebbu alemini epeyce zaman uğraştırmıştır. Bulgaristan'da⁴⁵ bile tesadüf olunan Kızılbaşların Safeviye mensuplarının hakikî bekayası olduğu meselesi artık devam edemez. Bu mülâhazanın tenkidi zımnında hassaten ibretbahş bir ifadeyi nakledeceğim ki o da, keyfiyetin aslına katiyyen vakıf olmaksızın, şu yolda⁴⁶ bir rivayette bulunan bir Avusturya-Macar Antalya⁴⁶ viskonsolosuna aittir. Göçebe olmayan yerli halktan başka liva dahilinde yani bu *İsmail*'in zuhurundan çok evvel şülüğün bir kalesi olan Teke sancağında "Yörük" namıyla daha binlerce göçebe vardır. Bunlar hayvan yetiştirirler veya deve sürücülüğü ederler yahut kereste işlerler ki "Tahtacılar" bunlardır ve

adeta hükümetin nüfuzu dairesinden hariç yaşarlar. Yakın zamanlara kadar an'aneten İran teb'ası addolunuyorlardı ve hükümet de bunu zımnen kabul ediyordu. Ancak, son zamanda bu intizamsızlık ref' edilmiştir.

Malum olduğu üzere, Kızılbaşlara "Çepni" yahut "Çetni"⁴⁷ dahi denilir. Bunlar bilhassa Trabzon havalisinde bulunmakta olup, esasen daha XV. asırda "Çapnide" namıyla Bizans müverrihi *Laonikos Chalkokondyles* tarafından işhad edilmiş olsalar gerektir⁴⁸. Halbuki, *Hacı Halife'nin "Cihannüma"*sında bilhassa bu hususta Trabzon'un tasviri sırasında çok mühim bir ibare vardır:

"Trabzon'un cânib-i garb u cenubu Cibal Çini derler. Bunda etrak taifesi sâkin olur. Laz taifesiyle müsterektir. Lisanları Türk ve Acem ve Şah-ı Acem'i mabud itikad edip revâfizedendir"⁴⁹.

Eğer basmadaki çini kelimesini çepni'ye tahvil ederek çetni ile bu tabirde, zikrettiğimiz çepni veya çetnileri görmek istersek yanlış olmayız zannederim. Zira burada "Tesan"lar mevzu-i bahis olamaz. Filvaki kızılbaşlar, bilhassa buralarda, ezcümle Kastamonu taraflarında da kesretle bulunmakta ve birçok seyyahlar tarafından nitekim son zamanlarda ilk defa *Richard Leonhard*⁵⁰ tarafından işhad olunmaktadır.

"Her kim okur Fârisî, gider dinin yarısı" yolunda eski bir Osmanlı darbı vardır. Fakat, bu zındıklara karşı olan bütün hismiyle beraber Selim-i Evvel, Fâarisî lisanında şiirler yazmaktan fariğ olamamıştır. Kendisi tamamen İran maneviyetinin dairesi dahilindeydi. Nasıl ki bir dergahta terbiye görmüş olan *Fatih Sultan Mehmed-i Sâni* de⁵¹ sarahaten alevî dervişliği ve Aliperestliği iltizam eden *Bayramî şeyhi Akşemseddin* bütün mühim umûr-i devlette müstешar ittihaz etmişti⁵², tıpkı tasavvufa olan alaka ve irtibatım yukarıda söylediğimiz *Bayezid-i Sâni* gibi, *Selim*'in de mübarek şeyhlerin türbelerine karşı garip bir hulûs ve tazimi vardı. Mısır seferine giderken Şam'daki büyük zındık⁵³ *Muhyiddin İbni Arabi*'nin merkadi huzurunda azîm bir huşû ve tekrim⁵⁴ izhar etmiştir. Sûfiliğe olan irtibatı ise en ziyade hemen tamamen sûf-yane fikirlerle dolu olan Fârisî Divan'ından⁵⁵ tezahür etmektedir. İstanbul payitahtında o zaman şarkî İran âlim ve mimarları kaynaşmaktaydı⁵⁶. Bunun için sadece Çinili Köşk dedikleri muhteşem eser hatıra getirilmelidir. Resmî lisan bilhassa Fârisî idi ve bu Acem medeniyeti taraftarlığı fikir ve hissiyata gülünç taşkınlıklarla kendini gösteriyordu. Bunu *Mehmed-i Sâni* zamanına ait bir vaka bariz bir surette ispat etmektedir.

Şair Lâli, kendisini satabilmek için Acem görünmüş ve az zamanda sul-tanın kurbiyetine nail olmuştu. Kendisinin hakikî mevlidi Tokat olduğu ha-

ber alınır alınmaz saray mensûbîni arasında kemal-i huşunet ve rezaletle defedilmişti. Bunun üzerine intikam maksadıyla acı bir hicviye yazmıştır ki bunun, *Hammer* tarafından yapılmış olan Almanca tercümesini burada aynen nakilden kendimi alamıyorum. ("*Latîfî Tezkiresinin*" 290. sayfasında mukayyed olan bu şiirin aslını kaydediyoruz):

*Gevhere kıymet olmaya kânda
Dürr bahâsın bula mı ummanda*

*Söylenir nûkte vü meseldir bu
K'olur elbet çerağ dibi karanu*

*Eğer âdemde marifetse murad
Ne fazilet verirmiş ana bilad*

*Taştan sâdır oldu gerçi güher
Muteberdir velî niteki hüner*

*Rûmda külehlenmesin mi Acem
Oldu bu izzet ile çün ekrem*

*Acemin her biri ki Rûm'a gelir
Ya vezaret ya sancak umagelir.⁵⁷*

Selim 1514'de şîî takibatından sonra Mısır seferine hazırlandığı zaman 1516'da ahval böyleydi. Bu tarihî andan itibaren hilafetin saltanata ilhakı üzerine ahvalde baştanbaşa bir tebeddül husule geldi. Artık Acem-şîî nüfuz ve tesiri, hiç olmazsa devlet ve saray hayatında gittikçe tedennî etmiş, nihayet yerini tamamen Arap-sünniliğe terketmiştir. Bununla beraber, dinî mesalik erbabı hatta hocalar kısmı, son asırlara kadar bile bu Rafizî fikirlerden tamamen fariğ olamamış ve o vakitten beri Anadolu'da derviş ve zındıklar tarafından körüklenen ve gayr-i kabil-i inkâr bir surette alevîlik sebep ve emelleri tahtında mükerreren vukubulan kıyamlar – ki ilk defa 1605'de ihtiyar sadrazam *Kuyucu Murad Paşa*⁵⁸ tarafından bastırılmış olup bu münasebetle müverrih *Naîmâ* tarafından kendisine "*Seyfü'd-Devle*" ve "*Muhyiyî's-Saltana*" ünvanları bahşedilmiştir. Daha o zamanlar bile muhaliflerin Acem mezhebi yani alevîlik davasının nihâi zaferi hakkındaki ümitlerinden vazgeçmemiş olduklarını göstermektedir. Osmanlı vakanüvisleri, halkı devlet ve halife aleyhine tahrike çalışarak sünnilik aleyhindeki fikirlerini ahali arasında yaymaya savaştan bir alay zındık şeyhlerinden bahsetmektedir. Bu tasavvuf rica-

linin büyük Osmanlı allamesi *Hacı Halife* (1609–1657) zamanında bile memlekette ne kadar azim tesiri olduğu ve hâceler kısmını nasıl yekdiğerine dış bileyen iki muhasım fırkaya ayırdığını bu zatın İstanbul'da üç defa tabedilmiş olan ve her halde tercümeyle layık bulunan “*Mîzânul-hak fî ihtiyârî'l-ehak*” ismindeki eseri pek hoş bir tarzda anlatıyor⁵⁹.

Dervişlik, zamanın müruruyla aslî mana ve ehemmiyetini kaybetmiş ve hiç olmazsa siyaseten ehemmiyetten ârî bir teşkilat menzilesine inmiştir. Kelimât-ı cefriye ünvanlı muzlim ve dine muzır pendnameleriyle birkaç defa menfaya sürülmüş olan *Niyâzi*⁶⁰ bir zamanki sûfî hakimiyetinin en son kuvvetli mümessilidir. Kezalik, silsilesini *Şeyh Safiyüddin Erdebilî*'ye îsal eden *Şeyh Hüdâî* de (vefatı 1628) görüldüğüne nazaran ancak meşhur muvahhidane ilahilerini meydana getirmek suretiyle ve garip manevîyeti, meczubane tavır ve hareketiyle kendisini sünnet ve şeriat ehlinin ciddî takibatından siyaset edebilmiştir⁶¹. Zira meczub veya abdal ve delilerin Hakk'ın nefesine tutulmuş olmasına mebni, arzî kuvvetlerin fevkinde bir kudrete mazhar oldukları yolunda halkta en kadim zamanlardan kalma bir itikad vardı. Bir vakit Moğollar tarafından Haleb'in zaptı esnasında (25 Kânun-î sanî 1260) oradaki yahudi havraları yanında bulunan sûfî dergahları haremğâh yâni mukaddes ilticağâh telakki edilmiş olduğu gibi⁶², son asırlarda mutasavvıf zahidlerin çilehaneleri böyle sağlam bir ilticağâh addolunuyor ve çok kere siyaset caniler için sığınacak bir saçak oluyordu. Bilhassa *Hüdâî*'nin dergahı hakkında rivayet olunur ki burası senelerce *Sadrâzam Halil Paşa*'yı muakkiplerinden siyaset etmişti⁶³.

Böylece “*muhtelif vechelerden tevil olunabilen mezhepler ve aynı zamanda müsahelekâr meşrepleri ile geniş bir vicdanın ılık seması altında kayıtsızca taşıyıp büyüyen*” sûfilikle (Hammer, Osmanlı Devleti Tarihi, IV/608), “*Dervişlerin zahirî ibadetleri eşkalindeki taşkınlıkları havsataları dar bir tefsir makasıyla uluorta kırpan*” dürüş ehl-i sünnet ve cemaat taraftarlığı arasında azim bir zıddiyet meydana gelmiştir.

Mamafih, halk yine en kadim an'anelerine tevfikeyn mübarek sayılan şeyhlerin⁶⁴ talimat ve irşadatına daha çok rağbet etmekteydi. Osmanlı ravilelerinin vazih şahadetlerine nazaran bütün bu zındıkların ne kadar büyük bir nüfuz ve rağbete nail oldukları, daha bugün bile sırf şeriat dairesinde bir dinin halk tabakasına ne kadar az tesir ve hulûl etmiş olduğu keyfiyetiyle sübut bulmaktadır. Hakikaten Anadolu daima sayısız birtakım dinî cemaatlere münkasım bir ülke olarak kalmıştır.

Binaenaleyh burada en geniş manasıyla dinî tedkikat için nihayet derece

engin bir meydan açılıyor. Şimdiye kadar buna dair hiçbir şey yapılmamıştır. Ben şimdi âtîdeki satırlarda İslâmiyet'in bu yolda nasıl bir istikâmet dahilinde çalışacağını kısaca temhid teşebbüsünde bulunacaksam da karşımızda tavazzuh eden kâhir bir miktarda kesretli mesele ve vazifeler dolayısıyla bunların içinden ancak münferid ve cüz'î bazı noktalarını meydana çıkarabileceğim. Buraya kadarki mesrûdatımızdan anlaşıldığı üzere burada ilmin dercinden evvel iştigal edeceği şey Anadolu halk dinidir⁶⁵. Tarihi bir inkişaf silsilesinden meydana gelmiş ve mütenevvi temasların tesirine maruz kalmış bir akaid manzumesi gibi, tabiî İslâmiyet de takavvümü esnasında en evvelki aslî mefhumun derunî teşekkülünden mütevellid saf bir mahsul olarak kalmamıştır. Belki bize müteaddid bilhassa iki mühim tesirin müsterek bir neticesi olarak tebarüz etmektedir. Bunlardan evvelkisi kendisine has esasî fikirlerin tekamülü, sonrakisi de kendisinin istihaleye uğratıp hüviyetine ilhak ettiği yeni bulunmuş en eski tasavvurların tesiridir. Biz, Anadolu'da İslâmiyet'ten bahsettiğimiz zaman aşıkardır ki, buradaki din-i Muhammedî, müslüman camiasına dahil memleketler havzasının hiçbir yerinde görülemeyecek derecede birçok muhtelif tesirlere maruz kalmış ve hiçbir yerde din, burada olduğu kadar binlerce yıllık sayısız birtakım itikad bakiyelerini alıp işlememiştir. İslâmiyetin aslî nusus ve akaidinin hiçbir sahada evliyaperestlik hususunda olduğu kadar vâsi bir mikyasta saliklerinin ihtiyacatına intibak etmemiş olduğunu temhid ve ispat meziyeti İslâmiyet'in kıdemli üstadı *Ignaz Goldziher*'e aittir. Filvaki, mağlup ve ölmüş dinler bakiyelerinin yine alttan alta canlı bir surette tevarüs edip gitmelerini temin eden sûtre bilhassa bu olmuştur. Ancak, bu zat, evliyaperestliğe en ziyade hayat kuvvetini isale eden⁶⁶ şeyin bilhassa "Ali menkıbesi" olduğunu, çünkü bunun bu bakiyelerin yaşamakta devam etmesini ve İslâmiyet'e muhalif itikad unsurlarının tevil ve tahrif edilmesini teshil için müsait bir çerçeve teşkil etmekte bulunduğunu tasrih ettiği zaman, bununla sadece her halde son derece dikkate şayan bir hakikati işaret etmiş, fakat daha derin noktalarına dokunmamıştır. Ben burada dinler ve kavimler ruhiyatının bu pek çetin meselelerine girişmeye kalkışmayacağım. Şu kadar var ki, din ve itikad meselelerinde nassî talim ve tasavvurların aslî bir mahiyeti olmayıp, belki büsbütün hususî bir hayatıyeti olduğu keyfiyetine istinaden, berhayat bir mürşidin mabud gibi tazim olunması halinin şîiligin⁶⁷ imamperestlik hissiyat ve harekâtıyla pek kolayca telahuk edebileceğine celb-i dikkat etmek isterim. Farisî ve Türkçede mutasavvıf veya sûfî denilen şeyhlerin tercüme-i hallerinden bâhis olup vilayetname veya menakıbname dedikleri âsânı mütalaa eden her dikkatli kari için bu müşahade kendiliğin-

den hasıl olur. Aliperestlik⁶⁸ ise, doğrudan doğruya sūfilige intikal ettirir. Bi-naenaleyh, dervişliğin şîilikle olan cālīb-i nazar irtibat ve alakası katiyyen tesadüfî olamaz.

İşte kökünü şüphesiz içeri Asya'dan almış olan bu dervişlik, Selçuklular zamanından beri Anadolu'nun dinî hayatı için en manidar bir farika olmuştur. Bununla birlikte ve bunun sayesinde Budi⁶⁹, Mani, Hristiyan ve sair dinlerin tasavvurları yarımada gelmişti. Burada ise Bizans hristiyanlığı İslâmiyet'le nevmîdane bir harbe tutuşmuş, çarpışmakta bulunuyordu. Zarurî bir tarzda bu çeşit çeşit dinî manzumelerden memleketin muhtelif aksamında her birinin dinî inkişafına nazaran tabîî yarı bir hususiyet gösteren garip bir halita vücuda gelmiştir. Onun için her şeyden evvel bir defa Anadolu'nun dinî haritasını yapıp bunda, bugün mümkün olduğu kadar her mezhep ve tarikat mıntıklarını tayin ve işaret etmek ilmî tedkikatın esas vazifesi olmak lazımlı gelir. İngiltere'deki Sir W.M. Ramsay böyle bir haritanın lüzumunu daha 1892'de Londra'da "*Müsteşrikler ictimâsın*"da tasrih etmişti⁷⁰. Müşarünileyh kadim Küçük Asya ile birlikte müslüman Anadolu'sunun da tedkikiyle iştigal etmiş olan pek nadir zevattan olup, müteaddid makalelerinde bu kıtanın dinî tarihi için bazı vesaik toplamıştır⁷¹. Anadolu'da her mübarek yerin bir türbe ile işaret ve tayin olunduğu⁷² yolunda kendisinin ifade ettiği şaşmaz dinî umdenin pek doğru tebeyyününü mumâileyhe medyunuz. Halbuki bu yarımada aynı zamanda kıyas olunamayacak mübarek yerlerle, evvel zamandan kalma çınarların gölgesine dayanmış veya servilerin dibine sokulmuş zahid şeyhlerin, babaların, dedelerin türbeleriyle dolu olup, yerli halk, maddî ve manevî herhangi bir sıkıntıya düçar olunca bunları ziyaretle onlardan ruhu-na kuvvet ve şifa diler.

Türk seyyahı *Evliya Çelebi* (1611–1680 seneleri) henüz kısmen matbu bulunan "*Seyahatname*"sinde bu mübarek makamâtı büyük bir aşk ve dikkatle taharri ve tasvir etmiştir⁷³. Eseri, dinî tedkikat için hakikî bir definedir. Tedkikatı sırasında ait olduğu evliyalar hakkındaki tevatur ve an'aneleri, çok kere biraz akla sığmaz mübalağalarla birlikte nakleder. İşte ilmî taharriler buraya da nazarlarını tevcih ile bu rivayetlere ve bilhassa evvelce zikrettiğim şu vilayetname veya menakıbname dedikleri azizler teracim-i ahvaline ait sayısız eserlere istinaden bir "Osmanlı Evliyaları Tarihi" malzemesi vücuda getirmelidir. Bu hususta da henüz tamamıyla mebdâide bulunmaktayız. Vakıa Rus Türkiyatçılarından *Wladimir Aleksandr Gordlevskij* epeyce zaman evvel bir Osmanlı ayografisi vadetmiş⁷⁴ ve elimizde birkaç "evliya–menakıb" işlenmiş bir halde mevcut bulunmuş ise de, buna ait Türkiye ve Avrupa kütüpha-

nelerinde mevcut son derece külliyetli yazma malzeme (Almanya'da birkaç adet kıymettar ve kısmen gayr-i maruf nüshalar bulunabilir⁷⁵). Daha tamamiyle doğru bir surette tescil bile edilmemiştir. Bu suretle en çok Farisî olarak yazılmış, ilahere Türkçe halk kitapları şekline dökülmüş olan bu evliya tarihlerinden Anadolu'da İslâmiyet'in ilk zamanlarına ait canlı ve zengin bir medeniyet tarihi levhası vermiş ve bunlardan, buradaki eski hristiyan, hatta müşterek azizlerinin ne mikyasta müslüman kisvesinde yaşamakta oldukları görülüp anlaşılmış olacaktır. Bir de bu tamamen kabul olunmuş olanlardan ma'ada gerek Anadolu ve gerek Trakya'da⁷⁶ daha birtakım iki taraflı azizler ve hacetgahlar da vardır.

Bu babda birkaç istifadeli misal arzetmeme müsaade buyurulsun. Dobruca ovası kademisinin alt tarafında, Batuva vadisinin öte tarafında, Dişbudak şimalinde bir derviş dergâhına malik tekke köyü vardır. C.J. Jireček (Almanca) "*Bulgaristan Prensligi*" (Viyana 1891) ünvanlı pek mükemmel eserinin 533. sayfasında buna ait şu garip hikayeyi nakletmektedir:

"Bu dergâhın velisi şayan-ı dikkat iki taraflı bir zattır. Türklerce Akyazılı Baba⁷⁷, hristiyanlarca Aya Atanaş'tır. Ve gerek hristiyan gerek müslümanlar tarafından bilhassa çalınmış davaların meydana çıkarılması için kendisinden istimdad olunur. Kırım harbinden evvel yalnız müslümanların davasını koruyormuş; fakat o vakitten beri kurnaz dervişler hristiyanlar için kendisinin teveccühünü celbetmişler. 1883 şenesinde pîrin her iki şahsı için de verilen hediyeler toplanmış ve hristiyanların parası Balçık'ta bir mektep inşasına sarfedilmiştir."

Evliya Çelebi ve ona atfen kehalik Jireček (aynı yerde, s.536) başka bir vaka nakletmektedir:

"Karadeniz sahili üzerinde Kalyakarac (Kali Akra) burnunda Evliya Çelebi bir kasır bulmuştur ki, burada bir tekke ile beraber bir mağara derununda Sarı Saltık Dede'nin⁷⁸ yeryüzüne dağılmış yedi türbesinden biri vardı ki, bu mağarada Saltık Dede iki kayser kızını yedi başlı bir ejderin esaret pençesinden kurtarmışmış."

Türk seyyahı bundan bahsederken diyor ki: (II/133 müteakip)

"Hristiyanlar aynı veliye Aziz Nikola (aja Niqola, hagion Nikolaos) olmak üzere tazim ediyorlar. Jireček buradaki bu iki taraflılığın eski, belki de kūrūn-i vustâ hristiyanlarından aşılama bir şey olduğu mütalaasındadır. Tabii Anadolu'da da bu gibi misaller zikrolunabilir. Bunun için sadece muhtelif şe-

killerde görülen Seyyid Battal'ı hatırlamak kâfidir. Nitekim, Adalya'nın bir-buçuk saat garbında vaki Papazoğlu çiftliğinde bir ayazma yâni mübarek kaynak vardır ki, burada Meryem'in yüzü görülmüşmüş. Bu mucizeli kaynak gerek hıristiyan ve gerek müslümanlarca da rivayete göre şifalı olduğuna mebni çok büyük bir itibar görmekte ve her iki tarafça da kalabalıkla ziyaret edilmektedir."⁷⁹

Bundan ma'ada bazı hıristiyan aziz isimleri, mevkii isimlerinde⁸⁰ yaşamaktadır. Ezcümle Bilecik tarafında İnegöl mevkii, *Aşık Paşazade*'ye göre (Tarih, İstanbul 1324, s.4, alttan ikinci satır) aslen *Aya Nikola* (aja Niqola), yâni Ayos Nikolaos, (hagios Nikolaos) ki Aziz Nikola imiş. Bu münasebetle kısmen çok gayri mekşuf malumatı havi olan bu Anadolu mevkii isimlerinin⁸¹ esaslı bir surette elenip tedkiki, bu münasebetle kezalik âlimane mesai için meşkûr bir mevzu olarak gösterilmek icabeder.

Bu kısa işaret ve iş'arlardan müsteban olacağı vechile, Anadolu'da İslâmiyet tedkikatı için pâyânsız bir saha açılıyor. Bu öyle bir çalışma meydanı ki üzerinde bütün bir sıra nesillerin ve bütün milletler mensubunun zengin mahsulat derkedebilmek ümidiyle faaliyette bulunmaları mümkün ve mültezemdir. Filvaki halihazır ve istikbal bu gibi gayretlere müsait değildir ve ankarib bu ahvalin değiştirileceğine intizar edebilmek için insanın, üzerine bütün feyziyle bir ümit neşesi ve itimad şevkine malik olması icabeder. Bilhassa şu sıralarda Şark-ı karibde muazzam inkılablar oluyor ve Anadolu'nun eski cenk meydanı yeniden, üzerinde akvâmın yekdiğerini imha edercesine kesip doğraştıkları bir sahne olmak tehlikesine giriyor. Burada nihayetsiz kıymette birçok şeyler bir daha geriye getirilemeyecek surette kaybolabilir. Biz artık Anadolu ovalarında cınlayan silah seslerinin dindiği ve buranın yine milletler arasındaki müsalemetkâr rekabete serbestçe açılacağı günün hülûluna temenni edelim! Küçük Asya'nın kadim devirdeki tarih ve medeniyetini ilim âleminin aydınlığına çıkaran, bilhassa Alman tedkik ve taharriyatı olduğu gibi, Anadolu kurûn-ı vüstâ devrini aydınlatmak ve burada ilmin huzurunda tevazzu eden sayısız muammaların hallerini ortaya çıkarmak keyfiyeti için de inşallah yine Alman âlimleri kendilerine düşen faaliyet hisselerini alacaklardır. Başlıca Alman âlim ve müteharrirlerinin mesaisine medyun olan şimdiye kadarki dahili Asya ve Türk kavminin beşiğine ait keşfiyyatın Anadolu İslâm tarihinin son meselelerini hal ve tenvir edecek cevapların da Orta Asya'nın hayretler uyandıran definelerinden çıkacağı fikrine hak verdirmesi muhtemeldir.

Sözûme hitam vermezden evvel müsaadenizle, eski ve yeni Anadolu'nun mümtaz bir aşinası olan⁸² *Hirschfeld* (1847–1895)'in bir münasebetle burası hakkında serdettiği vaatkâr bir mülâhazasını irad edeyim.

“Burada, hem de kolaylıkla keşfolunacak zengin hazineler vardır. Elverir ki, Anadolu'yu sadece devr-i kadime ait bir ülke olarak taharri fikrinden artık vazgeçilmiş olsun!”

Notlar

¹bkz. E.W. Brooks, *Anadolu'da Araplar* (570–641). Arap menâbi'inden, *Yunan Tedkikleri Ceridesi*, c.18, Londra 1898, s.182–208 (İngilizce); yine aynı zatın 816–888 seferi, *Arap Menâbi'*inden, aynı ceride, c.19, 1899, s.19–33.

²bkz. *Tabakât-ı Nâsirî*, G. Raverty Londra, 1881, c.1, s.117.

³Bir mürettip sehvi olsa gerektir (Rağib Hulûsî).

⁴bkz. Houtsmâ, Anadolu Selçuklularına Dair, Hollanda *Ulûm Akademisi Bülteni*, Tarih ve edebiyat kısmı, üçüncü seri, 9.kısım, Amsterdam 1892, s. 133–153 (Flemenkçe).

⁵Buhara hakkında bk.W Barthold, *İslam Ansiklopedisi*, c.1, s.809 v.d.

⁶Schefer; *Siyasetname*, Nizamülmülk tarafından Sultan Melikşah için telif olunmuş usûl-i hükûmete müteallik eser; Schefer tarafından tab ve tercüme edilmiş farisî nüsha (Fransızca), Yaşayan Şark Dilleri Mektebi Neşriyatı, üçüncü sıra, c.7–8 ve ilave, üç cilt. Paris 1891, 1893, 1897 bkz. Leon Cahun, *Asya Tarihine Medhal*, Menşelerden 1405'e kadar Türkler ve Moğollar, Paris (Fransızca). Vuzuhtan ârî, fakat müellifin çok okumuşluğu ve ihtiva ettiği kesretli malumat ve mutâyat dolayısıyla oldukça kıymetli bir kitaptır ki, Turancıların İncilidir. Bu hususta en ziyade alakası olan fasıllar şunlardır: Türkler ve İslâmiyet, Moğollar, Moğollar Devrinde Asya, Timurleng ve İslâmiyetin Zaferi. Siyasetname hakkında da 153, 162, 180, 182, 190 . sayfalara müracaat.

⁷bkz. K.Barbier de Meynard, *İran Lugatı*, Paris 1861, s.455 (Fransızca).

⁸Bu hususta tamimi bir surette kısmen Gustave Menden'de Fransızca “*Eski ve Yeni Sanat Mecmuası*”nın 32. cildindeki “Anadolu'da Selçuk Abideleri”nde malumat vermektedir.

⁹bkz. Friedrich Sarre, Anadolu'da Seyahat, Berlin 1796, s. 68 vd.(Almanca).

¹⁰bkz. *Selçuk Tarihine Dair Metinler külliyyatı*, naşiri M.T.Houtsma, 4 cilt, Leiden 1888, 1902. Necib Asım'ın *Türk Tarihi*, İstanbul 1330 tab'ındaki ifadesine göre lbn-i Bibî aslı Farisî olan vekayinamenin Murad-ı Sâni zamanında (1421–1451) defterdar Cafer Çelebizade tarafından Türkçeye tercümesidir. Bu babda bkz. M.Th. Houtsma, *İslam Ansiklopedisi*, c.2 ve lbn-i Bibî'nin eseri. Rusça *Şark Atikiyyatı* mecmuasının 4. cilt, 1. cüz'ü de, Petersburg 1912,

istifadeli bir hulasayı havidir. Yine bkz. Almanca *İslam Mecmuası*, (c.4, s.135, no.9).

¹¹bkz. St. Petersburg imparator akademisi muhattaraları 1886, 1890, 1897 senesi ciltlerinde ve Radloff'un kısmen iştirakiyle neşrettiği "Semireçiye "(Yedi Su Eyaleti) Süryani Mezar Kitabeleri, (Almanca).

¹²bkz. WBarthold, *Rus Atikiyet Cemiyet-i İmparatorisi Şark Şubesi Yazıları*, c.8, "Mogollardan Evvelki Devirde Türkistan'da Hristiyanlık", Petersburg 1893; keزالik N.Petrovskij, "Türkistan'da Hristiyanlık Makalesine Dair", aynı yerde, s.153 v.d. (Ruşça).

¹³*el-Fahrî*, müellifi İbnü't-Tıktaka, Arapça metni, naşiri Reynorg, Paris 1895, s.9; keزالik bk. L. Kahuli, mezkur eser, s.428.

¹⁴Anadolu tavaif-i mülûku hakkında Osmanlı lisanında pek mühim şeyler neşredilmiş tir. Ezcümle Halil Edhem Bey tarafından *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, 1912 senesi onbirinci ve 1913 senesi 12., 13. ve 14. sayılarında Karamanilere ait kitabe ve vesikalar ki, ayrıca tab'olunmuştur. Daha sonraki tarihi için Marino Sanoto'nun *Rûznâme'si* çok kıymetli malzemeyi havidir. Tekeoğlu'na ait bir tedkik henüz mevcut olmayıp, Hamidaoğlu için bkz. J.H.Mordtmann, *İslam Ansiklopedisi*, 2.cilt.

¹⁵bkz. *Alman Şark Cemiyeti Mecmuası*, c.13,s.182, not.3, s.183. Keza benim Şeyh Bedreddin hakkındaki takdimim, s.11. *İslam Mecmuası*, c.11, Berlin 1920 (ayrı nüsha olarak).

¹⁶bkz. Bedreddin, s.11, not.2. Şâyân-ı nazardır ki, *Aşık Paşazade Tarihi* basmasında, İstanbul 1334, s.1, satır 3'de müellifin ceddinin ismi bütün yazmaların işhad ettiği vechile her halde Selman olduğu halde birdenbire Süleyman olarak görölüyor. Acaba Osman'ın dedesinin de adı bu değil miydi? Şii İran'da Selmân-ı Pâk'in çok bariz ehemmiyetine binaen bu keyfiyet meseleye garip bir renk bahşetmiyor mu? Buna lütfen nazarımı celbeden J.H.Mordtmann olmuştur.

¹⁷Martin Hartmann'm Almanca *İslami Şark Mecmuası'nın* 1. cilt, 6.-10. cüzündeki "Kaşgaristan'da Hâcelerin Hakimiyeti"ne dair tezkiresi de (Berlin 1905) buna mütealliktir.

¹⁸bkz. Taşköprüzade, *Şakâik-un Numâniye*; bunlardan iki Arapça basmanın birisi kenarında İbn-i Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-A'yan* ve *İnbâu Ebnâ-iz Zamân*'i havi olmak üzere 1299 Bulak; diğeri 1300 Kahire tab'ıdır. Bir de Mehmed el-Mecdi tarafından yapılmış Türkçe tercümesi vardır ki; 1269'da İstanbul'da basılmıştır.

¹⁹bkz. S.R.Trowbridge, "*Aleviler yahut Aliperestler*", Harvard İlahiyat Mecmuası, 1909,c.2, 93-94. Bilhassa s.94 yukarısı. Mevleviye tarihi için şunlar da istifadeli: Şemseddin Ahmed Eflâkî'nin *Menâkibü'l-Ârifin*'i ki, Cl. Huart "*Dönücü Dervişlerin Evliyalari*" namıyla Paris 1918, 1. cildinde Fransızca tercümesini yapmıştır. Mamafih, ihtiva ettiği kıymetli malumata binaen Mevlevî Galip Dede'nin (vefatı 1210/1795 Galata) *Tezkire-i Şüerâ-yı Mevleviye'si* daha mühim ve kıymetlidir. Viyana'da (Flügel kataloğu, 2/312, no 1257) bir yazma nüshası mevcut olup Ali Enveri'nin 1309'da İstanbul'da tab'edilmiş olan *Semâhâne-i Edeb*'inde de muktebes parçalar halinde görölmektedir.

²⁰Hacı Bektaş hakkında Mehmed Süreyya'nın *Sicil-i Osmânî'si* oldukça faydalı malumatı havidir. (c.2, s.22). Burada mensup olduğu tarikatin irşad silsilesi mundericidir. Kendisinin bir sıra müridleri de, ezcümle Kovacık, Hacim Sultan, Sarı İsmail, Resul Baba, Yunus Emre, Tapduk Emre zikrolunuyor. Nişabur'da meşhur Ahmed-i Yesevî'nin halifelerinden biri olan Şeyh Ahmed'in kızını almıştır

²¹bkz. Vincenz v. Beauvars'nin perakende âsarı ve Mir'ât-ı Tevârih'i ve mütalaaları, Helmstadt 1635, s.155-156. Buradaki "Pape Ruissule" şüphesiz Baba Resulullah olacaktır. Acaba bununla o yukarıda zikrettiğimiz "Baba Resul" mü yahut "Baba İshak" mı (bkz. Th.M.Houtsma, *Selçuk Tarihine Ait Metinler Külliyyatı*, 4. cilt, s.227-230, Leiden 1902). Yoksa başka bir baba mı murad edildiği henüz taayyün etmemiştir.

²²bkz. *Aşık Paşazade Tarihi*, İstanbul 1334, s.1, satır 5; Bedreddin, s.15, not 3; P.A. Krafft, Viyana Şark Akademisi, Arabî, Farişi ve Türkçe Yazmaları Fihristinde, Viyana 1842, s.126, (Roma erkamı) 315'de, 99 numarada, 837/1433'de vefat etmiş olması lazım gelen bir

"Pir İlyas" zikretmektedir. Konya insanı Gıyaseddin zamanında ki 1235-1259 aralarında vukubulmuş olduğu rivayet edildiğine (bkz. Taşköprüzade, Mecdî, mezkur tabı, s.23) ,halbuki Aşık Paşazade ancak 15. asrın ikinci yarısında yaşamış olduğuna göre bu "Baba İlyas" mı yoksa başka bir baba mı kastedildiğinden şüphe diyebilirim. Zamanen bu müracaat ettiğimiz yazmada zikrolunanı mevzu-i bahs etmek icabeder. Esasen burada bir de 860/1455'de vefat etmiş olan bir "Baba Resul" vardır.

²³Bunun için bkz. *Şeyh Bedreddin*, s.11, not.1; ki burada bazı ufak malumat verilmiştir. Bu sahada hemen daha hiçbir taharrî yapılmamıştır. Halbuki "erkek birlikleri"nin kadim Osmanlı ülkesindeki ehemmiyeti ne kadar izam edilse layıktır.

²⁴Bu gibi kardeşlik hakkında İbni Batuta'da rivayetler vardır. Mesela 1/5'de yılan yiyen ahmediler (rufailer), 1/45'de İsfahan'da bir "kav" idaresinde bulunan "erken delikanlılar cemaati" hakkında; bilhassa 2/281-282'de "Seravil" hakkında verdiği malumat ongun ve kıyafetler tarihi için mühimdir. Herman Türning, Türk Kütüphanesi, c.16'yı teşkil eden "*Müslüman Cemiyet Birlikleri Tedkikatına Dair Bazı Mütalaat*" ünvanlı eserinde, Berlin 1913 (Almanca) burasını gözden kaçırmıştır.

²⁵bkz. Helmut Ritter, Almanca *İslam mecmuası*, c.10, s.244-250.

²⁶bkz. H. Shurtz, *Yeniçeriler, Prusya Salnameleri*, c.112, Berlin 1903, s.45-479. Bu zat yeniçerilerin erkekler birliği hususiyetini pek doğru kavramıştır. Bunlarda ergenlik kaydına dair bazı malumat için bk. A.H. Lybyer, *Osmanlı İmparatorluğu Hükûmeti*, Cambridge, 1913 (İngilizce), s.7. Yeniçerilerin manastır keşişlerine müşabih teşkilatları O.Gh. Van Busbeek'in nazârını celbetmiştir.

²⁷İbni Batuta, Ahî kelimesini yanlış bir tarzda arapça "ah"(kardeş) kelimesinden istikak ettiriyor. Halbuki Jean Deny'nin *Journal Asiatique*, 1920'de gösterdiği vechile bu 1. Şövalyelik, 2. İhvanlık, 3. Esnaflık manalarına gelen Türkçe bir kelimedir.

²⁸Bunlar hakkında bkz. *Şeyh Bedreddin*, s. 101 ve burada toplanmış olan menbalar.

²⁹Osmanlı ülkesindeki loncalar hakkında bakınız. Evliya'nın 1. ciltte verdiği malumat-tan ma'ada (bunun için bk. Julius Germanus, *Keleti Şezme*, c.9, 1908 ve c. 10, 1909, Buda-peşte), Ms. Constance Sutcliffe'in İngilizce *Fortnightly Review*, c.60, 1896,820-829.sayfalarındaki "Türkiye Loncaları". Kezalik, H.Schurtz'un almanca *Ulûm-i İctimaiye Mecmuası*, yıl 6, Berlin 1903, 683-706. sayfalarındaki "Türk Pazar ve Loncaları" makaleleri. Siro M. Remey'in "*Türkiye'de Oniki Senelik Siyaset İntibaları*" , Londra 1897 (İngilizce) eserindeki Türkiye'nin Anadolu'daki seferlerine medyun olduğu şeylere müteallik 11. faslında "Bu esnaf cemiyetlerinin Türklerin seleflerinden alınmış olduğu fikrini bu derece şumulüyle kabul edemem. Türklerde fütüvvet için bilhassa British Museum'daki iki yazma: Arendel Dvr 8 ki (bk. Rieu, Türkçe Yazmalar fihristi, s.239) müteaddit ve çok mühim kısımları ihtiva etmektedir. (1. ehl-i fütüvvet cemaatinin âdab ve erkânı, 7. fütüvvetin usûl-i esasiyesi, 9. selmâniler tarikâtının veya ustura ve bileği ihvanının menşe ve kavaidi) - Türkçe fütüvvetnameler hemen Avrupa'nın her kütüphanesinde mevcuttur. Şöylece topluca zikredeyim: Berlin, Yazmalar, 5,26; Dresden, Yazmalar, 65; 266; Gotha, Yazmalar, Türkçe; 45,1; Londra, Harl 4630; Rieu, s.233 b, numara IV, bunun için bakınız numara III (Yeniçeriler); Münih, Yazmalar, Türkçe, 20. Burada Tıraşname yukarıya selmânilere bk. Paris Milli Kütüphanesi yazmaları, S.T. 9 ve ST 17 (1600 senesine bakınız)

³⁰bkz. *Şeyh Bedreddin*, s.85.

³¹bkz. V.D. Smirnoff; *Beynelmilel Birinci Müsteşrikler Kongresi Müzakereleri*, kısım 3, Paris 1899, s.143 ve müteakipti, Selçukça dedikleri beyitler ve Türklerde hristiyanlık makalesi (Fransızca). Meşhed'de İmam Rıza Kütüphanesinde bulunan bir vakıfnamenin "Vakıfnâme-i Emir Timur ber emlak-i Şeyh Safiyyuddin ve evlâd"dır. Timur'un dinî nokta-i nazardan gayr-i kabil-i inkar bir surette alevîliğe olan nisbetini bilvasıta ispat ettiği farzolunabilir. bkz. W. İwanoff, İngiliz *Şark Cemiyet-i Kraliyesi Mecmuası*, 1920, s.549, no.57 (İngilizce) - Kezalik, Şam'ın bu cihangir tarafından zaptına dair olan müellifi meçhul bir Osmanlıca tarihin

rivayeti de şayan-ı nazardır. Orada güya kendisini Yezîdî yâni malum olduğu üzere 10 Teşrin-i evvel 680'de Kerbelâ'da Hüseyin'i şehit eden Muaviye'nin oğlu halife Birinci Yezid müntesibi gibi göstermiş, bu vesile ile Şam'da bulunan 10 000 yezidîyi kendisine celbetmişmiş. Leunclavius'un Latince "**İslam Türk Tarihi**"nde (Frankfurt am Main 1590) varak 357, 5 ve müteakipte tercümesi mevcut bulunan bütün bu rivayet (yine bkz. varak 37,14 ve müteakip; kezalik Fransiscus'a Mesgnien Meninski'nin **Anatome Secundi Monstrosi partus**, aynı yerde, Viyana 1671, s.9) **Aşık Paşazade Tarihi** s.77'de yoktur. Burâda sadece Timur'un, Yezid'in kabrini keşfedip tahfir ettiği hikaye olunuyor.

³²Bunun için daha mufassal olmak üzere bakınız: Şeyh Bedreddin, s.75 ve müteakip sayfalar ve burada kaydedilmiş olan Avrupa ve İslâm eserleri ve Marino Sanuto'nun Safevîlerin ilk tarihi hakkında verdiği haberleri Browne namına çıkarılan nüsha-ı mümtaza (Cambridge, 1922, s.28-50) 'da bir makale halinde toplayıp neşrettim. İran menâbi'i henüz gayr-i meksûf bir haldedir ve Safevîlerin - ki bu tabirden maksadım, doğrudan doğruya bu derviş tarikatı olup (**Revue de Mond Musulman**, c. 51-52'de, Paris 1921, s.97, no. 58'de yanlış olarak kabul edildiği gibi hükümdar hanedanı değildir). İlk tarihi henüz tamamen zulmetler içindedir.

³³bkz. **Aşık Paşazade Tarihi**, İstanbul 1334, s.264.

³⁴Uzun Hasan hakkında bkz. **Şeyh Bedreddin**, s.88. İslâm dini tarihindeki kendisine has mevkîi henüz iyice tenvir ve izaha muhtaçtır.

³⁵Sanuto'nun rûznâmelerinin 4. cildinde, 500. varâğında mestur bir rivayetinden vâzihan anlaşılmaktadır. Orada bir mana ifade etmeyen "Komediruisi" yerine "Ko me diruisi" yâni "dirvisi" "dervişler gibi" demek olacaktır. Bunun için Londra'da Hindistan nezaretinde Erdebil'deki ruhanî hükûmetin menşesine dair olan 536 numaralı yazmaya bakınız. (H. Ethe, Hindistan Nezareti Kütüphanesindeki Farsî Yazmalar Fihristi, Oxford, 3.19, s.213).

³⁶bkz. **Şeyh Bedreddin**, s.85-86.

³⁷Şah İsmail'in her tarafta ne büyük bir şevk ve heyecanla kabul olduğuna dair hakikatperver müverrih Âlî'nin Viyana'daki **Tarih-i Âl-i Osman** yazması, O.H. 20 A (Flügel 241, 1022) 193. varakta bu yeni hakimiyetin ruhuna müteallik, okunacak mülâhazatla birlikte garip mütalaalar ihtiva etmektedir.

³⁸Uzun Hasan'ın bilhassa Venedik'le olan diplomasi münasebatı malum olup, tezkirelerde mündericdir. bkz. Hakliyyot cemiyeti neşriyatında kolayca kabil-i vusul bir hale getirilen Zeno ve Giosafat Barbaro kardeşlerin seyahat tasvirleri.

³⁹bkz. Nikolaus Yorg, **Osmanlı Devleti Tarihi** (Almanca), c.2, s. 327'deki not ki burada 8 Nisan 1514 tarihli rapor, menbaî zikredilmeksizin münderic bulunmaktadır.

⁴⁰bkz. **Şeyh Bedreddin**, s.86; kezalik, yukarıda s.201 not 2'de zikrolunan Safiyüddin ve evladına ait Timur'un vakıfnamesi.

⁴¹İlahiler hakkında bir tedkik en acil ve mübrem tettebbulardan biridir. Ben Almanya'da bulunan bazı yazmaları **Şeyh Bedreddin**, s.18, not 2'de cem etmiştim.

⁴²bkz. Hammer, **Osmanlı Devleti Tarihi**, Almanca tab'ı, (c.2, s.302).

⁴³bkz. **Şeyh Bedreddin**, s. 90 ve müteakip.

⁴⁴bkz. Hammer, **Osmanlı Devleti Tarihi**, c.2, Peşte 1828, s.628. Burada 40 000 tabîi "sayısız, binlerce" mukabili takribi bir adettir.

⁴⁵Bunun için bk. C.J. Jireček, **Bulgaristan Prensiği**, Viyana 1891, s.141 (Almanca), kezalik, **Şeyh Bedreddin**, s.106, lahika, bk. Carl Peez, Hristiyan Türkler mi yoksa Türk Hristiyanları mı? Şarkî Bulgaristan'a ait bir tedkik (Almanca), **Şarka Ait Avusturya Aylık Mecmuası**, Viyana 1894, s.80-91.

⁴⁶bkz. Tibor Pözel v. Viranyos, **Şarka Ait Avusturya Aylık Mecmuası**, yıl 41, Viyana 1915, s.306. Bunun için bkz. Vital Cuinet, **Osmanlı Asyası**, c.1,s.855. Bunda Tahtacıların 1887'ye kadar askerlik etmedikleri mukayyedir.

⁴⁷bkz. Mordtmann'ın "Karib Asya ve Bugünkü Türkiye'ye Dair" dört konferansında "Bugünkü Türkiye'ye", Berlin 1917, s.101, notlar ve Human, **Cografya Cemiyeti Müzakeratı**, c.7,

Berlin 1880, s.248 ve müteakip; kezalik Kannenberg, Globus, yıl 68, 1895, s.62.

⁴⁸Bonn tab'ı, *Chalkokondyles*'de her ikisine ait fıkralar vardır. 1843, s.65; 6 ve ş.496,12. Burada kısmen bulundukları sahanın hududu da gösterilmiştir. Kohis tarafından Amastris şehrine kadar olan havalıyı iskân ve işgal etmektedirler (Rumca metin). Şu halde bunların XV. asırdaki Amastris yâni bugünkü Amasra'ya kadar (bkz. K.Ritter, *Anadolu*, 1.cilt, Berlin 1859, s.768. Kezalik, von Diest, *Pettermann Bülteni ilaveleri*, sayı 94, Gotha 1889, s.68 ve müteakip. Bir de harita 2 ki bu her halde pek garpta vakidir) imtidad etmekte olması icabediyor. Sair nukatta Hacı Halife'nin verdiği malumat ile tamamen tevaful etmektedir.

⁴⁹bkz. Hammer, *Viyana Salnameleri*, c.114, Viyana 1846, s.99 ki burada düşünmeden Çinî diye alıyor. Kezalik, M.Vivien de St. Martin'in "*Anadolu'nun Tarihi ve Coğrafi Tasviri*" isimli Fransızca eserinin 2. cildinde *Cihannüma*'nın Armen tarafından yapılmış olan tercümesinde (Paris 1852) öyledir. s.656. Mamafih, de St. Martin eserinin 2. cildinde 13. asrın sonundan 1846 senesine kadar Anadolu'ya ait seyahatnameleri gayet kıymetli bir surette cem' etmiştir.

⁵⁰Bu zatın eserine bakınız. Paphlagonya, *Şimali Anadolu'da Seyahat ve Tedkikler*, Berlin 1915 (Almanca), s. 359 ve müteakip. Burada dermeyan olunan Kızılbaşların Galaç kavmi bekayası olmak üzere telakkisi fikrini kabul edemem. İnkâr olunamaz bir surette Hind-Cermenî tipi gösteren cismanî hususiyetleri kemal-i itminan ile kabul edilebilir. Keyfiyet şüphesiz acemlerin hicret ve iskânlarından veyahut İranlı muhacirlerin veya göçbelerin (yörüklerin) yerli ahali ile ihtilat etmiş olmalarından ibarettir. Hatta İranlı yâni Selçukî kanı, daha Bizanslılar zamanında Makedonya'ya geçmiştir. Nitekim, Kodinus Koralapata'nın kendilerinden bahsettiği Vardarlılar bunu ispat eder. "Vezaif" Yunanca metin, Bonn 1829, 3.37,18; 38,8 (ki burada Angoroton denilen hususî bir nevî serpuş mevzu-i bahistir!); 57, 13. Anadolu'nun İslâmîyet devrinde işe dinî sebeplerle vaki olan hicretlerde bu gibi birtakım hususî hadiseler doğru telakki edilebilmek için azamî dikkatle nazara alınmak icabeder. bkz. *Şeyh Bedreddin*, s.24, notlar, bkz. Cravfort, *Kapadokya Kızılbaşları (bektaşileri) Arasında Peszinde İtikad ve Âdetler*, Büyük Britanya Antropoloji Müessesesi Ceridesi, c.30, Londra 1900, s.305-320 (İngilizce). Weight, *Şîî Türkler*, Victoria Müessesesi Müzakeratı Ceridesi, c.40, Londra 1908, s.325-339 (İngilizce). keza aynı müellif, İngilizce "*Muasır Mecmua*", c.104, 1913, s.690-698.

⁵¹Mehmed-i Sâni'nin terbiyesi hakkında ezcümle *Chalkokondyles*, II/352, rivayet ediyor ki "Ruhanîlerle ve bunlar arasında Nâzîrîlerle bulunurdu". Yunanca metin, 544/15'deki fıkra-ya nazaran muallimi bir Acem, belki de Hızır Bey'di ki bunun şakirdi Hayreddin Şeyh Cüneyd-i Erdebilî'nin hocası bulunuyordu. Hayreddin 883/1478'de vefat etmiş olup İstanbul'da Unkapanı kapısında medfundur. *Chalkokondyles*'in zikrettiği Nâzîrîler hakkında bkz. s.352/15, keza 133/15 müteakip. Zihidler ve bunlar arasında nazîrîler (Nezir bkz. Turan'daki nezirim: Nasrâlîlar).

⁵²Akşemseddin hakkında Evliya'nın verdiği mühim malumata bakınız. c.1, s.336 müteakip.

⁵³Tercümana zeval olmaz hükmünce müellifin ifadesi aynen nakledilmiştir (mütercim).

⁵⁴Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Almanca tab'ı, II/516. Selim yeni bir türbe yaptır-mıştır.

⁵⁵Buna dair bkz. P.Horn, *Alman Müsteşrik Cemiyeti Mecmuası*, c.60, 1906, s.97 müteakip. Divan P.Horn tarafından imparator İkinci Wilhelm emriyle tab' ve 1904 senesinde Sultan Abdülhamid'e ihda olunmuştur.

⁵⁶İstanbul'daki dervişler hakkında bk. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c.1, s.500 ve müteakip. Gelibolulu Surûrî o zaman farisi bilenlerin en birincisiydi.

⁵⁷Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Almanca tab'ı, II/589; keza Gibb, *Osmanlı Şiir ve Nazım Tarihi*, II/367 (İngilizce).

⁵⁸Tarsus civarında Karaisalî aşiretine mensup Veli Halife b. Mustafa isminde birinin 932/1525 senesinde acem şahı Şah Serahseran tarafından bir tahrîk neticesinde yapmış oldu-

ğu bir hurûc hakkında Peçevî I/120 müteakibinde malumat vermektedir. Yine orada menşele-
rinin şiî olduğu katiyyen şüphe edilemeyecek daha bir takım isyanlardan bahsediliyor. Bunun
için bkz. Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, (Almanca/, III/67 müteakip. Kezalik, *Şeyh Bed-
reddin*, s.14, 3. not; Karaçelebizâde, *Ravzatü'l-Ebrâr*'ında, Viyana yazmalar, H.O.13'de
366-367. varaklarda "kadınlarda iştirak" usulünü ihdas etmek isteyen onbeş bid'atçının garip
teşebbüslerine dair malumat vermektedir. Bulak tab'ı, 538; keza Hammer, *Osmanlı Devleti
Tarihi*, IV/507'ye bakınız. Muharrirler 1028/1619'da Çeşmî Mehmed Efendi fetvası üzerine
müthiş işkencelerle idam edilmişlerdir.

⁵⁹bkz. Rieu, British Museum Türkçe Yazmalar fihristi, Londra 1887, s.254; keza Flügel,
Viyana Saray kütüphanesi, Arabî, Farsî ve Türkçe yazmalar fihristi, c.2, s. 767. İstanbul'da üç
tab'ını biliyorum 1281,1286 ve 1306 tarihli. Sonuncusu *Ebuzziya Külliyyatı*, 71. sayıdır.

⁶⁰Niyâzi hakkında bkz. Hammer, *Osmanlı Tarihi*, c.3,s.587-594; Viyana fihristi, c.3; Ni-
yâzi'nin Limni'deki mahbes hücresi de bir haremgâh olmuştur.

⁶¹*İslam Ansiklopedisi*'nde ma'atteessûf mûnderic bulunmayan Hüdâî namıyla maruf
Şeyh Mahmud Üsküdârî hakkında bkz. Hammer, *Osmanlı Şiir ve Nazmı Tarihi*, c.3,
s.192-202. (Almanca). Bu zat 1628'de vefat etmiş, hücresi önünde defnedilmiştir. bk. Hacı
Halife, *Fezleke*, II/113; *Sicill-i Osmânî*, IV/318; Gibb, *Osmanlı Şiir ve Nazmı Tarihi*, III/219;
Mehmed Rauf, *Mir'ât-ı İstanbul*, İstanbul 1314, s.179. Bunda bir tarih. varsa da, katiyyen te-
vafuk etmiyor. İlahileri ile külliyyatı Viyana'da 700 no'lu yazmada mevcuttur. (Flügel, Fihrist,
I/652). Orada 245'den 246. varaka kadar Hüdâî'nin silsilenamesi mûnderic olup, pîrleri ara-
sında Şeyh Safiüddin Erdebilî, Şeyh Sadreddin Erdebilî, kezalik Koca Ali-i Erdebilî gibi en
eski safevîler zikrolunmaktadır.

⁶²bkz. L. Cahun, *Asya Tarihine Medhal*, s.424 yukarısı.

⁶³bkz. Hammer, *Osmanlı Şiir ve Nazmı Tarihi*, III/193; *Osmanlı Devleti Tarihi*, V/572.

⁶⁴Viyana'da O.S.H.126'de (Flügel,II/396) mevcut şeyhinin bir yazmasında 267. varakta
17. asrın nakşibendiye, satvetiye, bayramiye, mevleviye, celvetiye, gülşeniye, kadiriye, nur-
bahşiye, rufaiye, zeyniye şeyhlerine ait şimdiye kadar istifade edilmemiş kıymetli bir esâmî
fihriste mevcuttur. Etraflı bir Osmanlı Tarikatları Tarihi henüz müellifini beklemektedir.
Browne'un "*Dervişler*" ünvanlı (Londra 1869) (İngilizce) eseri tamamen değiştirilip yeniden
tertip ve telfik olunmalıdır.

⁶⁵Rusyalı Gordlevskij bu mevzu ile etraflı bir surette iştigal etmiş ve bir sıra makaleler
neşretmiş olup bunlar hakkında Th. Menzel, Almanca "İslam" mecmuası, c.4, s.12 ve müte-
akipte malumat vermiştir. Kezalik, bu babda İgnaz Konuş'un da müteaddid kıymetli tedkikle-
ri vardır. Bunun için yine bakınız: W. Pertsch, Türkçe Yazmalar, Berlin 1889, s.345, ki burada
o vakte değin neşredilmiş olan kitap ve makaleler cem edilmiştir. Keza bk. Leopold Grünfeld
"*Kaba Dilinde Anadolu Halk Türküleri*", Leipzig 1888, c.8, s.94. Bir de Emile Carnoy ve Jean
Nicolaidès (vefatı 1893), *Anadolu Halk An'aneleri*, Paris 1889, 16 (fransızca). Carnoy'un "*İs-
tanbul ve Civarları Halk An'aneleri*" ismindeki eseri de ,Paris 1892, (fransızca) evvelkisi gibi
gayri ilmidir.

⁶⁶bkz. Goldziher, "*Muhammedilik Tedkikleri*", Halle 1890, 2. kısım, s.275 müteakip.
"*İslamiyette Evliyaperestlik*" (Almanca).

⁶⁷İsrail Friedlaender'in *Almanca Asuriyat Mecmuası*, Strasbourg 1909 ve 1910, 23. ve
24. ciltlerindeki "Şiilik Müessisi Abdullah bin Sebe ve Bunun Yahudi Menşei" ünvanlı maka-
lesi (bilhassa 24. cildin 37. sayfasına bakınız) ne kadar nazif fikirler arzetsen de, her halde
esaslî bir tashihe maruz kalması zarurî olduğu farzedilebilir.

⁶⁸Aliperestlik hakkında da esaslî bir tedkik mevcut değildir. İngiliz-Hindli misyoner Ed-
ward Sell'in İngilizce "*Hıristiyan Edebiyat Cemiyeti*" mecmuası, 1910 Madras, s.72'de mün-
deric "Aliperestlik" makalesi, müellifin pek şiddetli zahirperver nokta-i nazarından sarfına-
zar, tamamen gayr-i kafidir.

⁶⁹Budiligin İslâmiyet'e olan tesiri hakkında bkz. Goldziher'in Aleksandr Çuma hatırası-

na konferanslar neşriyatından "Budiliğin İslâmiyete Tesiri" ünvanlı macarca makalesi, Buda-peşte 1903, s.44. Budiliğin Acemistan ve Türkiye'deki İslâmiyet'e bilvasıta tesiri ise şimdiye kadar kabul olunduğundan çok kuvvetlidir.

⁷⁰bkz. WM. Ramsay, kendisinin neşrettiği "**Roma İmparatorluğu Şark Vilayetleri Sanat ve Tarihine Dair Tedkikler**"i, Aberdeen 1906, s.289-290 (İngilizce). Fakat bunun tarihi 1902 yerine 1892'dir. Kezalik Anadolu'da hususî bazı mahallere dinî tazimin daimî taalluku keyfiyeti 1892'dir. Londra'da Mün'akid Beynelmilel Dokuzuncu Müsteşrikler Kongresi Müzakeratı, c.3, s.381-391 (İngilizce).

⁷¹bkz. "Anadolu'ya temellük için müslümanlarla hristiyanların muharebesi" ismindeki takrirî "**Roma İmparatorluğunun Şark Vilayetleri Sanat ve Tarihine Dair Tedkikat**" eserinde. Bir de benim **Şeyh Bedreddin**, s.67 notlarında isimlerini cem etmiş olduğum bu İngiliz âlimine ait eserlere bakınız.

⁷²bkz. Ramsay, yine orada, s.275 ve 289.

⁷³Evliya Çelebi hakkında bkz. H.Morgan'ın **İslam Ansiklopedisi** 1. cildindeki çok isabetli makalesi. Th. Menzel'in Grothe'nin "**Asya-yı Karib Seferlerim**" ünvanlı eseri, c. 1, Leipzig 1911, s.196-197'sindeki makalesi de çok güzel malumatı havidir. Bu seyahatname ancak kısmen altı cilt olarak 1314-1318 (1896-1900) senelerinde Necib Asım tarafından İkdâm matbaasında tab ve neşredilmiştir. Daha dört cilt kalıyor. Bütün eserin yazmaları Üskûdar'da Nakşî tekkesi bahçesindeki Selimiye kütüphanesinde mevcut ve mahfuzdur. Bunlar 1155/1732 tarihlidir. (Bu kütüphanenin fihristine bakınız. İstanbul 1311, s.31, no.458-462). Her halde bunun müstensah bir sureti olmak üzere ikinci bir yazma nüshası da Bâb-ı Âli ci-varında Beşir Ağa kütüphanesinde bulunmaktadır.

⁷⁴Bence tedkike şayan görünen bazı menâkıbnameleri burada cem ediyorum: Pertsch, Türkçe yazmalar, Gotha, s.137, no.166: **Menâkıb-ı Şeyh Ebû'l-Vefa** (her halde İstanbul'da Esad Efendi kütüphanesinde 2427 numarada mukayyed çok mühim ve kıymetli **Menâkıb-ı Tâcû'l-Ârifin**'in aynı olacaktır; (Tâcû'l-Ârifin, Muhammed'in lakabı olup, künyesi Ebû'l-Vefa'dır). Pertsch, Türkçe yazmalar, Berlin, s.53, no.1526; **Menâkıb-ı Akşemseddin** (bu mühim şeyh hakkında bkz. Evliya, I/336,337. ki burada oğulları da birer birer zikrolunmaktadır. 792/1390'da Şam'da tevellüd etmiştir); Risâletü'l-Menâkıb, yine orada, s.263, no.236. Üç muhtelif menâkıbnameyi havidir. Brockelmann, Hamburg Belediye kütüphanesi Şark yazmaları fihristi, s.143;262 numaralı yazma; **Hacı Bektaş'ın Menâkıbnamesi**; Konya evliyalarının menâkıbı, Berlin yazmalarından, 8 numaralısında vardır (Pertsch, s.31). İstanbul kütüphanelerinde de sayısız vilayetnameler mevcuttur.

⁷⁵Fakat bütün bunlardan en ehemmiyetlisi ve Anadolu'nun dinî tarihi için en büyük bir kıymeti haiz olanı çok yerde nüshaları bulunmakta olan Fârisî yazılmış "**Kitab-ı Menâkıb-ı Kadî Burhaneddin**" ünvanlı Kadî Burhaneddin menkıbesi. Bu kitap 800/1397 tarihinde Esterâbâdlı Aziz tarafından telif olunmuştur. Müstenseh nüshaları: Ayasofya Kütüphanesi, no.3465'de, Rağîb Paşa Kütüphanesinde, Topkapı Sarayı Kütüphanesinde, keza Esad Efendi Kütüphanesinde mevcuttur. İlmin kendisine Anadolu tavaif-i mülûküne müteallik, hepsi de İstanbul'da münteşir **Tarih-i Encümenî Mecmuası**'nda münderic bir sıra gayet güzel tedkiklery medyun olduğu Ahmed Tevhid Bey bu mecmuanın 26.-32. sayılarında bundan bazı parçalar iktibas etmiştir. Esasen Bezm u Rezm ünvanını haiz olup, Anadolu'nun kablel-Osmanî devrine, bilhassa Karamanoğullarına ait yeni nokta-i nazarlar meydanına çıkaracak olan bu eserin tamamen tab'ı çok mübrem bir ihtiyaçtır. Ve zahmetine çok çok değer. Bakınız: Sadeddin, **Tâcû't-Tevârih**, I/133; II/410. Burhaneddin'in kızı asıl ismi Habib'e olan Selçuk Hatun'dur. Ninesi ise, baba cihetinden Selçuk sultanlarından İkinci Keykavus'un hafidelerindendi. bkz. Max von Berchem, CIA, 3(50. Bir de Platon M.Melivranski'nin Rusça "**Şarka Dair Mülâhazalar**" külliyyatı, Petersburg 1895, s.131-152'de "Sivaslı Ahmed Burhaneddin Divanından muktebes parçalar" ünvanlı makalesine bakınız.

⁷⁶İstanbul evliyalarından, Friedrich Schrader "**İstanbul, Mazi ve Hali**" Tübingen 1917

(Almanca), s.83-98'de hoş bir tarzda bahsetmektedir. Her yerde Bizans'ın misal teşkil ettiği vazihan görüyor. Kezalik, bakınız: A. Gordilevskij, Rusça "*Etnografik Umumi Nazar*" mecmuasının 86., 87., 90., 91. sayılarında "Osmanlı ve Rivayet Menkıbeleri" ünvanlı 76 sayfada makalesi ki bunda kısmen hristiyan olmak üzere 167 evliyadan bahsetmektedir. Bunun için bakınız: Aleksandr Nikola Samojloviç, Rusça "*İslam Dünyası*", 1. yıl, s.582-584. İstanbul evliyalı hakkında Hocazade Ahmed Hilmi'nin *Ziyaret-i Evliya*, İstanbul 1325'da çok malzeme vardır. Amasya evliyalarından da Abdizade Hüseyin Hüsameddin'in *Amasya Tarihi* ünvanlı birkaç ciltlik çok güzel eseri (İstanbul 1330) bahsetmektedir. Bütün Anadolu'da ve umumiyetle karib Asya'da halk itikadında Hızır namıyla yaşamakta bulunan Aziz Yorgi hususî bir hürmet görmektedir. Türk halk rivayeti hristiyan menkıbesinin hemen bütün hututunu almıştır. Hatta avamdan her Türk tamamen Aya Yorgi yortusuna tetabuk eden bir Hızır günü tanımaktadır. Bunun için kasım günü ki 26 Teşrin-i evvel, Aya Dimitri yortusu ile mukayese edilmelidir. XVI. asırdan beri Avrupa seyyahlarının seyahat tezkirelerinde Kedreli veya Çedreli yani Hızır İlyas hususî bir rol oynar. Keza Helmut von Moltke'nin pek vazih bir misalle gösterdiği gibi Ashâb-ı Kehf de Anadolu'da bundan daha az bir itibarı haiz değildir.

⁷⁷Akyazılı Baba hakkında Evliya Çelebi'nin verdiği çok mühim malumata müracaat, c.3, s.349, 350-354'de Hacı Bektaş'ın muasırlarından ve Ahmed Yesevi'nin müridlerinden biri olan bu velînin büyük tekkesinden bahsetmektedir. Bu kayıtlar doğru ise, o halde Hacı Bektaş'ın hayatı zamanı XIII. asırdan nakledilmek lazım gelir. Evliya, Akyazılı Baba hakkında iki menkıbe daha naklediyor.

⁷⁸Saltık Dede İslâm akaid tarihinde en şayan-ı dikkat hadiselerden biridir. Onun hakkında da Evliya Çelebi çok mühim malumat vermektedir. bkz. I/569, II/133 müteakip, II/368; *İbn-i Batuta Seyahatnamesi*, II/416 müteakip. Dede Buharalıdır (!) ve asıl ismi Muhammed-i Buhârî'dir (Evliya, II/134, 5-6). Kendisinin güya müridlerine "öldüğü zaman kendisine 6-7 tabut içinde küffar diyarının muhtelif yerlerine bırakmalarını", çünkü müslümanlar asıl vücudun nerede olduğunu bilemeyecekleri için her tarafı ziyareten geçip gideceklerini, bu suretle bunların islâm diyarına katılmaları için zemin hazırlanmasını" vasiyet ettiği hakkında bakınız: Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Almanca tab'ı, 28/354-355. Evliya'nın II/134 müteakibindeki rivayetine atfen. Hatta bu rivayete göre, Ançığ'da bile bir tabut varmış. Kumandası altında 12.000 Türkmenin gelip Dobruca Tataristan'ına yerleşmiş olduğu bu Osmanlı velisi esash bir surette tettebbua layıktır. bkz. *Şeyh Bedreddin*, s.24 notlar.

⁷⁹Murray, *Anadolu Seyyahları için Rehber, Mâveray ve Kafkas ve İran*, Londra 1911, s.123 (İngilizce).

⁸⁰Eski Osmanlı harp kahramanlarından alma mevki isimleri hakkında bkz. *Osmanlı Devleti Tarihi*, Almanca tab'ı, II/533 yukarısı. Bunlar Osman'ın silah arkadaşlarından ibarettir.

⁸¹Osmanlı şehirleri vekayinameleri külliyyatı da bu hususta çok mühimdir. Fakat bunlardan Zağra şehrinin yazma vekayinameleri gibi birçok kıymetli parçalar bir daha geri gelmez bir surette kaybolup gitmiştir. Rivayete göre bunlar evvela Arabî ve Farsî olup, daha sonraki zamanlarda Türkçe yazılmışmış (bk. C.J. Jireček, *Bulgaristan Prensliği*, Viyana 1890, s.390). Bunlar 1877'de Osmanlı-Rus harbinde mahvolmuştur. Türk kavminde tarihî hatıranın yokluğu hakkında bk. Jireček, aynı yerde, s.136-137. Keza J.Ph. Fallmerayer, *Şarka Ait Parçalar*, 7. tab, 1877 (Almanca), s.381'de vaktiyle (1842'de) Larissa (Yenişehir)'da Büyük Selatin Camii'nde mahfuz bulunan Turhan Bey'e ait bir tercüme-i hal zikrediyor. Bütün bunların ümitsiz bir surette kaybolup gitmemeleri iktiza ediyorsa, artık bütün Türkiye'de dağılmış bulunan bu yazma eserlerin toplanmasına bir an evvel başlamak gerektir.

⁸²bkz. Gustav. Hirschfeld, *Şarktan*, 2. tab, Berlin 1897, s.193 (Almanca).

Anadolu'da İslâmiyet

FUAT KÖPRÜLÜ

Yayına hazırlayan
MEHMET KANAR

Türk istilâsından sonra Anadolu tarih-i dînisine bir nazar ve bu tarihin menbaları

MÖSYÖ BABINGER, Simavnalı Bedreddin hakkında bundan iki sene evvel “*Der Islam*” mecmuasında neşretmiş olduğu tedkiknameye bir nevi mukaddime olmak üzere “*Alman Şark Cemiyeti*” mecmuasında küçük, fakat mevzuu itibariyle pek şâyân-ı dikkat yeni bir tettebbuunu daha neşretti. İlim alemince şimdiye kadar mechul kalmış olan “*Türk istilasından sonraki Anadolu tarih-i dînisi*” nin ehemmiyetini pek iyi kavramış ve faaliyetinin mühim bir kısmını bu feyizli sahaya hasretmiş olduğundan dolayı Mösyö Babinger’i takdir etmemek kâbil değildir. Bu mechul, müşkül fakat vaadettiği neticeler itibarıyla da o kadar cazip mesai sahası üzerinde senelerden beri çalışmakta olduğumuz için kıymetli meslektaşımızın mesaisini büyük bir alâka ile takip ettiğimizi söylemek zâiddir. Adı geçenin, “*Bedreddin*” hakkındaki tedkiknamesi münasebetiyle gerek buna ait tenkidlerimizi gerek Anadolu tarih-i dînîsinin nasıl tedkik edilmesi lâzım geldiğini “*Anadolu Tarih-i Dînîsi Hakkında Bazı Mülâhazât*” ünvanı altında Viyana’daki “*Osmanlı Tarihî Tedkikâtı*” mecmuasına yazdık. Binaenaleyh, orada dermeyân edilen umûmî mütalaaları burada tekrara lüzum görmediğimiz cihetle, yalnız Mösyö Babinger’in bu yeni makalesinde tenkid ve tavzihe muhtaç gördüğümüz noktaları hülâsatan kaydile iktifa edeceğiz. Bu münasebetle Anadolu tarihi dînîsi hakkında şimdiye kadar elde edebildiğimiz ve ma’atteessûf henüz etraflı bir surette neşrine vakit ve imkân bulamadığımız tedkiklerden doğan bazı neticelerin mücmel bir surette arzından, müstakbel tedkikat için bir fayda beklediğimizi de ilave edelim. Mesela; Mösyö Babinger’in pek haklı olarak henüz ilmen tedkik edilmemiş sandığı birçok meseleler var ki, onlara ait tedkikatımız oldukça müsbet ve sarîh neticelere iktiran etmiş olmakla beraber, henüz gayr-i münteşir ve binaenaleyh herkesçe meçhuldür. Bu küçük taslakta onların mücmelen arzı, üzerinde yürünen sahanın nerelerinin az çok tenevvür ettiğini ve nereleri-

nin büsbütün meçhul kaldığını göstererek müstakbel mütetebbileri bir takım lüzumsuz yorgunluklardan kurtarabilirse, mevzuun tenvirine doğru mühim bir adım atılmış demektir.

TÜRKLERİN ANADOLU'YU İSTİLÂLARI ve Alparslan'ın Malazgirt zafer-i kat'isinden sonra Bizans serhatlerinde teşekkül eden Türk emirliklerinin ve hatta Anadolu Selçuklularının siyasî tarihi henüz layıkıyla tedkik edilememiştir. *Houtsma* tarafından neşredilen kıymetli metinlere rağmen henüz bu hususta tab'ı icab eden bir takım mühim metinler daha mevcut olduğu gibi¹, yapılan bazı mühim tedkikler de pek mahdud ve ekseriyetle nâkıs ve yanlış bir halde bulunuyor². Ehl-i Salib (Haçlı) istilaları, Bizans muharebeleri, Mısır, Suriye, Halep ve Hârezm hükümdarlarıyla yapılan harpler, dahilî mücadeleler, Moğol ve muahharan Timur istilaları gibi birçok tahripkâr âmiller Anadolu tarihine ait bir çok yazılı vesikayı, kitapları, âsâr-ı sanatı, mahsûlât-ı fikriyeyi imha ettiği cihetle, Anadolu Selçuklularına ait menâbi esasen pek mahduttur. Fakat, elde kalan mahdud menbalar dahi henüz tedkik edilmemiştir³. Ve işte bir taraftan bu mahdudiyet, diğer taraftan mevcut tedkikatın iptidâiliği, Avrupa müdekkiklerinin Anadolu Selçukluları hakkında bir takım efkâr-ı bâtıla perverde etmelerine sebebiyet veriyor ki; müstakbel tedkikat için bunun ne kadar muzır olduğu meydandadır⁴. Siyâsî tarihe ait taharriyatın bile bu kadar iptidâî bir mahiyette bulunduğunu bu sahada, şüphesiz ondan çok karışık olan hars tarihine ait mesâilin istiknâhı tabîî pek büyük müşkilât arzedecektir.

Bilhassa ehl-i sünnet akâidine mugayir mezhebî cereyanlara karşı asabiyet-i dîniye tesiriyle hiç bîtaraf olmayan ve tarihi hükümdarlar menakibinden ibaret gören eski müverrihlere bu hususta ne kadar az inanmak lazım geldiği de düşünülürse, gidilecek yolun müşkilâtı bir kat daha tavazzuh eder. Sonra Mösyö Babinger'in ihmal ettiği diğer nokta da, tarih-i dînî nokta-i nazarından Anadolu'nun müstakil ve mücerred bir kül halinde tedkiki kabil olmayıp Suriye, Irak, Azerbaycan, Horasan sahalarının da buna ilhakı icabetti-

gi, yani umumiyetle Oğuz Türkmenlerinin diniyatı müstereken mevzû-i bahs olmak lazım geldiği meselesidir.

Seyhun sahasından inerek Maveraünnehir ve İran'da bir müddet dolaştıktan sonra Bizans serhatlerine gelen ve Selçûkî hükümdar ve emirlerinin azimkâr kumandası altında Anadolu'yu türkleştiren Oğuz Türkmenleri, Küçük Asya'nın islâmî tarihinde şüphesiz en büyük rolü oynamışlardır. Lakin, Anadolu Türklerinin etnolojisi hakkında henüz hiçbir tarihî tedkik yapılmış olmamakla beraber, elimizdeki vesikalar bugünkü Anadolu Türklerinin daha karışık birtakım anâsır-ı kavmiyenin karışmasından hasıl olduğunu sarîh sûrette gösteriyor. Selçûkî sultanları zamanında Bizans serhatlerine gelen Oğuzlar, Suriye'de, Irak'ta, Şarkî Anadolu hudutlarında kendilerinden asırlarca evvel gelmiş muhtelif-ü'l cins Türk kitlelerine rastgeldikleri gibi⁵, Anadolu'da da Bizanslılar tarafından Rumeli'den nakledilmiş bazı hristiyan Türk zümrelerini buldular⁶. Kezalik Hazarlar, Kıpçaklar ve Moğol istilasından sonra Hârezmliler, Ak ve Karakoyunlu Türkmenleri, yine İlhanîler devrinde bazı Moğol-Tatar zümreleri gelerek⁷ asıl kesif kitleyi teşkil eden Oğuz fatihleriyle ihtilat etmek suretiyle, şarkî ve garbî Anadolu Türklerinin etnik teşekkûlatı üzerinde —muhtelif sahalarda muhtelif derecelerde olmak üzere— az çok müessir oldular⁸. Timur istilası da şarktan garba yeni bazı anâsır-ı kavmiye getirmek ve Anadolu'dan bazı Moğol-Tatar zümrelerini sürükleyip tekrar Şarka götürmek suretiyle Anadolu etnolojisi üzerinde müessir oldu⁹. En sonra Safevî hareketi Anadolu'dan bazı Kızılbaş zümrelerinin Rumeli'ye nakli ve bazı Türkmen kabilelerinin Şah İsmail'e teb'an garptan şarka dönmeleri gibi bazı netayic vücuda getirdiyse de¹⁰, etnoloji noktasından bunun büyük bir ehemmiyeti olmamış ve esasen o tarihten sonra da tarih-i dinî itibariyle müessir olacak hadiseler vukua gelmemiştir¹¹. Yalnız muhtelif Türk şubelerinin ihtilatlarını gösteren bu küçük hûlasayı ikmal için mevki-i coğrafisi icabı olarak asırlardan beri muhtelif ırk ve milliyetlere cılvegâh olan bu sahada Türklerin yerli veya haricî bir takım anâsırla ihtilatlarını ilave etmeliyiz. İslâm dinine veya hristiyanlığın muhtelif şekillerine mensup olan ve ârî ve sâmi kavimlerin birer birer tadâdı bile epey uzun bir iştir. Hele bunların Türklerle ihtilat ve tesalüpleri ve bunlardan Türklere intikal eden dinî veya sair mahiyette an'anelerin tespit ve tedkiki için daha pek uzun etnografi ve tarih tedkikatma ihtiyaç vardır¹².

Anadolu'nun bugünkü İslâm ahalisini teşkil eden ve kısm-ı azamı fatih Türkmenlerden mürekkep olan bu kavmi unsurların hayat-i diniyesini layıkıyla anlamak için bunların Anadolu'ya nasıl ve ne mahiyette bir hamûle-i

itikad ile geldiklerini ve o sahada neler bulduklarını bilmek lazımdır. Elimizdeki vesikalarla bunu velev takribî bir surette olsun öğrenmek kâbildir. İslâm medeniyeti dairesine epey zamandan beri girmiş olan Maveraünnehir ve İran sahalarına gelmezden evvel, Oğuz Türkmenleri arasında hristiyanlığın bir aralık kısmen intişâr etmiş olduğu muhakkaktır¹³. Kezalik muhtelif Türk şubelerinin muhtelif zamanlarda Mazdeizm'i, Budizm'i¹⁴, Maniheizm'i kabul ettiklerini de biliyoruz¹⁵. Oğuzların ve Oğuzlarla pek sıkı bir karâbet-i kavmiyeleri bulunan Kıpçakların musevîliği kabul etmiş olan Hazarlarla coğrafi rabitaları düşünülünce, Selçukîlerde vücudu farzolunan tevrâtî nüfuzların menşei meselesi de kolayca anlaşılır¹⁶. Ancak, bu hariçten gelme yabancı itikâd sistemleri ne kadar kuvvetli ve mütekemmil olursa olsun, Seyhun sahasından cenuba inerek yavaş yavaş islâmiyeti kabul eden Oğuz Türkmenleri üzerinde eski iptidâî dinlerinin ve eski an'anelerinin sonradan kabul ettikleri dinlerden daha nâfiz olduğu muhakkaktır. Binâenaleyh, İslâmiyet'in bu Türkmenler arasında nasıl bir telakkiye mazhar olduğunu ve ne şekiller aldığı araştırırken yeni islâmî şekiller altında eski kavmî an'anelerin izlerini taharri etmek ve meselâ halk velîleri olan Türkmen babalarında eski Türk "kam- ozan"larının islamlaşmış şeklini görmek müverrih-i dinî için bir zaruret¹⁷. Muhâceret yolları üzerinde rastladıkları dağlara, nehirlere bıraktıkları vatanlarındaki isimleri vermek suretiyle an'anelere merbutiyetlerini gösteren Oğuz kitlelerinin hayat-ı dinîyesinde, bu gibi haricî ve sathî âmillerden ziyâde eski kavmî akîdelerin tesirini aramak şüphesiz daha doğru görünüyordur¹⁸.

İşte, Büyük Selçukî saltanatında olduğu gibi Anadolu Selçukîlerinde de Türkmenlerin bu azim rolü anlaşıldıktan sonra¹⁹, Anadolu Selçukîlerinin saraylarında ve Anadolu'nun büyük merkezlerinde hangi mezhebin hâkim olduğu hakkında Mösyö Babinger tarafından ileri sürülen sualin ehemmiyeti oldukça tenâkus eder. Besâsîrî'nin idare ettiği şîî kıyamını ezen *Tuğrul Bey*'den itibaren Bağdat halifelerine karşı mümaşatkâr davranmayı islâmî siyasetlerine bir umde ittihaz eden²⁰ Selçukî hükümdarlarının resmen sünnî oldukları ve içlerinden meselâ, Sencer gibi bazılarının mesâil-i mezhebiyeye karşı çok alâkadar davrandıkları muhakkak ise de²¹, fiilen bunun büyük bir mana ifâde etmediğini haklı olarak iddia edebiliriz. Çünkü, daha Selçukluların zuhurundan evvel başlayarak İslâm âleminde şiddetle hükümlan olan sûfiyane cereyanlar, hatta sünnilik ünvanı altında bile şîî ruhunu halk ve güzîdeler arasında o kadar kuvvetle yaymıştı ki, aynı hali Anadolu'nun dinî tarihinde de sarahaten görmekteyiz²².

Anadolu tarih-i dînîsinde en mühim mevzu-i tedkiki teşkil eden Türkmen boylarına gelince, onlar, kelâm âlimlerinin felsefî münazaralarına tamamiyle lakayd kalarak yalnız kendi kavmî an'anelerine mutabık gelen ve aşağıda izah edeceğimiz vechile Türkmen babaları tarafından telkin edilen akideleri kabul ile iktifa ediyorlardı. Binaenaleyh, Mösyö Babinger'in —Rus âlimlerine istinaden— Maverâünnehir ve İran'ın sünnî olmayıp şiddetli alevî tesiri altında bulunduğunu²³ ve oradan gelen Anadolu Selçukîlerinin mutlaka şîî mezhebinde olduklarını iddia etmesi pek doğru sayılamaz²⁴; elimizde buna ait bazı vesikalar bulunmasına rağmen, Babinger'in iddiasını yukarıda söylediğimiz tarzda tashih etmek neticeyi değiştirmemekle beraber, tarihî hakikate de daha uygun ve şüphesiz daha az kabil-i itirazdır²⁵. Sûfilik cereyanının bir çok amiller ilcasıyla, şîî ruhunu hatta en mutaassıp sünnî şekilleri altına sokması mezâhib-i islâmiye tarihinin o kadar sağlam bir umdesi, bir mütearifesidir ki, burada onu dür ü diraz izaha lüzum görmüyoruz. Yalnız, en şayanı itimad menbalarının şîa-i imamiye mezhebine salık olarak tanıtırdıkları Abbâsî halifesi Nâsır Lidînillah (h.525–622)'in²⁶ kendi zamanındaki erbabı fütüvvet'in de muktedası olduğunu ve büyük sûfî Şihabüddin Sühreverdî ile pek samimî münasebat perverde ettiğini ilave edelim²⁷. Tarih-i dînî tedkikatında haricî ünvanlardan ve zahirî şekillerden ziyade asıl o eşkal altındaki hakikî itikadların samimî mahiyetini ve menşe ve kıymetini anlamaya çalışmalıdır.

ANADOLU'YA GELEN TÜRK KİTLELERİNİN etnolojisi ve onlar arasında hükümdarlar muhtelifül-menşe itikadların mahiyetiyle o sahadaki mezhebî cereyanlar hakkında verilen bu kısa izahattan sonra, sûfilik cereyanının buradaki tecelliyatını araştırabiliriz: Bu mühim meseleyi mukaddimen “*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*”da kısmen mevzu-i bahs ettiğimiz cihetle burada aynı şeyleri tekrar edecek değiliz. Yalnız, bazı mütaleât-ı umumiyeye terdifen orada münderic olmayan yeni netayic-i tedkikatımızı hülâsatan arz etmek istiyoruz:

Anadolu Selçukî hükümdarlarının İran Selçukîleri ve kurûn-i vüstâmn sair İslâm hükümdarları gibi şeyhlere karşı büyük bir hürmet ve muhabbet besledikleri ve yeni fethettikleri ülkelerde onlar için birçok tekkeler inşa ve zengin vakıflar tahsis ettikleri muhakkaktır. Hicrî 545’de Amasya’daki *Hankâh-i Mesûdî*’nin inşası şüphesiz münferid bir hadise değildir²⁸. Anadolu tarihi hakkındaki malumatımız çoğaldıkça bu müddeayı teyid edecek daha birçok deliller bulacağız. Bizim kanaatimize göre, Anadolu’daki Türk merkezlerinde hayat-ı medeniye ve fikriyenin inkişafını —Avrupa müsteşriklerinin mütalaalarına rağmen— Alaeddin Keykubad-ı evvel zamanından evvelki devirlere irca etmek lazımdır. Lakin tedkikat-ı hâzıranın kifayetsizliği ve esasen vesaik-i lâzımenin —yukarıda izah ettiğimiz amillerden dolayı— ortadan kalkmış bulunması, bize ancak yedinci asırdan itibaren Anadolu’daki sûfiyane cereyanları tedkik imkânını bahşetmektedir. Bu nusûsta nazar-ı itibara alınacak mühim bir nokta, sûfilik cereyanının, esasen Türk olmakla beraber Arap, Acem, Kürt ve mühtedi yerliler gibi muhtelif anâsırın tesalübünden teşekkül eden ve Arap-Acem harslarının şiddetli tesirâtı altında kalan büyük merkezlerdeki tecelliyatını, yabancı harslara lakayd ve kavmî an’anelerine kuvvetle bağlı Türkmen zümreleri arasındaki tecelliyatından ayırmaktır. İza-

hat-ı âtiye, bu tefrik hususunda ne kadar haklı olduğumuzu daha büyük bir sarahatle meydana koyacaktır.

Yedinci asır esnasında Anadolu'da tasavvuf tarihinin birçok büyük simalarına tesadüf ediyoruz. En başta "Zât-ı Bâî'yi vücud-i mutlak addeden" ve müfrit taraftarları kadar mutaassıp aleyhtarları da bulunan büyük sûfî *Muhyiddin-i Arabî*'den (565-638) başlayarak yine Konya'da *Evhadüddin-i Kirmânî*'yi, Tokat'ta kendi mürid ve mutekidi meşhur *Muinüddin Pervâne*'nin yaptırdığı hankahta lemeât sahibi *Fahreddin-i İrakî*'yi, Kayseri ve Sivas'ta *Mirsâdül-ibâd* müellifi *Şeyh Necmüddin-i Dâye*'yi, Konya'da *Muhyiddin*'in vahdet-i vücud felsefesini bütün o muhitte tamim eden *Sadreddin-i Konevî*'yi, onun müridlerinden olup yine *Şeyh-i Ekber*'in bazı musannefatını şerheden ve *Müeyyedüddin Cendî* ile *Ibnü'l-Fâriz*'in "*Kaside-i Tâiye*"sine şerh yazan *Sadeddin-i Fergânî*'yi, *Mağribli Afîfuddin Tilimsânî*'yi ve bilhassa *Celeddin-i Rûmî*(604-672)'yi sayabiliriz²⁹. Tasavvuf tarihinde mühim izler bırakmış olan bu büyük şahsiyetlerden bazıları hakkında tedkikat yapılmışsa da bu tedkikat henüz iptidâî ve nâkâfidir. Ancak, şurası kemâl-i emniyetle iddia olunabilir ki, bunların hepsi de ufak tefek nokta-i nazar farklarından sarfınazar, *Muhyiddin Arabî*'nin biraz muzlim ve yabis timsaller arasında neşre çalıştığı geniş felsefe-i sûfiyenin müdafileridir. Ve bu itibarla bunları *Ebu Said Ebu'l-Hayr*'ın en çok muvaffakiyetle temsil ettiği eski Horasan sûfileri zümresinin muakkible-i addedebiliriz³⁰. Esasen tarih-i dinî nokta-i nazarından telkin dairesi pek mahdud ve yüksek bir sınıfa münhasır kalan bu büyük ferdiyetlerin tarihî simalarından ve asıl itikadlarını gösteren tasavvufî sistemlerinden ziyade, bunların halk kitlesi arasındaki menkıbevî simaları ve o "*teoloji mistik*" sistemlerinin halk arasında nasıl değişerek ne garip ve basit itikad şekilleri haline inkilab ettiği meselesi şayan-ı tedkiktir. Bu itibarla adeta yeni itikad zümreleri vücuda getiren tarikatların rolünü tedkik etmek ve Anadolu'da en ziyade hangi tarikatların taammüm ve intişar ettiğini aramak müverrih-i dinî için ilk hedefi teşkil eder.

Daha ilk Selçukîler zamanından itibaren darülcihad olan Anadolu'ya Türkmen boylarıyla beraber birçok Türkmen "baba"larının, Orta Asya, Harezmi ve Horasan sahalarından yeseviye tarikatine mensup dervişlerin, Horasan sûfileri dediğimiz melametiye şübelerine mensup şeyhlerin, Irak, Suriye ve İran'dan türlü türlü akidelere mâlik insanların gelip kısmen -yeni teessüs eden- İslâm şehirleriyle yavaş yavaş İslâmlaşmaya başlayan eski merkezlere yerleştikleri tabiidir. Bunlar arasında tarih-i dinî noktasından en mühim rolleri oynayanlar, büyük merkezlerde Acem harsına meftun saraylarda otura-

rak hükümdarların ve emirlerin himayesi altında yaşayan acemperest sûfiler değil, Türkmen boyları arasında eski ozanlardan müntakıl hâle-i kudsiyetle muhat olarak o basit ve iptidâî ruhlarda tasaltun eden “baba”lardır. Arap ve Acem edebiyat-ı sûfiyesinin bütün dekâyikine vakıf olarak belîğ farisî şiirler, Arapça kitaplar ve şerhler yazan bu ilk kısım sufiler, şehirlerin ırkan çok karışık ve Acem harsına çok perestîşkâr halkına hitabettikleri halde³¹ garip kıyafetleri, ağızlarda dolaşan kerâmetleri, meczubâne yaşayışlarıyla eski “bak-sı-kam”ların hatırasını islâmî şekil altında yaşayan³² Türkmen babaları Oğuz boylarına anlayacakları bir dille “İslâmiyet’in eski kavmî an’anelere tetabuk eden sûfiyane fakat basit ve avâmî bir şekl-i muharrefini” telkin ediyorlardı. Anadolu’da devletin resmî mezhebi olan sünnilik şeklini muhafaza siyasetini takip eden Selçukî imparatorlarının³³ muhtelif unsurlardan mürekkep ordularına karşı, dinî veya siyasî bir hareket yapabilecek canlı unsur, yalnız bu göçebe Türkmen boylarıydı. Binaenaleyh, bu zamanlardan başlayarak Osmanlı saltanatının muahhar devirlerine kadar Anadolu’da tahaddüs eden bütün dinî-siyasî kıyamalarda daima bu Türkmen boylarının ilk planda bulunduğu görülmüştür.

Bilhassa Moğol istilasından sonra, istila edilen yahut istila korkusuna mâruz bulunan yerlerden Anadolu’ya derviş muhâcereti fevkalâde çoğaldı. Türkistan ve Buhara’dan, Harezm’den, Irak’tan, İran’dan birçok dervişlerin Selçukî saltanatının himayesine sığınmak için koştuklarını biliyoruz³⁴. Gerek Moğol istilasından evvel, gerek sonra Anadolu’ya gelen bu dervişler arasında en büyük ekseriyeti Kalenderiye zümresine ve onun Haydariye gibi başlıca şubelerine mensup insanlar teşkil ettiği cihetle³⁵ en evvel sûfilik tarihinin şimdiye kadar külliyyen ihmal edilmiş bu harikulade mühim tecellileri hakkındaki tedkikatımızın netayicini arz etmek lazımdır. Çünkü, Anadolu ve garbî İran’da onbirinci asra kadar kuvvetle devam eden dinî kaynaşmalar ve yedinci asırdan itibaren teşekkül eden muhtelif zümre ve tarikatlar, mahiyet ve ehemmiyeti ilim âlemince hâlâ anlaşılamayan bu kalenderiye tarihine şiddetle merbut bulunuyor³⁶.

Menşeyini Hamdun Kassar ve Ebû Saîd Ebu’l-Hayr gibi büyük sûfilerin temsil ettiği Horasan melametiyesinden alarak, hatırası asırlarca unutulamayan Şeyh Cemaleddin-i Sâvî (382-463)’dan sonra³⁷ Suriye, Mısır, Irak, İran, Hindistan, Orta Asya sahalarında inkişâf eden ve kendisine mahsus ayîn ve erkânının garabetiyle salıklarının mesâil-i sâire-i diniyedeki pek aşikâr mübalâtsizliklerinden dolayı “Avarifül-ma’ârif” müellifi Sühreverdi gibi klasik sûfiler tarafından pek ağır ithamâta maruz bırakılan kalenderiye zümresi³⁸ eski

menbalarda “*taife-i abdâlân*” veya “*cevâlike*” namı altında da zikrolunur ki, eski Osmanlı müverrihlerinin “*Abdal, ıfık, turlak, şeyyad, haydarî, edhemî, câmî, şemsî*” gibi manen hemen hemen müteradif kelimelerle kasdettikleri hep bu kalenderlerdir³⁹. *Ebû Said Ebul-Hayr, Şeyhülislam Ahmed el-Câmî en-Nâmîkî, Şeyh Bahaeddin Zekeriya-i Mûltânî, Fahreddin-i Irakî, “Kalendernâme”* müellifi *Seyyid Hüseyin* gibi büyük sûfilerde yüksek ve hususî bir felsefe-i sûfiye şeklinde tecelli eden kalenderlik, oldukça kalabalık kitleler halinde kendilerine has bayraklar ve dünbeleklerle şehirden şehire dolaşan kalenderiye müntesibleri arasında büsbütün başka bir şekil alıyordu⁴⁰. Filhakika, kalenderliğin esasî kuyud ve alaik-i dünyevîyeden külliyyen âzâde olarak asla geleceği düşünmemektir. Tecerrüdü, fakr ve tese'ülü, melâmeti kendilerine şiar eden ve hatta hedef-i melâmet olmak için “*çar zarb*” olmayı yâni saç, sakal, kaşları kazıtmayı ve tekalif-i diniyeye karşı mübalatsızlığı ihtiyar eden bu adamların, ekseriyetle aşağı tabakalardan toplanmış ve pek ince birtakım mûlahazat ve tecarüb-i sûfiyaneye kabiliyetsiz olduklarını da düşünürsek, kendilerindeki hazmedilmemiş *panteist* itikadâtının devr ü seyrân ve hulûl ü tenasuh gibi birtakım itikadlara ve binnetice adeta ibahiyeye müncer olacağı kendiliğinden anlaşılır⁴¹. Haydarîliğe gelince, yesevî ve bektaşî an'anesine giren meşhur şeyh *Kutbeddin Haydar'a* iddia-yı intisab eden bu zümrede her nokta-i nazardan kalenderiliğin pek mühim bir şubesi olarak telakkî olunabilir⁴². Her manasıyla müfrit alevî temayûlatını haiz olan kalenderiye tarikatının⁴³ tesirâtı beşinci asırdan başlayarak bütün islâm âleminde ve bilhassa müfrit şiî, daha doğrusu batınî itikadâtının şiddetle hükümrân olduğu Suriye ve Halep sahasındaki kesif Türkmen kitleleri üzerinde o kadar müessir olmuştur ki buralarda inkişaf etmiş olan mesela harîriye gibi —muahharan rufâî şübelerinden addedilmiş— bir tarikatı, meşhur müessisi *Şeyh Ebil-Hasen Ali el-Harîrî* (548-645)'nin malum olan şahsiyetine nazaran kalenderiye şübelerinden saymak elbet daha doğrudur⁴⁴. Aşağıda bütün delaili ile göstereceğimiz vechile şîilik ile meslek-i fütüvvet ve bununla rufâilik, keزالık şîilikle kalenderiye ve haydariye ve bunlarla yesevilik ve bektaşilik arasındaki sıkı rabıta ve müşâbehetler, bir eser-i tesadûf olmayıp, tarihen pek sarîh bir surette tespit ve izah edeceğimiz birtakım âmillere müsteniddir. Keزالık, Türkmen kitleleri arasında ehl-i sünnet akaidine mugayir bu gibi birtakım itikadâtın kolaylıkla intişarı ve hatta yeni birtakım itikadî zümrelerin teşekkülü de alelade bir tesadûfe isnad olunamayacak mühim bir hadisedir ki, dinî ve tasavvufî her hareketi —hatta kable't-tedkik— İraniyyülmenşe addeden basit ve sâdedil mütetebbilerin şimdiye kadar hiç nazar-ı dikkatini' celbetmemiştir.

Halbuki, Türklerin bu husustaki rolleri umumiyetle zannolunduğundan pek çok büyüktür. Buna ufak bir nümune olmak üzere altıncı asırda Suriye ve el-Cezire'de büyük bir nüfûz-i sûfiyane icrâ etmiş olduğu halde maalesef henüz hakkında hiçbir tedkik yapılmayan ve Şeyh Arslan'm Caber Türkmenlerinden olduğunu ve neşrettiği efkârın her halde kalenderiye esasatından farklı bulunmadığını zikredebiliriz⁴⁵.

Kalenderî, Haydarî gibi namlarla zahirî bir tasavvuf kisvesi altında Türkmen boyları arasında müfrit şîî akaidi ve batıniye fikirleri neşreden bu babaların Anadolu'da yaptıkları ilk dinî-siyasî hareket "*Babailer kıyâmı*" namıyla maruftur (hicrî 637). Şemîşat havalisinde Gefersud nahiyesinde⁴⁶ yetişen *Baba Ishak* Anadolu'nun muhtelif sahalarındaki Türkmenler arasında birçok taraftarlar peyda ederek Amasya civarında bir mağarada bir velî hayat-ı itikâfı geçirmekte ve halkı *Sultan Gıyaseddin-i Selçukî* aleyhine teşvik etmekte idi. Nihayet kendi kuvvetinin henüz Moğol darbesine uğramamış bulunan Büyük Selçukî saltanatını sarsacak bir dereceye geldiğine hükmedince, Gefersud ve Maraş havalisindeki müridlerine haber göndererek kıyam işaretini verdi⁴⁷. Bu sahalardaki kesif Türkmen kitleleri "*Baba Resulullah*" namını verdikleri bu kudsi rehberlerinin günün birinde mutlaka ilan-ı cihad edeceğini bildikleri cihetle, esasen hazırıldılar⁴⁸. Binaenaleyh, karşılarına çıkan şehirler halkını ve *Emir Muzaffereddin b. Alişir* kumandasındaki Selçukî kuvvetlerini mükerreren mağlup ederek "Malatya, Tokat, Amasya" taraflarını ele geçirdiler. O taraflardaki Türkmenler de —evvelce yapılmış olan propaganda neticesi olarak— bunlara her suretle müzaheret ediyorlardı. Sultan, havf ve telaş içinde Kubadâbâd'a çekilerek *Hacı Armağanşah*'ı mukabeleye gönderdi. Bu kumandan, *Baba Ishak*'la bazı müridlerini yakalayıp asmakla beraber, Türkmenlerle yaptığı muharebede mağlup ve şehit oldu. Nihayet, kemâl-i süratle Şark hudutlarından celbedilen —muhtelit anasırdan mürekkep— imparatorluk ordusu, kadınları ve çocuklarıyla beraber fedakârane harbeden bu mutassıp Türkmen aşiretlerini mağlup ve perişan edebildi⁴⁹. Bu çok mühim dinî-siyasî hareketle meselâ; Orta Asya'da tahaddüs eden *Tarabî kıyâmı* gibi⁵⁰ bazı hadiseler arasında büyük bir müşabehet aramak doğru değildir. Yedinci asırda Suriye'de, Anadolu'da, şarkî İran'da mevcudiyetini bildiğimiz birçok kalenderiye babalarından⁵¹ biri olan *Baba Ishak* hiç şüphe yok ki, din perdesi altında tamamiyle siyasî bir gaye istihdaf ediyordu. Selçuklu saltanatının kahr ve tedmirine uğramış Harezmi ümerasını davet etmesi, *Baba*'nın her âmilden istifadeyi bilen mahir bir siyasî olduğunu gösterdiği gibi Moğolların ve Eyyubî prenslerinin o esnada Selçukî hudutlarındaki vaziyetlerine naza-

ran bu harekette onların da alakadar olmaları ihtimali pek kuvvetlidir⁵². *Baba İshak*'ın esasen nasıl bir itikadda bulunduğu⁵³ ve kendisi için çocuklarıyla seve seve ölüme atılan ateşin taraftarlarının o akaidi ne suretle telakki ettikleri hakkında elimizde kat'i bir vesika bulunmuyor. Ancak onun müfrit aleviyyü'l-mezheb ve kalenderiyü'l-meşreb Türkmen babalarından olduğu ve bizim kanaatimize göre— *Hacı Bektaş-ı Velî*'nin de onun başlıca halifelerinden bulunduğu düşünülünce⁵⁴ gerek bizzat *Baba*'nın gerek müridlerinin akideleri hakkında sarîh ve kat'i bir fikir edinebiliriz. Yedinci asrın ilk yarısında Anadolu'nun pek geniş bir sahasındaki Türkmenler arasında eski an'anelerine mutabakattan dolayı o kadar kuvvetle yerleşmiş olan bu batıniye itikadlarının *Baba İshak*'ın idamından sonra başta *Hacı Bektaş-ı Velî* olmak üzere sair Türkmen babaları tarafından neşr ve tamim edilerek asırlarca devam ettiği, aşağıda izah edeceğimiz vechile, pek tabii daha doğrusu zarurîdir. Bize göre, "*Simavnalı Bedreddin Kıyamı*"nda Dobruca'da mevcudiyetini gördüğümüz batıniyül-mezheb Türkler 662'de *Sarı Saltık Dede* maiyyetinde oraya giden ve *Karasioğlu İsa Bey* zamanında kısmen Anadolu'ya dönen *Baba İshak* taraftarlarının bekayası olduğu gibi⁵⁵, Aydın ilinde *Bayezid Paşa* ile harbeden ateşin ve mutaaassıp Türkmenler de muahharan Aydın iline hicret etmiş *Babaî* Türkmenlerinin hafidleridir⁵⁶. Kezalik bugünkü *Tahtacılar*, *Çepniler*, daha doğrusu bütün Anadolu kızılbaşları da bunlardan ibarettir⁵⁷. Biz Karamanoğullarının henüz pek mechul olan mebadî-i teşekkülünü de bu büyük Türkmen kıyamıyla pek ziyade alakadar ve ona şebih dinî-siyasî bir hareket şeklinde izâh edeceğimizi zannediyoruz⁵⁸.

Filhakika, *Babaîler hadisesi* ve *Karamanlıların menşei* hakkında, kitabının muhtelif yerlerinde —şüphesiz hiçbir fikr-i tenkide mâlik olmayarak, birbiriyle telifi müşkül veya gayr-i kabil muhtelif menbalardan iltikaten— malumat veren *Hayrullah Efendi* Karamanlıların *Babaîlerle* samimî alakasını, *Nûre Sûfî*'nin *Babaî* halifelerinden olduğunu sarîh bir surette anlatıyor⁵⁹. Karamanoğullarının Anadolu'daki Türkmen kabileleri üzerinde asırlarca ne büyük bir nüfuz icra ettikleri ve bilakis sünniyü'l-mezheb Osmanlı sultanlarının —aşağıda kısmen izah edeceğimiz vechile— Anadolu Türkmenlerini daire-i itaatte tutmak için ne büyük müşkülata uğradıkları düşünülünce, Karaman beylerinin Türkmenlerle bu samimî münasebetlerinde herhalde bir alaka-i mezhebiye de bulunmak ihtimali pek kuvvetlidir.

ANADOLU TÜRKLERİ ARASINDA mevki kazanan —ehl-i sünnet akaidine Amugayır— mezhebî cereyanların menşeyini bu suretle islâm âleminin tarih-i umumî-i fikrîsine rabtettikten ve eski kavmî an'aneyi temsil eden Türkmen babalarının bu husustaki rolünü gösterdikten sonra, nazar-ı tedkikimizi artık Oğuzlardan İran harsının daha hâkim olduğu şehirlere doğru çevirebiliriz. Etnoloji itibariyle pek karışık yerli ve yabancı unsurların muhtelif nisbetlerde ihtilat ve imtizacından, akaid ve an'anât itibariyle de muhtelifü'l-menşe an'anelerin birleşmesinden tereküb eden büyük şehirlerde⁶⁰. Bilhassa, *Büyük Alaeddin* zamanından itibaren feyyaz bir hayat-ı medeniye inkişâf etmişti ki, bu hayatın her şûbesinde İran harsının tesiri şiddetle göze çarpıyordu. *Ahmed-i Fakih*, *Şeyyad Hamza*, *Yunus Emre*, *Gülşehrî* gibi⁶¹ Türkçe yazan mahdud şairlere mukabil *Kadı Urmevî* gibi büyük âlimler, *Bedreddin Yahya*, *Emir Kâni*'î gibi şairler, yukarıda bazılarını zikrettiğimiz mutasavvıflar, Arap ve bilhassa Acem harsının tesirine canlı şahitlerdir⁶². Yedinci asırda bütün büyük İslâm merkezlerini istilâ eden tasavvuf cereyanı, tabiatıyla Anadolu şehirlerinde de hükümrandı. Sultanlardan başlayarak bütün rical ve ümera, şeyhlere karşı büyük bir hiss-i hürmet ve muhabbet besliyorlar, müteşerri âlimler bile büyük sûfilere karşı bir harekette bulunamıyorlardı⁶³. Yedinci asırda Anadolu şehirlerinin vaziyet-i mezhebiyesini layıkıyla kavrayabilmek için daha altıncı asırdan itibaren Anadolu'da kuvvetli teşkilata mâlik olan fütüvvet zümrelerini ve bu asrın son yarısından başlayarak büyük bir sahada icra-yı nüfuz eden Mevlevîlik tarihini umumî ve terkibî bir surette gözden geçirmeliyiz.

Anadolu'da Babinger'in zannettiği gibi Osmanlılar zamanında değil, daha Selçukîler devrinde inkişâf ettiği bütün tarihî menbalardan anlaşılan ve daha ziyade *Ahîler* namıyla maruf olan fütüvvet zümreleri⁶⁴, Ramsay'ın iddiası

vechile eski Anadolu'daki buna mümâsil mahallî teşkilata değil⁶⁵, İslâm âleminin hemen her sahasında göze çarpan esnaf teşkilatına merbuttur⁶⁶. Horasan'ın, İran'ın, Irak, Suriye ve Mısır'ın sınaî merkezlerinde teşekkül eden esnaf cemaatleri, Massignon'un büyük bir nüfuz-i nazarla takdir ve tahmin ettiği gibi Karâmite dâîlerinin İsmailî-bâtınî propagandalarıyla pek sıkı bir surette alakadardır⁶⁷. Anadolu ahîlerinin bâtinîyeden addedilmesi lazım geldiği hakkında mukaddema ileri sürmüş olduğumuz —C. Huart tarafından da tasvip ve kabul edilen⁶⁸ nokta-i nazar— Massignon'un bu mülâhazasıyla tamamen tetabuk ve hatta bir nokta-i nazardan onu ikmal etmektedir⁶⁹. Ayin ve erkanlarının eşkâl-i hariciyesi itibariyle, rufâîlerden birçok ıktibasatta bulunan ve mevlevîlik, bektaşîlik, halvetîlik gibi tarikatlarla da muhtelif nukat-i nazardan alakadar olan bu Anadolu ahîleri ve onların Anadolu tarih-i dinî ve siyasîindeki mühim mevkileri hakkında müstakil bir eser hazırladığımız cihetle burada daha fazla tafsilata girişemeyeceğiz. Yalnız, hicrî yedinci asır mebdâdisinden başlayarak dokuzuncu asra kadar, bilhassa anarşi devrelerinde siyaseten pek mühim roller oynayan⁷⁰ bu kuvvetli zümrenin Osmanlı saltanatının teessüsünde büyük bir âmil olduğunu ve Osmanlı idare-i merkeziyesi laykıyla kuvvetlendikten sonra sadece esnaf teşkilatı mahiyetinde kaldığını ilave edelim.

Anadolu'nun büyük merkezlerinde yedinci asırdan başlayarak daima mütezayid bir şekilde Osmanlılar ve tavaif-i mülûk zamanında da devam eden mevlevîlik cereyanı, *Mevlânâ Cemaleddîn-i Rûmî*'nin şahsiyet-i sûfiyânesine sıkı bir surette merbuttur. İbni Batuta zamanında *Celaliye* namı altında zikredilen bu tarikatın alelumum hars-i tarihîmiz üzerinde pek derin izleri mevcut olduğu cihetle, mevlevîlik tarihinin tenevvürü Anadolu tarihi nokta-i nazarından pek müfid olacaktır ve eldeki vesaik de buna kâfidir⁷¹. Şahsiyet-i edebiye ve sûfiyânesi hakkında şimdiye kadar birçok tedkikatta bulunulmakla beraber henüz kendisine dair kıymetli bir monografiden mahrum olduğumuz *Mevlânâ*⁷², hükümdarlardan ve *Muînüddevlî* Pervane gibi ümeradan başlayarak, etrafına *Sadreddin-i Konevî*, *Fahreddin-i Irakî* gibi mutasavvıflar, sonra birçok büyük fakihler, mütekellimler, fütüvvetdarlar toplamakla beraber hal-i hayatında bir tarikat tesis etmiş değildi. Lakin, onun müstevlî Moğol ümerasını bile hürmete mecbur eden nüfuz-i manevîsi ve ta Orta Asya'ya kadar intişar eden şöhreti sayesinde⁷³, hülefâsı zamanında muhtelif yerlerde Mevlevî zaviyeleri açıldı ve daha sonraları yavaş yavaş tarikatın ayin ve erkanı da teessüs etti⁷⁴. Musiki, sema, şiir gibi üç vasıtaya istinad eden mevlevîlik, Anadolu'nun Acem harsına meftun şehirlerinde ve yüksek meha-

filde daima taraftarlar bulmuş, İslâm sanayi-i nefisesi Mevlevî tekkelerinde her zaman mevki-i rağbet kazanmış, Mevlevî şeyhleri de mevcut olan nizam-ı siyasî ve ictimainin muhafazasına ve hükümet-i merkeziyenin idame-i nüfuzuna çalışarak siyasî-dinî kıyamlardan daima uzak durmuşlardır. Osmanlılar zamanında Mısır, Suriye, Irak ve Azerbaycan'dan başlayarak ta Peçu'ya kadar her tarafta mevlevî zaviyelerinin inkişafı ve mahdud bazı zamanlar istisna edilmek şartıyla mevlevîliğin hükümet tarafından asla takibata maruz kalmaması, onların siyaseten bu dürüst hatt-ı hareketlerinden münbaistir⁷⁵. Mevlevîler daha *Celeddîn-i Rûmî*'den başlayarak Türkmen babalarına fena bir gözle bakmışlar, onları kendilerine rakip görmüşler ve Moğol istilasını müteakip onlara aleyhtar bir vaziyette bulunmak için bir aralık Karamanlılara karşı bile Moğolların hakimiyetini tercih etmişlerdir⁷⁶. Akide-i sûfiye itibariyle *Mevlana Celeddîn-i Rûmî*'yi *Muhyiddîn-i Arabî*'nin muakiblerinden addetmek zarurîdir. Massignon'un mahiyetini pek iyi izah ettiği bu "vücudiye" mesleği, esas mahiyet itibariyle, Türkmen babalarının neşrettikleri karâmite itikadından büsbütün ayrı olmakla beraber muzlim ve muğlak timsaller altında mahiyetini saklamış ve taraftarlarının mütemadi faaliyeti sayesinde esâsât-ı islâmiye ile —velev şeklen olsun— mahirane bir surette telif edilerek medreselilerin takibatından oldukça masûn kalmıştır⁷⁷. Tarikatlerin kendilerine istinad ettikleri pîrlerle o tarikat müntesiblerinin itikadâtı ve tarz-ı hayatı arasında ayniyet aramak asla doğru olmadığı için, Mevlânâ'nın telakkiyât-ı samimîyesiyle muahhar mevlevîlik arasında bu yolda kat'î bir rabita tesisine çalışmak manasızdır⁷⁸. Yalnız, mevlevîliğin bilhassa sünî itikadâtının hükümran olduğu yerlerde inkişaf ettiğini ve mevlevî dervişlerinin zevahir-i şer'e daima riayetkâr kaldıklarını tarihî bir vakia olarak tespit edelim ki, Babinger'in bunu bektaşilikle aynı mahiyette telakki etmek hususundaki mütaalaasının yanlışlığı tebeyyün etsin⁷⁹. İşte Anadolu Moğol ordularının ihtimal-i taarruzu karşısında derin bir ra'ş-e-i heyecan geçirdiği esnada, Anadolu şehirleri başlıca bu gibi manevî cereyanların ve teşkilatların nüfuzu a'ında bulunuyordu.

HÂREZMŞAHLARIN KAVİ VE MUZZAM saltanatını süratle yıktıktan sonra İran'da yerleşen Moğollar Sultan *Gıyaseddin Keyhusrev*'in Köseadağ mağlubiyetini müteakip Anadolu'da da metbûiyetlerini tanıtmışlardı. Moğol hanları Selçukîlerin za'fından bilistifade memleketi istediklerine veriyorlar, sultanın azil ve nasbından başlayarak en ufak işlere kadar müdahale ediyorlardı. Bilhassa, Bağdat hilafetini ortadan kaldıran *Hülagu*'dan sonra Anadolu, İlhanlıların bir vilayeti hükmüne geçti. *Mevlânâ*'nın muhib ve hâmisî *Muînüddin Pervane* yalnız Selçukî sultanının veziri değil, daha ziyade *Hülagu*'nun naib ve valisi demekti. Anadolu'da Moğol hakimiyetinin etnoloji itibarıyla da mühim bir tesiri oldu: Moğol hükümdarlarının gönderdikleri kuva-yı askeriye, muhtelif sahalarda yerleşerek asırlarca Anadolu'da bir şûriş ve nifak unsuru oldular. Timur'un kendisiyle beraber alıp götürdüğü Kara Tatarlar bunların bakiyesi olduğu gibi bunların en büyük aksamı da yavaş yavaş sair Anadolu halkıyla kaynaşmıştır. *Muînüddin Pervane*'nin *Abaka Han* tarafından idamını (hicrî 676) müteakip Anadolu'nun senelerce düçar olduğu mesaib ve anarşi, tasavvurun fevkindedir. Memlekette muntazam bir idare makinesi kalmamış, Moğol ümera-yı askeriyesinin zulüm ve teaddisi, muhafaza-i mevki için halkı soymak ızdırarında kalan Selçukî memurlarının hamiyetsizliği, Türkmenlerin isyanı, Moğol valileriyle İlhanlılar arasında sık sık tahaddüs eden isyan ve te'dib hadiseleri, Mısır sultanlarının entrikaları, Selçukî prenslerinin rekabetleri zavallı halkı perişan bir vaziyette bırakmıştı. *Olçayto Hüdabende*'nin cülusundan sonra tayin edilen Anadolu valileri zamanında ise, yavaş yavaş mahallî beylikler teşekkül ederek Moğol nüfuzu gittikçe azalmış ve İlhanlıların inkirazından sonra ise Anadolu tavaif-i mülûku büsbütün serbest ve müstakil kalmışlardır⁸⁰.

Anadolu'nun siyasî ve ictimâî tarihine temas eden bu mukaddemat-i za-

ruriyeden sonra bütün bu hadisatın tarih-i dinî itibarıyla ne gibi neticeler tevliid ettiğini araştıralım: Esasen kendi millî dinlerine merbut olup edyan-i saire hakkında umumiyetle müsahelekâr davranan Moğollar⁸¹, İran'da yâni müslüman medeniyetinin hükümran olduğu bir sahada yerleşince, yavaş yavaş islâm nüfuzuna tâbi olmaya başladılar. İptida *Teküdar Ahmed* (680-683)'in İslâmiyet'i kabulüyle başlayan bu cereyan *Mahmud Gazan Han* (694-703) ile resmî ve umumî bir mahiyet aldı⁸². *Reşidüddin*'in ifadesine göre 1296 sonbaharında Tebriz'in garbında kendisi için muazzam bir türbe yaptıran *Gazan*, bunun etrafında bir sıra müessesat-ı hayriye vücûda getirmişti ki, *Vassaf*'a göre 1303 yazında hitam bulan bu müessesat meyanında, bir tekke ile şafiî ve hanefilere mahsus iki medrese bilhassa nazar-ı dikkatimizi celbe sayandır⁸³. Çünkü, bu *Mahmud Gazan*'ın ehl-i sünnet mezhebine salık olmakla beraber dervişlere karşı da teveccühkâr olduğunu gösteriyor. *Profesör Browne*, *Gazan*'m *Ehl-i Beyt*'e muhabbetini gösteren bazı tesisat-ı hayriyesine ve *Kadı Nurullah*'ın "*Mecalisül-mü'minin*"deki ifadesine istinaden, bu hükümdarın şiiliğe merbut ve mütemayil olduğunu söylüyorsa da, vesaik-i mevcudeye nazaran onun şafiî mezhebine mütemayil olması daha çok muhtemeldir⁸⁴ Filhakika *Eflâkî*'de mevcut bir rivayet *Gazan*'ın yanında *Kutbeddin Şirâzî*, *Humâm-ı Tebrizî*, *Hâce Reşid* ile birlikte *Şeyh Barak*'m da mevcudiyetini ve *Çelebi Arif*'in gerek *Gazan* gerek zevcesi *İlturmuş Hatun* tarafından büyük iltifatlarla nail olduğunu anlatmak suretiyle bunu teyid ediyor⁸⁵. *Gazan Han* nezdinde gördüğümüz bu maruf şahsiyetlerden bilhassâ *Şeyh Barak*, şimdiye kadar ilim âlemince hiç tedkik edilememiş olması itibarıyla da nazar-ı dikkatimizi celbe sayandır.

Muammaya benzeyen bazı kelimât-ı sûfiyânesine müridleri tarafından hususî şerhler yazılan *Barak Baba* kendi ifadesine göre *Saltuk Dede*'nin müridlerindendir ki⁸⁶, *Saltuk Dede*'nin *Hacı Bektaş*'a mensubiyeti düşünülünce⁸⁷ onu da babai dervişlerinden yâni yukarıda rollerini izah ettiğimiz Türkmen babalarından addetmek bizim için zaruridir. Ahireti inkâr ve hulul'ü tasdik ederek Cenab-ı Hakk'ın iptida Hazreti Ali ile ve sonra Sultan *Olcayto Hüda-bende* ile ittihad ettiğini söyleyen ve bütün mahrematı mübah addeden bu Türkmen babası, haricî kıyafet itibarıyla da Altay'daki Türk şamanlarını hatırlatmaktadır⁸⁸. *Gazan* ve *Olcayto*'nun zamanlarında İran Moğollarının sarayında mühim bir mevki işgal ederek hatta *Eflâkî*'nin rivayetine göre birtakım mühim müridler de kazandıktan sonra Şam'a gelmiş ve orada ibahiye'den olduğu anlaşılmakla yediği hadd-i şer'iden müteessiren 706 evahirinde ölmüş-tür⁸⁹.

Esasen *Olcayto*'nun zaman-ı saltanatı bu cins itikadların inkişaf ve intişârı için pek müsaitti. Mesail-i kelâmîyeye pek ziyade meraklı olan bu yeni hükümdarın sarayında Horasan'dan gelen hanefî kelâmîyûnu, vezir Resîdüddîn başta olarak şâfiîler, şîî akaidini ilzam eden âlimler mevcuttu⁹⁰. *Olcayto Hüdabende*, *Kaziyül-kuzat Hâce Abdülmelik Şâfiî* ile Buhara'nın hanefiyül-mezheb Sadr-ı cihanı arasında cereyan eden şiddetli bir münâkaşa neticesinde, imâmîye mezhebini bu iki mezhebe de tercih etti. Çünkü, bu iki âlimden biri hanefîliği, diğeri şâfiîliği fena halde tenkid etmişlerdi⁹¹. Esasen, şîa reisi *Seyyid Taceddin Avcı*'nın nüfuzu ve tensibi sayesinde saraya hulul eden *Şeyh Cemaleddin Mutahhar-ı Hillî*'nin tesiriyle imâmîye mezhebine karşı kuvvetli bir temâyül duyan *Hüdabende* için bu iyi bir vesile oldu⁹². Binaenaleyh, saraydaki şîî mehafili hükümdarın iltifat ve itimadına mazhar olduğu gibi, meskûkat üzerine "*Lâ ilahe illallah Muhammedun Resûlullah*"tan başka "*Aliyyun veliyyullah*" yazılmaya ve imam-ı masumların isimleri de ayrıca nakşolunmaya başladı⁹³. Hükümdarın ittihaz ettiği bu siyaset-i mezhebiye, Alamut'un ve İran'daki sair ismailî kalelerinin Moğollar tarafından tahribini müteakip etrafa yayılan ismailî dâîlerinin propagandalarına ve Türkmen babalarının neşrettikleri esaslara da pek müsaid bir zemin-i inkişâf hazırlamıştı. Binaenaleyh, yalnız Sultaniye şehrinde değil, İran Moğollarının hükümran oldukları bütün sahalarda ehl-i sünnet akaidine mugayir esaslar neşriyle meşgul derişler, babalar çoğaldı. Sekizinci asırda Anadolu ve İran'da inkişâf ederek dokuzuncu asırda mühim siyasî neticeler doğuran birçok mezhebî cereyanların bu devirden istifade ettiği muhakkaktır⁹⁴.

İran'daki Moğol hanlarının şevket ve satvet itibariyle sonuncusu addedebileceğimiz *Ebu Said* zamanında (716-736) da ulemaya ve sûfilere karşı hürmet ve riayette kusur edilmemekle beraber⁹⁵, *Olcayto* devrinde şîiliğin intişârı için gösterilen gayretlerden eser kalmamıştı. Sikkelerden alevîlik temayülâtını gösteren şeyler kaldırıldığı gibi, diğer hülefâya karşı da ibrâz-ı hürmette kusur edilmiyordu⁹⁶. Adl ü re'fetiyle bütün İran halkını teshir eden ve hamiyet-i islâmîyesi alelumûm müverrihlerce musaddak bulunan bu hükümdarın, Tuhfe-i isnâ aşeriye müellifinin iddiası vechile sünnilige teveccühü pek ziyâde mahsustur⁹⁷: *Alâüddeve-i Simnânî*, *Abdürrezzâk-ı Kâşî* gibi⁹⁸ mühim sûfiler yetiştiren bu devirde Irak-ı Acem, İran, ve Azerbaycan sahalarının vaziyet-i mezhebiyeleri hakkında oldukça sarîh malumatımız vardır. *Hamdullah Müstevfî*'nin verdiği bu malumata göre, mezkur sahalarda ekseriyetle şâfiîye ve imamiye-i isnâ aşeriye mezheplerinin şâyi bulunduğunu, hanefîlikle batîniye akaidinin küçük bir ekalliyet arasında mevcudiyetini anlıyoruz⁹⁹.

Mâmâfih, bu devirlerde şîa-yı imâmiyenin eskiden beri oldukça kuvvetli bulunduğuve Selçukîlerle Harezmîlerin sünnilik siyaseti karşısında uzun müddet saklandıktan sonra Moğol istilasına üzerine —bilhassa *Olçayto* zamanında— kemâl-i cür'et ve serbestiyle baş kaldırdığı bu sahalarda için için bir takım harekât-ı mezhebiye hazırlanmıştır ki, *Ebû Said*'in vefatını takip eden anarşi devirlerinde bunun haricî tezahüratını da göreceğiz. Ancak, bundan evvel, İran Moğollarının taht-ı tabiiyetinde bulunduğu sırada şarkî ve merkezî Anadolu'nun nasıl bir vaziyette olduğunu ve bilhassa garbî Anadolu'da teşekkül ve süratle inkişaf eden Osmanlı Devleti'nin ne gibi dinî âmillerden istifade ettiğini izaha çalışalım.

İLHANİLER ZAMANINDA ANADOLU IDARESİ yukarıda kısmen söylediğimiz gibi pek büyük bir tezebzüb içinde bulunuyordu. *Olcayto*'nun cülûsundan sonra teşkil edilen Anadolu valiliği idare-i mülkiyeyi az çok intizâm altına aldı. Bilhassa *Mahmud Gazan*'ın İslâmiyet'i kabulünden ve *Olcayto* - *Ebû Said* zamanlarında İslâmiyeti devlet dini olarak edyân-ı sâireden imtiyazlı bir hale koyan yeni nizamâtın tatbik ve tesisinden sonra Anadolu'daki müslümanların mevkii de eskisinden şüphesiz çok daha müsait bir şekil almıştır¹⁰⁰. Lakin, bütün bunlara rağmen siyasî ve askerî anarşi bir türlü neticelenemiyordu. *Olcayto*'nun tayin ettiği vali *Emir İrencin* uçlardaki Türkmen kabilelerinin ve idare-i merkeziyenin za'fmdan bilistifâde taraf taraf türeyen mütegalibenin isyanlarını teskine muvaffak olamayarak , malî ve idarî şiddetli, zalimâne tedbirlerle idare-i maslahata çalışıyordu. Halbuki, ondan evvel *Mahmud Gazan* zamanında bir müddet Anadolu re's-i idaresinde bulunan ve *Sultan Velede*'e mürit olan *Apışka Noyin*, sünniyü'l-itikad samimî bir müslüman olduğu cihetle, Anadolu'yu büyük bir hilim ve adaletle idare etmiş ve sakalının seyrekliğinden dolayı halk arasında "*Köse Peygamber*" lakabını almıştı¹⁰¹. Zulüm ve i'tisafıyla maruf olan *Emir İrencin*'e gelince, *Eflâki*'de mevcut manidar bir menkıbe bunun henüz İslâmiyet'i kabul etmemiş putperest bir Moğol olduğunu gösteriyor¹⁰².

Anadolu'da İlhanîlerin nüfuzunu —kısa bir müddet için— layıkıyla tesis ederek mütegalibeye hadlerini bildiren ve uç kabilelerine kadar idâre-i merkeziyenin metbûiyetini tanıtan yegâne vali, Sultan Ebu Said'in emir-ül- ümerası *Emîr Çoban*'m oğlu *Demirtaş Bey*'dir. Muahharan metbû'una isyân ederek birçok hâdiselerden sonra Mısır'a kaçan ve *Ebû Said*'in iltimâsıyla orada, 728'de idâm edilen *Demirtaş* adil, mütedeyyin ve azimkâr bir valiydi¹⁰³. Mu-tasavvıflara karşı pek ziyade hayırhah davranıyor ve hatta bazı isyanları tes-

kin için onların nüfuz-i manevîsinden istifâde yolunu biliyordu¹⁰⁴. İlhanîlerin son Anadolu valisi olan *Şeyh Hasan Kebîr-i Celayirî*'nin Irak ve Azerbaycan'da İlkâniye devletini kurmasından sonra şarkî Anadolu hakimiyeti Ertena hanedanına ve diğer sahalarda ise başta Karamanoğulları olmak üzere birtakım küçük Türkmen beyliklerine intikâl etmiştir ki işte bunlardan bilhassa bir tanesinin yani Osmanlı emaretinin tarih-i inkişâfını tedkik, Anadolu'nun siyasî ve dinî tarihini tenvir için zaruridir¹⁰⁵.

Osmanlı saltanatının mebâdi-i teessüsü ve Osmanlı Türklerinin etnolojisi meseleleri, Hammer'den başlayarak Prof. Marquart ve Babinger'e kadar eski, yeni birçok Şark ve Garp müdekkiklerine mevzû-i tedkik olmasına rağmen henüz meçhul ve efsanelerle malamal bulunuyor. *Necib Asım* ve *Arif Beylerin Tarihinde* bu mesâil hakkında nisbeten en etraflı malumata tesadûf olunursa da, henüz vesâik-i mevcudenin kifayetsizliğinden dolayı, o da kanaatbahş bir mahiyette sayılamaz. Bir taraftan Bizans vesâikinin kifayetsizliği, diğer cihetten ilk Osmanlı vak'ayinamelerinin oldukça muahhar devirlerde ve daha ziyâde şifahî rivayetlere istinaden yazılmış bulunması gibi iki sebebe, sonraki vakânüvislerin gayret-i tahrîf-kâraneleri de ilave olununca, işin derece-i muğlakiyeti hakkında bir fikir edinebiliriz¹⁰⁶. Mamafih, eldeki vesâike göre Osmanlıların Kay'lara değil, etnoloji itibarıyla onlardan belki tamamen ayrı olan Oğuz boylarından "Kayı-Kıg"lara mensup oldukları ve hicrî yedinci asır esnasında Selçukî hükümdarları tarafından Bizans serhadlerine ikâme edildikleri muhakkaktır¹⁰⁷. Ancak, birçok müverrihlerce bunların kemmiyyeten pek mühim bir aşiret veya mecmua-i aşair addedilerek garbî Anadolu'nun etnoloji ve lisan tarihinde bunların nüfuz ve tesirlerinin aranması bizce tamamen manasızdır¹⁰⁸. Çünkü, Selçukîler zamanında sair Oğuzlar meyanında Kayılardan da mühim kitleler Anadolu sahasına gelmiş olduğu gibi, Ertuğrul'un ve Osman'ın maiyyetinde de, muhâceret yolları üzerinde rastladıkları muhtelif Türk unsurları ve uçlara gelerek kendilerine iltihâk eden kimseler mevcuttu¹⁰⁹. Artık müspet delillere müstenid bu izahattan sonra Osmanlı saltanatını etnoloji itibarıyla hususî evsafa malik büyük bir aşiretin muhâceretinden doğmuş telakki etmenin ne kadar manasız olduğu tebeyyün etmiş ve Osmanlı Devleti'nin teşekkülüyle Anadolu'nun kavmî ve lisanî simasında hemen hiçbir tebeddül husule gelmediği anlaşılmış oluyor ki ilmin hal-i hazırında bunu mühim bir kazanç addedebiliriz.

Osmanlı Devleti'nin teessüsünde dinî âmillerin büyük bir mevkii olduğu, vakayinameleri dolduran birtakım menkıbeler, harikaâmiz ve timsalî rüyalar sayesinde kolayca kendini gösteriyor. Lakin, bu âmilleri ayrı ayrı tedkik

ederek hepsinin derece-i tesirâtını müspet bir şekilde gösterebilmek için evvela bu saltanatın asıl muhit-i teşekkülü olan uçların nasıl bir halet-i manevî-yede bulunduğunu anlamamız lazımdır. Daima bir çok meşâk ve mehalikle malamal Bizans serhadlerinde oturan göçebe Türkmen aşiretleri, çoluk çocukları ve sürüleriyle beraber Anadolu'yu ilk defa istilâ eden dedeleri gibi haşin bir ordu hayatı geçiriyorlardı. Arap ve Acem harslarından muktebes zahiri bir cila altında, eski millî kahramanlık an'aneleri, kopuz çalan ozanlar, Türkmen babaları hep mevcuttu. Sûfî şâir *Aşık Paşa*'nın pek güzel bir tabiri vechile bu alperenler devri yani dastânî hayat, Moğol valilerinin emir ve tehditlerine o kadar aldırmayan uçlarda devam ediyordu¹¹⁰. Bu sahalarda başlıca hâkim olan , dinî hislerle kahramanlık hisleriydi. Ekseriyetle tasavvufî şekiller altında tecelli ve inkişaf eden bu dinî hissiyat, faal Anadolu Türklerini tekkelere veya mescidlere kapatarak ictimâî bünyeyi felce uğratacak bir şekilde olamazdı. Faal ve cenkcû Türkmenlerin hayat-ı diniyesini idâre eden Türkmen babaları, bütûn bu sûfîlerin menkıbelerinde umumiyetle göze çarptığı vechile, cihad ile meşgul dervişlerdi. Tahta kılıçlarla kâfirlere karşı harbeden, bir avuç mürid ile binlerce düşmanı ezen, kaleler alan, kılıç kuvvetiyle küfr diyarında İslâmiyet'i neşr ve tamim eden bu mücahid Türk sûfîleriyle tekkelerde sakın ve muncemid bir hayat-ı inziva geçiren Arap ve Acem mutasavvıfları arasında şüphesiz ki, pek bariz büyük bir fark vardır¹¹¹. Filhakika, eski vakayinâmelerimizde *Ertuğrul*'a ve *Osman*'a isnad olunan timsalî rüyâlar, *Abdal Kumral*, *Abdal Musa*, *Geyikli Baba* gibi tahta kılıçlarla gazâları eski menkıbeleri dolduran Türkmen babalarına karşı ilk hükümdarlarımızın gösterdikleri iltifatlar, yaptırdıkları tekkeler, işte hep serhadlerdeki bu sûfiyâne- kahramânâne hissiyâtın mahsûlüdür¹¹². *Aşık Paşazâde*'nin Rûm abdalları ve sair birtakım dinî menbaların ise Horasan Erenleri ünvan-ı umumi-si altında zikrettikleri bu dervişler, eski babaî bakiyelerinden başka birşey değildir¹¹³. Anadolu halkının "fakih"den galat olarak "fakı" lakabını verdikleri cahil köy hocalarından büsbütün ayrı bir zihniyetle ve Türkmen an'anelerine sadık kalarak İslâmiyetin çok basit, külfetsiz bir şeklini serhadlerde ve yeni zaptolunan memleketler halkı arasında kuvvetle yayan bu babalar, abdallar esasen Anadolu'nun her köşesine yayılmışlar ve bilhassa müteşerriflerin nüfuzundan en çok azade kalan uçlara gelip yerleşmişlerdi. Bunların umumiyetle —o sırada adeta bir Türk memleketi halini almış olan— Horasan'dan geldiklerini zannederek hepsini İraniyyü'l-aşl telakki etmek şüphesiz ki doğru değildir¹¹⁴. Mesail-i itikadiye inceliklerini idrak edemeyecek ümmî ve basit Türkmen reislerinden başka bir şey olmayan¹¹⁵ ilk hükümdarlarımız bir

tarafıtan bu Türkmen babalarını celb ve cezbe çalışırken, diğer tarafıtan da kasabalardaki fakılları, ahîler teşkilatına mensup başlıca ricali elde ederek onların yardımından istifade ediyorlardı. *Şeyh Edebalı*'nin ahîlerden olması kaviyen muhtemel olduğu gibi, *Osman* ve *Orhan*'ın cenk arkadaşları arasında da birçok ahîler vardı¹¹⁶. Orhan devrinde Osmanlı Beyliği layıkıyla tevessü ve inkişâf ederek az çok muntazam idare teşkilâtı vücuda getirildikten sonra, yavaş yavaş Anadolu'nun büyük merkezlerinden ve hatta uzak İslâm memleketlerinden koşup gelen hanefiyü-mezheb ulema tedricen büyük bir ehemmiyet almış, kasabalarda muntazam medreseler açılmış, hülâsa idare-i merkeziye kuvvetlendikçe ahîlerin ve Türkmen babalarının siyasi ehemmiyetleri azalarak buna mukabil ehl-i sünnet akaidi ve nazariyat-ı sûfiyelerini o esasatla —velev zahiren olsun— telif edebilen sûfiler tahakküme başlamıştır. *Murad-ı Evvel* zamanında bile oldukça mahsus olan bu cereyan, muahharan *Yıldırım Bayezid* zamanında muazzam bir saray hayatı inkişaf ettikten sonra büsbütün tezahür etti ki, aşağıda izâh edeceğimiz vechile bu gayet tabii bir hadisedir.

Osmanlı Devleti'nin ve bilhassa bu devletin asırlarca sağlam bir istinâd-gâhı olan yeniçeri ocağının teessüsüyle en fazla alâkadar bir tarik de bektaşîliktir ki, Anadolu tarih-i dinîsinin şüphesiz en meraklı ve en şayan-ı ehemmiyet bir faslını teşkil eden bu tarikatla *Hacı Bektaş-ı Velî*'nin şahsiyeti hakkında burada —velev mücmelen olsun— izâhat vermek mecburiyetindeyiz. *Jacob, Browne, Huart* gibi kıymetli müsteşriklerin bütün gayretlerine rağmen şimdiye kadar bir türlü halledemedikleri bu muamma-yı tarihî hakkında müstakil ve mufassal bir cilt hazırladığımız cihetle¹¹⁷ şimdilik burada tedkikatımızın başlıca neticelerini kayıt ve izâh ile iktifâ edeceğiz. Yukarıda söylediğimiz vechile, yedinci asırda Anadolu'yu kaplayan babaî halifelerinin en marufu olan *Hacı Bektaş-ı Velî*, Horasan'lı bir Türk olup, kalenderî-haydarî tarikatlarından hemen tamamıyla farksız yeni bir tarikatın pîşvası sayılmış ve o devir meşayihine ittibaen vücuda getirdiği Arapça makalat-ı sûfiyâne *Sadeddin* adlı bir müridi tarafından nesren Türkçeye tercüme olunduğu gibi sekizinci asır sonunda da *Hatiboğlu* tarafından Arapçadan Türkçeye nazmen nakledilmiştir¹¹⁸. Bir tarafıtan bu mühim eserin mevcudiyeti, diğer tarafıtan bazı hakayık-ı tarihiyeyi de ihtiva eden *Menakıbnâme*'sinin eskiliği, müşarû-nileyhin tarikate kadir olamayacak bir meczub olduğu hakkında *Müverrih Aşık Paşazade*'nin ligarazin vâki olan ifâdesini çürütmekte ve binnetice bektaşîliğin teessüsü hakkında Profesör *Jacob*'u tashihen *İlk Mutasavvıflar*'da ileri sürdüğümüz nokta-i nazarı da tamamen değiştirmektedir¹¹⁹. Silsile-i tari-

katını *Kutbeddin Haydar*, *Lokman Serahsî*, *Ahmed Yesevî* gibi eâzıma isal eden ve ulum-i islâmiyedeki vukufu her türlü şüpheden azade bulunan bu alim babaî şeyhinin eserlerinde, kendisine tekaddüm eden sûfilerin âsârından o kadar bariz bir derecede ayrılacak büyük hususiyetler yoktur. Yalnız Oniki imama ikrarı, tevellî ve teberrî'yi tavsiye etmek suretiyle şîa-yı isnâ aşeriye te-mayülâtını bariz surette göstermektedir.

Ancak, ilk salıklere mahsus bu gibi eserlerin umumiyetle *exoterique* yâni zahirî bir mahiyette olduğu ve hiçbir zaman müntehilere mahsus talimat-ı bâtinîyeyi ihtiva etmeyeceği de nazardan kaçınılmamalıdır. Kıyafet-i hariciye-leri itibariyle kalenderî-haydarî dervişlerini pek ziyade hatırlatan bektâşîlerin akaid-i esasiye itibarıyla da —babaîler gibi— onlarla aynı daireye idhal olun-maları icabeder¹²⁰. *Hacı Bektaş-ı Velî*'nin *Osman Gazi* ile münasebeti hakkın-da eski bektâşî menakıbnâmelerinde mevcut birtakım rivayetlerin muahha-ran uydurulduğu pek tabîî olduğu gibi¹²¹, yeniçerilerin ilk ihdasında müşa-rûnileyhin hayır dua ettiği rivayet-i meşhuresi de hakaik-i tarihî ile asla ka-bil-i telif olmayan eski bir efsânedir¹²². *Müverrih Aşık Paşazade*'nin bu husus-taki sarîh ifadesi vesâik-i mevcude ile pek iyi teyid etmektedir. *Osman* ve *Or-han* devirlerindeki mütemadi serhad harplerine iştirak eden Türkmen baba-ları yahut tabir-i digerle Rûm abdalları¹²³, hemen umumiyetle *Hacı Bektaş-ı Velî* müridlerinden oldukları cihetle, yeniçeri ocağının hîn-i tesisinde onun hatırasıyla teberrük olunduğu ve sonra bunun tarihî bir vakıa şeklinde ağız-larda dolaşarak nihayet tespit edildiği anlaşılıyor¹²⁴. Fakat, her ne olursa ol-sun, yeniçeriliğin teessüsünde bektâşîlikle ahîliğin pek mühim rolleri olduğu sarahaten göze çarpmaktadır¹²⁵. Filhakika, bu sıralarda Anadolu'nun büyük bir sahasını dolaşan *İbni Batuta* bu fütüvvet teşkilâtının ehemmiyet ve kuvve-tini ve mahiyet-i mücerredanesini layıkıyla izah etmekle beraber, aynı za-manda Anadolu'nun vaziyet-i diniyesi itibariyle mühim bazı malumat da ve-riyor ki, iyi ve kuvvetli bir tenkide maruz bırakılmak şartıyla bundan pekala istifade edilebilir. Bu son kaydı ilaveden maksadımız, safdil islâm seyyah ının meselâ, ahîliğin mahiyet-i batınîyesi hakkında —pek tabîî olarak— hiçbir fi-kir edinmemiş olması, sonra, eserinde "*Anadolu'da erbab-ı rafz ve bid'c. bu-lunmadığı*" yolundaki yanlış hükümlere ve acele tamimlere tesadûf ediimesi itibariyledir¹²⁶. Yoksa, muhtelif Türkmen beylerinin tarz-ı hayatı, Anadolu şehirlerinin ordudaki iktisadî ve ictimai hali, Türkmen an'aneleri gayet iyi tasvir edilmiştir.

Sekizinci asırda Anadolu'nun vaziyet-i diniyesini gösteren bu küçük hü-lasayı ikmal için Osmanlılardan başka Türkmen emaretlerinde de aynı vazi-

yet-i mezhebiyenin mevcut olduğunu, büyük merkezlerde mevlevîliğin ve *Mevlana-Sultan Veled* tesiratının pek ziyade nazif bulunduğunu¹²⁷, *Gülşehrî*, *Aşık Paşa*, *Elvan Çelebi*¹²⁸ gibi şairlikle de maruf şeyhlere tesadûf edildiğini, tasavvuf cereyanının hatta bizzat şeyhleri şikayete mecbur edecek derecede¹²⁹ müfritleştiğini, ulema ve şüeranın bile bu büyük nüfuzdan kendilerini kurtaramadıklarını ilave edelim¹³⁰. Bu asır esnasında bazı büyük sûfilerin nüfuzuyla şark'tan Anadolu'ya halvetilik tarikatının idhal edildiğini¹³¹ ve ru-fâiliğin yine bu sahada oldukça teessüs ve ta'ammüm eylediğini¹³² de söylersek, bu mücmel levhayı ikmal etmiş oluruz. Hülâsa, hicrî sekizinci asır esnasında Anadolu mütemadiyen etnoloji itibarıyla Türkleşmiş ve din itibarıyla da islâmlaşmış; bir taraftan sûfiyâne cereyanların tesiriyle bilhassa göçebe Türkmen aşiretleri arasında şîî ve batınî itikadları eskisi gibi kuvvetle devam edip dururken, diğer taraftan büyük merkezlerde sünnilik bir şekl-i resmî almış ve hatta ulema ile bir kısım sûfiyûn arasında bir i'tilaf ve ahenk bile tekkarrür etmişti. Mamafih, göçebe Türkmenler arasında hükümrân olan babaî-bektaşî cereyanıyla merkezî kuvvetler siyaseten müdafaa ve iltizam ettikleri sünnilik arasında bir mücadele yavaş yavaş tamamiyle zarûrî bir hal alıyordu. Hicrî sekizinci asır sonlarında İran'da tehaddüs eden bazı mühim mezhebî cereyanların garba doğru gelerek Anadolu'da esasen mevcut batınî cereyanlarla birleşmesi ve müteakiben *Timurlenk* istilasının bu sahada tevliid ettiği o büyük maddî ve manevî anarşiden bilistifade dinî-siyasî bir kıyam şeklinde meydana atılması, dokuzuncu ve onuncu asırları baştan başa dolduran kanlı bir cidal-i mezhebinin başlangıcı olmuştur ki, bunun şarktan gelen avamî-i cedîdesini layıkıyla tedkik ve tefahhus için gözlerimizi sekizinci asır esnasında İran ve Azerbaycan sahalarına çevirmek mecburiyetindeyiz.

EBÜ SAİD BAHADUR HAN'IN vefatından Timur İmparatorluğunun teessüsüne kadar geçen yarım asra yakın bir zaman İran, Irak ve Azerbaycan için pek meş'um ve felaketli bir anarşi devresidir. Çobanîlerin, Âl-i Muzaffer'in, Serbedârân'ın, Kertlerin ve daha sair birçok mahallî sülalelerin ve ümeranın dahili ve haricî mücadeleleriyle geçen bu devrin —tarih-i siyâsî nokta-i nazarından— basit bir hûlasasını yapmak bile bizi mevzuumuzdan epeyce uzaklara götürebilir. Binâenaleyh, bu devir hakkında İslâm tarihlerinde mufasssalar tesadûf edilecek izahatı terk ile¹³³ yalnız tarih-i dinî itibarıyla haiz-i ehemmiyet hadiselerin teşrihiyle iktifa edeceğiz. Evvelce de söylediğimiz vechile, akide-i esasiyelerini imamet meselesi teşkil ettiği cihetle daima siyâsî bir gaye istihdaf eden batıniye teşkilatı, ya idare-i merkeziyelere sokulup Olcayto devrinde olduğu gibi onu kendilerine mal etmeye, yahut bunu yapamadıkları takdirde, onun za'fından bilistifade müsait muhitlerde birtakım isyankar hareketlerde bulunmaya teşebbüs ediyorlardı¹³⁴. Binaenaleyh, İlhanîler İmparatorluğunun sukûtuyla beraber bütün bu sahalarda şayan-ı dikkat bazı dinî-siyâsî hareketlere tesadûf edilmesi pek tabiidir ki bunların köklerini şüphesiz mazide aramak ve tesirlerini ise en ziyade müstakbel devirlerde mütalaa etmek zarurîdir.

Olcayto'dan evvel ve sonra İlhanîler sahasında sünnilîğin devletçe mazhar-ı himaye olmasına rağmen meselâ; *Nizârî-i Kuhistanî* gibi ismailiyye propagandasıyla maruf şairlere¹³⁵, hatta muvaffakiyetiyle neticelenemeyen bazı şîî hareketine¹³⁶ tesadûf edilmesi, İran ve Azerbaycan'ın müteferrik sahalarında —kâh kuvvetsiz kâh kesif— kitleler halinde yaşayan şîî ve batınî zümrelerinin faaliyetine kat'î bir delildir. *Ebû Said Bahadur Han*'dan sonra *Toğâ Timur*'un Meşhed'de birtakım inşaat-ı hayriyede bulunması¹³⁷ asla böyle bir şîî tesirine atfedilemez. Çünkü, Âl-i Muzaffer zamanında, bir taraftan yine

Meşhed'de inşaatta bulunulmakla beraber diğer taraftan da Mısır'daki Abbasi halifesinin Emirülmü'minin tanınması¹³⁸ suretiyle daha ziyade sünnilik temayülat ve tesirâtı izhar ediliyordu. *Kadı Azud*, *Allame Taftâzânî* gibi sünniyyül-mezheb ulemanın Fars ve Kıpçak hükümdarları nezdinde pek büyük itibarı olduğu gibi¹³⁹ yine Kıpçak hükümdarı *Cani Bey Han*, Azerbaycan hükümdarı *Eşref-i Çubânî*'nin zulmünden firar eden *Şeyhülislâm Berde'î*'nin müessir bir mevizesi üzerine *Eşref'e* hücumla mahvü perişan edecek derecede ulema ve meşayihe hürmet ediyordu¹⁴⁰. Sekizinci asırdaki bu küçük hanedanlardan bilhassa Türkiyü'l-asl olan Kert hanedanı sünnilüğün müdafaası için —hatta birçok mezalim irtikabından çekinmeyecek derecede— şiddetli davrandıkları gibi¹⁴¹ yine bu müthiş anarşi devrinin doğurduğu Serbedârân devlet-i cumhuriyesinin ve onlarla pek yakın ve samimi alakaları olan *Şeyh Hasan-ı Cevrî* müritlerinin şii-batınî temayülatına karşı mütemadi bir mücadeleden çekinmemişlerdir.

Bu asrın şîa-batıniye cereyanları tarihinde büyük bir mevki kaplayan *Serbedârân*'ın ve *Serbedârân* tarihine sıkı sıkıya merbut olup muahharan *Timur* devrinde bile nüfuz ve ehemmiyetleri büsbütün zail olmayan *Hasan-ı Cevrî* dervişlerinin mahiyetleri hakkında biraz malumat vermek, *Timurîler* devrindeki hareket-ı diniyenin menşeiini izah için şiddetle lazımdır¹⁴². *Ebü Said*'in vefatını müteakip her tarafta hüküm süren anarşiye ve *Moğolların* mütemadi zulüm ve itisafına karşı durmak için¹⁴³ birbiriyle sonuna kadar ahd-ü peyman ederek kellelerini koltuklarına aldıkları cihetle bu ünvanı alan serbedârların müessisi *Beyhak köylerinden Paştin tüccarından Seyyid Fazlullah*'ın oğullarından *Hâce Abdürrezzak*'tır. Esasen bu köy halkının ekseriyet-i mutlaka ile *Şeyh Hasan-ı Cevrî* taraftarlarından olduğu mervîdir ki, cereyan-ı vekayi de bunu teyid ediyor¹⁴⁴. 736'dan başlayarak hemen elli sene kadar devam eden ve *Sebzevar*'ı makar ittihaz etmekle beraber *Horasan*'ın birçok yerlerini zapt, *Tuğra Timur Han* (754)'ı katleden¹⁴⁵ bu hükümet adeta dervişlere hürmet ve riayeti şiar edinmiş bir hükümcî-i cumhuriye idi. Paştin'de başlayan ilk hareketin bir zümre-i diniyeye yani *Şeyh Hasan-ı Cevrî* dervişlerine istinad etmiş olmasından başka, 738'de kardeşi *Abdürrezzak*'ın yerine geçen *Hâce Vecîhüddin Mesud*'un ahir ömründe *Şeyh-uş Şuyuh Hasan-ı Cevrî* müridi olduğunu ve onunla birlikte *Toğa Timur* ve *Huseyn-i Kert*'le muharebe ederek hatta şeyhin bu ikinci harpte (743) şehit düştüğünü ve müverrihlerce bu şehâdetin *Hâce Vecîhüddin*'in hiyanetine isnad eylediğini biliyoruz¹⁴⁶. 748'de ri-yaset-i hükümete geçen ve biraralık, beng ve şarabı menederek beşyüz fahişeyi kuyuya attıran şedîdüttab' ve hunhar *Emir Şemseddin Ali Serbedar* zama-

nında, *Hasan-ı Cevrî* dervişlerinin reisi olan *Emir Seyyid İzzeddin Sûgendi*'nin halifesi *Seyyid Kıvamüddin*'in daha İlhanîler devrinde —bu batınî hareketin menşei olan— Mazenderan'a çekildiğini ve Mazenderan ve Sari havalisinde kuvvetli bir propaganda neticesinde birçok müridleri kazanarak nihayet orarlarda tasaltun ettiğini (760) bildiğimiz gibi¹⁴⁷ bunun halefi *Emir Yahya Kerraî* (753-756)'nin ulemaya ve *Hasan-ı Cevrî* dervişlerine fevkalade hürmet ettiği, hatta maiyyetindeki nevker ve mülazımlarının kâmil en soflu ve burghu yâni derviş kıyafetinde olduğu da müverrihlerce musaddaktır¹⁴⁸. Pehlivan *Hasan-ı Damgânî* (761-766) zamanında yine *Şeyh Hasan-ı Cevrî* halifelerinden olup iptida Meşhed-i mukaddes'e çekilen *Derviş Aziz* etrafına topladığı birtakım ateşin müridlerle Tus'u zaptetmişse de muahharan mağlup ve mazhar-ı af olmuş fakat hırs-ı siyasîsi bununla zail olmayarak muahharan *Hâce Ali Müeyyed* (766-783)'le müttefik en *Pehlivan Hasan*'ı mağlup etmiş ve *Hâce Ali* ile müştereken Serbedâriye devletine malik olmuştur. Lakin, çok d essas ve fatîr bir adam olan *Hâce Necmüddin Ali* hükümeti eline alır almaz ilk münasip fırsatta *Derviş Aziz*'i yetmiş kadar başlıca müridiyle beraber idam ettiğı gibi *Sebzever*'daki *Şeyh Halife* ile *Hasan-ı Cevrî*'nin mezarlıklarını tahrip ve mezbele haline ilka etmekle de kalmayarak *Hasan-ı Cevrî* dervişleri hakkında da epey zaman şiddetli takibatta bulundu¹⁴⁹. Muahharan *Timurleng*'in zuhurunda izhar-ı sadakat ve tabiiyet eden *Hâce Ali* zamanında *Olcayto*'dan sonra ilk defa olarak Horasan'da şia-yı imamiye mezhebi devlet dini olarak resmî bir mahiyet almıştır¹⁵⁰. Ulemadan çok daha fazla sâdâta riayet ettiğı gibi Sahibzaman için her sabah ve akşam at hazır bulundururdu¹⁵¹. Sikkelerine Oniki imamın isimlerini hâkkettirmişti. Horasan bu devirler esnasında etnoloji itibarıyla oldukça bariz bir Türk siması gösterdiği cihetle bazı tarihî vesikalardan da istidlal edildiğı vechile gerek Serbedârlar devletinde gerek *Şeyh Hasan-ı Cevrî* halifeleri arasında Türklerin epeyce mühim bir rolleri olduğı kuvvetle iddia edilebilir¹⁵². *Melik Gıyaseddin Kert* sünniyyül-mezheb ve mutaassıp Herat ulemasının fetvasıyla bu şîî hareketini söndürmek için ilan-ı harp etmişse de teşebbüsünü kolayca neticelendirememiştir¹⁵³.

Horasan ve Mazenderan tarih-i dinî ve siyasîsine şiddetle merbut olan *Şeyh -i Halife*, *Hasan-ı Cevrî* dervişleri hakkında elde mevcut tarihî menbalar diniyat noktasından pek etraflı bir fikir veremiyor. Acaba *Şeyh Halife*, *Hasan-ı Cevrî*, *Seyyid Kıvamüddin*, *Derviş Aziz* kendi müridlerine ne gibi esasat-i itikadiye telkin ediyorlardı? Şimdilik buna cevap verebilmek için elimizde hiçbir vesika bulunmamakla beraber, müstakbel tettebbuât ve taharriyât neticesinde bu muammanın halli imkanı yok değildir. Yoksa şimdilik elde mevcut

vesikalar, meselâ, müverrihlerin ifâdâtı, sonra *Şeyh Hasan*'ın *Emir Muhammed Bey b. Argunşah*'a yazdığı mektup, bu zümre-i mezhebiyenin tarihini tenvir etmekle beraber itikadiyat hakkında büyük bir sarahati ihtiva etmez. Mamafih, bu haricî mahiyetteki vesikaların dikkatle tedkiki bile bunun son tahlilde bir şîi-batınî hareketi olduğunu inkâr kabul etmez bir şekilde göstermektedir. Bu hareketin ilk müessiri olan *Şeyh Halife*, eskiden beri müfrit şîi ve batınî temayülatıyla tanınan Mazenderan'da yetişmiş bir sûfidir¹⁵⁴. İptida Mazenderan'da *Şeyh Bâlû-yi Amulî*'nin nail-i irşadı olduktan sonra ikmal-i sülûk için bilhassa Simnan'a giderek büyük sûfi *Şeyh Rûkneddin Alaüddevle-i Simnânî* dergahına intisab etti¹⁵⁵. *Şeyh* bir gün ona mezahib-i erba'a'dan hangisiyle mukayyed olduğunu sorunca, matlabinin bu mezheplerin fevkinde olduğu cevabını verdi. Bu fazla serbest cevaptan hiddetlenen *Şeyh-i müttakî* önündeki diviti cüretkar müridinin başına öyle şiddetle vurdu ki divit kırıldı. *Şeyh-i Halife* bunun üzerine Bahâbâd'a *Hâce Gıyasüddin Hibetullah-i Hamavî* zaviyesine geldiyse de ondan da nail-i maksud olamadı¹⁵⁶. Nihayet Sebzevar'a gelip orada bir mescitte ihtiyar-ı ikamet etti. Ravzat-üs Safâ'ya göre pek güzel sesle Kur'ân okuduğu cihetle büyük bir zümre-i halk ona itikad ettiler. Bu sûfinin nüfuzundan ve belki de telkin ettiği batınî fikirlerinden kuşkulanan fukehâ onu mescitten çıkarmak istedilerse de bir türlü mümkün olamadı. Nihayet katline fetva vererek tasdik için *Ebû Said Bahadur Han*'a gönderdiler. Ellerini derviş kanıyla bulaştırmak istemediğini ileri süren hükümdar Horasan'daki hakimlerinin bu meselede de şer'-i şerif mucibince hareket etmelerini emretti. Bundan fena halde hiddetlenen Sebzevar fukehasıyla *Şeyh Halife* arasında tabiatıyla büyük bir münâferet baş gösterdi. Bu sırada Cevr karyesine mensup *Hasan* adlı bir müderrisin silk-i tedrisi bırakarak *Şeyh Halife*'ye mürid olması bu zümre-i sûfiyeyi bir kat daha kuvvetlendirdi¹⁵⁷. Lâkin, bu kuvvetlenme nisbetinde muarızların nefret ve husumeti de mütema-di artıyordu. Nihayet bir sabah *Şeyh Halife*'yi mescidin sütununa asılmış buldular ki, *Şeyh Hasan-ı Cevrî* bu esrarengiz ölümü *Şeyh*'in düşmanlarına atf ve isnad etmektedir¹⁵⁸. Bu hadiseden tedehhüş eden *Hasan-ı Cevrî* bilateehhür Nişabur'a çekildi (736). Oradan Meşhed'e, Ebîverd ve Habuşan'a geldi ve nihayet Irak'a sefer ederek bir buçuk sene kaldı. Nereye gitse *Şeyh Halife*'nin eski müridlerinden birçokları onu takip ediyorlar, gelip buluyorlardı. Nihayet bu Horasanlı müridlerin icbarıyla tekrar Horasan'a geldiyse de korkusundan yine fazla oturamayarak 739'da Türkistan'a geçti. Bir zamanlar Belh, Tirmiz, Herat, Hâf, Kuhistan, Kirman'da bulunduktan sonra Meşhed'e ve oradan Nişabur'a döndü ve o civardaki gizli mağaralarda, dağlarda vakit geçirdi.

Kendisi mektubunda —pek tabîî olarak— yalnız irşad-ı halk ile umûr-i uhreviye ile meşgul olduğunu iddia ediyorsa da, hakikat-i halde çok vâsi ve kuvvetli bir batmî propagandası yapıyor ve *Ravzatü's-Safâ* müellifinin dediği gibi

“yolunda feda-yı cana hazır birçok şamimî ve imanlı müridler bularak âlât-ı harbiye hazırlamalarını, vakt-i ihtifâ geçtikten sonra zaman-ı muayyende kıyam işareti verileceğini”

telkin ediyordu¹⁵⁹. Nihayet bunun şüpheli vaziyeti, müridlerinin kesreti, kuvvetli bir şiî-bâtinî propagandası yapmakta olduğu hükümetin nazar-ı dikkatine çarptı. Birkaç teftişten sonra esasen Serbedârların ehemmiyet kesbetmeye başlayan hareketından kuşkulanan *Emir Argunşah*, *Şeyh Hasan*'ı tutturup Kal'a-yı Tâk'a göndermeye mecbur oldu¹⁶⁰. Fakat, *Hâce Esed-i Tûnî* ünvanlı bir müridinin bazı teşebbüsâtı sayesinde *Şeyh Hasan-ı Cevrî* hapishaneden kurtularak *Emir Vecihüddin Mesud-i Serbedar*'la birleşti ve müridlerinin samimiyet ve kesreti, nüfuz-i manevîsi, hükümdarın da kendisine mürid olarak intisabı itibarıyla, meydan-ı harpte öldürülünceye kadar Serbedârân devletini adeta onunla müştereken idare etti¹⁶¹. Yukarıda izah ettiğimiz vechile *Timur* devrine kadar Horasan, Mazenderan sahalarında siyasî bir nüfuz icra eden bu kuvvetli şiî-bâtinî hareketinin ilk müessirleri olarak *Şeyh Halife* ile şüphesiz ondan daha büyük bir tesir icra eden *Şeyh Hasan-ı Cevrî*'yi tanımak mecburiyetindeyiz. İlhanîlerin sukût ve inhilalini takip eden zamanlarda Serbedârân devleti ve *Hasan-ı Cevrî* dervişleriyle derhal tezahür ve inkişaf eden bu dinî-siyasî mahiyetteki büyük batmî hareketi, *Timur* İmparatorluğunun ilk kuvvetli senelerinde şiîlerin takiiye esasına teb'an bir müddet gizlenmekle beraber fırsat buldukça yine meydana çıkmaya çalışmıştır. Mesela, aşağıda izah edeceğimiz vechile dokuzuncu asırda büyük bir kuvvetle inkişaf ederek yalnız İran ve Azerbaycan'da değil, bilhassa Anadolu ve Rumeli sahalarında da pek azim tesirat icra eden hurufilik cereyanı, sekizinci asrın ikinci yarısında şimalî İran'da ve yukarıda kısmen izâh ettiğimiz muhtelif mahiyette âmilin tesiri altında doğmuştur.

TİMUR İMPARATORLUĞUNUN TEESÜSÜ *Ebû Said Bahadır*'un vefatından beri İran ve Azerbaycan sahalarında hükümfermâ olan azim anarşiye niha-yet vererek Çin serhadlerinden Akdeniz'e ve Volga kıyılarından Hind içlerine kadar Asya'nın birçok büyük memleketlerini aynı hakimiyet-i siyasiye altında topladı. Tıpkı Moğol istilasası gibi kan ve ateşle istihsal edilen bu askerî muvaffakiyetler sırf büyük cihangirin kuvvetli ve mümtaz şahsiyetiyle kaim geçici bir sel, muvakkat bir kasırğa mahiyetindeydi. Bu korkunç sel geçtikten sonra imparatorluğun uzak köşelerinde yıkılan tahtlar yeniden kuruldu ve bilhassa *Şahruh*'un vefatını müteakip o zamana kadar şeklen ona merbut bulunan birtakım prensler istiklâllerini elde ederek bu yıkılan imparatorluğun enkazı üzerinde yeniden didişmeye başladılar. Tedkikimizin kadrosunu teca-vüz etmemek için bu uzun ve karışık vekayi hakkında burada -hatta mücme-len olsun- izahata girişmek fikrinde değiliz¹⁶² Yalnız, Asya'da bu muazzam Türk İmparatorluğunun teessüsünden tarih-i dinî itibarıyla ne gibi netayic hasıl olduğunu ve bilhassa bu devirlerde tahaddüs eden sûfi-batınî hareketle-rinin esbab ve avâmilini göstererek Timurîler tarihinin şimdiye kadar hiç tedkik edilmemiş muzlim bir cephesini tenvir ve ihyaya çalışalım ki, bu su-retle Anadolu tarih-i dinîsinin bir takım muammaları ve bilhassa Safevî salta-natının avamil-i teessüsü tavazzuh ve inkişaf edebilsin.

Hakikî ve mutaassıp bir müslüman olan *Timur* daha hayat-ı siyasîsinin ilk zamanlarından itibaren Maverâünnehir âlim ve sûfilerinin manevî müza-heretini temine çalışmak suretiyle İslâmiyet kuvvetinden istifade cihetini asla gözden kaçırmamış ve Cengiz yasasına merbut Moğol asilzadelerine ve Ça-ğatay prenslerine galebe için bu kuvvetli silahtan, kabil olan azamî istifadeyi temin etmişti¹⁶³. İslâm harsının hükümran olduğu büyük şehirlerde bir ta-raftan fakih ve müteşerrifler, diğer taraftan halkın en kesif kitlelerine ve göçe-

belere kadar nüfuz-i manevîlerini teşmil etmiş olan Yesevî-Nakşibendî dervişleri onun muvaffakiyeti için var kuvvetleriyle çalışmışlardı¹⁶⁴. Filhakika, o da bu hizmetlere karşı deyn-i şükranını ödedi. Kurduğu imparatorluğun teşkilatında islâm esâsât-ı hukukîyesinden mülhem olarak “Cengiz Yasası”nı fesh ve iptal ettiği gibi¹⁶⁵ ulemaya ve sûfilere, seyyidlere karşı büyük bir teveccüh ve iltifat göstererek¹⁶⁶ zengin vakıflar tahsis, türbeler ve tekkeler inşa ettirdi¹⁶⁷. Almalık'da Çu nehri sahillerindeki Türkler arasında o zamana kadar devam eden Nasturî hristiyanlığı Timur zamanından sonra —eski Moğol dini bekayasıyla beraber— artık ortadan kalkarak İslâmiyet bütün o sahalarda rakipsiz bir surette hükümrân olmuştur¹⁶⁸. Kendisine hilafgir bir takım müverrihlerin haksız istinadâtına rağmen Türk âleminin islâmlaşmasında Timur'un büyük bir hizmeti olduğu asla inkâr edilemez¹⁶⁹.

Seyyid Şerif Cürçânî, Sadeddin Taftazânî gibi en büyük ehl-i sünnet ulemasına gösterdiği riayete nazaran Timur'un sünniligine hemen kat'i olarak hükmedebiliriz¹⁷⁰. Teşkilatında isnâ aşeriye temayülâtım gösteren bazı şeylere ve kendisinde alevîlik tezahüratını irae eden birtakım hususiyetlere rağmen onu mesela, imâmiye-i isnâ aşeriye'den addettirebilecek hiçbir delil-i kat'îye malik bulunmuyoruz¹⁷¹. Bu kabil alevîlik tesirâtı en mutaassıp ehl-i sünnet arasında ve bilhassa yesevîlik-nakşibendîlik gibi sûfî tarikatlerinde eskiden beri az çok kuvvetle mevcut olduğu cihetle, büyük cihangirin pek bariz alevîliğine rağmen onu sünniyyül-mezheb ve hatta hanefî addetmek asla yanlış sayılmaz¹⁷². Bu sünnilik cereyanının *Şahrüh* zamanında aynı kuvvetle devam etmesi ve şiî-batunî cereyanlarının —şimdi izah edeceğimiz vechile— Timur saltanatına karşı tamamiyle muhasım bir vaziyet alması da bunu teyid edebilir. Timur hükümrân olduğu —itikad itibarıyla gayri mütecanis— vâsi sahada ibraz ettiği sarîh alevîlik temayülüyle siyaseten bazı faydalar temin etmiş olsa bile, yine ehl-i sünnet taraftarlığından asla fariğ olmamış ve bu *Şahrüh* zamanında da imparatorluğun siyaset-i mezhebiyesine —hatta Timur devrinden daha sarîh bir surette— büyük bir umde teşkil etmiştir.

Timur'un 794'de Mazenderan ve havalisinde hükümrân olan *Seyyid Kıvamüddin* oğullarını mağlup ve oralardaki bütün kaleleri tahrip ederek sûi akide ile müştehir yani pek açık batınî-şiî temayülâtına malik *Seyyid Kıvamüddin* dervişlerini Mahaneser, Amul, Sari nevahisinde cidden müthiş bir katliama uğratması ve Kıvamüddin ailesini batıniye temayülâtıyla itham eyleyerek kısmen Harezm ve kısmen Taşkent'e sürmesi, onun müfrit şiî temayüllerine aleyhtar olduğunu gösterdiği gibi¹⁷³, yine ertesi sene Isfahan civarındaki İsmailîleri te'dib etmesi de sünniligine diğer kuvvetli bir delildir¹⁷⁴.

Her halde *Timur* kendisinin bütün alevî temayüllerine rağmen asırlardan beri koyu batıniye akaidiyle malul olan bu havalide icra-yı te'dibatı, saltanatının emniyeti nokta-i nazarından zarurî görüyordu.

Timur'un azimkâr ve kuvvetli idaresi esnasında. —bilhassa bu hareket-i te'dibiyeden sonra- siyaseten haiz-i ehemmiyet bir batmî hareketine tesadüf edilmemekle beraber, müteakip asrı dolduran müfrit şîî cereyanlarının bu devirlerde için için izhar-ı faaliyetten geri durmadığı ve bu senelerin zahiri sükunu altında istikbal için birçok mühim hareketler hazırlandığı meydandadır. *Şeyh Halife- Hasan-ı Cevrî* dervişlerinin siyaseten pek mühim bir mevcudiyet gösterememekle beraber henüz ehemmiyetini kaybetmediği bu devirde¹⁷⁵ *Kocac-i Tebrizî*, *Kemal-i Hocendî* ve *Mağribî* gibi birtakım büyük sufi şairlerle¹⁷⁶ aynı zamanda mesela *Sâfiyüddin Erdebili* ailesi kabilinden imamet müddeileri¹⁷⁷ *Hâce Bahaüddin Nakşibend* gibi Orta Asya'nın sünniliginde büyük ve kuvvetli bir tesir icra etmiş büyük muktedalara mukabil¹⁷⁸ *Şeyh-i Ekber* ve *Ibnül-Fârîz'e* şerhler yazan "*Kitâbu Esrarin-Nukat*" müellifi *Emir Seyyid Ali b. Şihab b. Muhammed el-Hemedânî* gibi batıniye serâmedânı¹⁷⁹ ve *Lütfullah-ı Nişabûrî* kabilinden imamlar vasfında kasideler yazan imâmiyül-mezheb şairler¹⁸⁰ hep bu sükun ve intikal devrinde yetişmiş, hatta hurûfiye mesleğininin vâzi-i meşhuru Na'imî mahlaslı *Fazlullah-i Esterâbâdî* yine bu sıralarda akaidini neşr ve tamime çalıştığı bir esnada yakalanarak idam olunmuştur¹⁸¹. Eski bātıniye itikadlarının asırlardan beri kök salmış olduğu bir muhitte ve pek büyük bir ihtimalle *Şeyh Halife – Hasan-ı Cevrî* halifelerinin tesiri altında tesis-i meslek eden *Fazlullah*'ın şahsiyeti ve hurûfiye mesleğinin esas ve mahiyeti *Browne*, *Huart* gibi alimlerin mesaisi sayesinde oldukça tennevür etmişse de¹⁸², bu mesai yalnız hurûfilik gibi dar bir sahaya ve bilhassa hurûfilığın —eldeki metinler sayesinde daha sehlû't-tedkik olan— itikadiyatına hasredildiğinden ¹⁸³ bu mesleğin inkişaf-ı tarihisini, tarz-ı intişarı, bu inkişaf ve intişarı teshil ve tesri eden âmillerin mahiyeti ve istihdaf ettiği gaye-i siyasiye ma'at-te'essüf anlaşılamamıştı. Yekdiğeriyle sıkısıkıya alakadar coğrafi sahaların asırlarca devam eden harekât-ı diniyesini merbut ve muntazam bir silsile şeklinde izaha çalıştığımız bu küçük tettebbunâmede, hurufilik cereyanının tarihî mahiyetini bütün vüsat ve şümûliyle göstermek kabil olacak ümidindeyiz.

Büyük *Timur* İmparatorluğunun vahdetini oldukça muhafaza edebilen son hükümdar sayabileceğimiz *Şahrüh* zamanında eski batınî cereyanlar seyr-i tabiisini takip ederek her gün biraz daha kuvvetlenirken şeyhlere ve âlimlere karşı çok hürmetkâr olan bu adil, âkil ve sükunperver hükümdar¹⁸⁴

imparatorluğun sünnîlik siyaset-i mezhebiyesini —hatta *Timur*'dan daha kuvvetli olarak— devam ettirdi. Zamanındaki vaizler açık bir lisanla onun ahkâm-ı şer'iyeye tetabuk etmeyen pek nadir bazı hareketlerini tenkidten çekinmeyecek kadar adaletinden ve hamiyet-i islâmiyesinden emin idiler¹⁸⁵. Onun zamanında din namına olarak şaraphanelerin menolunduğunu bildiğimiz gibi¹⁸⁶, serbest ve laübali bir lisan ile sufiyane şiirler yazan bazı şairler hakkında bir takım mutaassıp hanefî alimleri tarafından şikayet vaki olduğunu da yine o devir müverrihleri kaydediyorlar¹⁸⁷. Mamafih, *Şahrüh*'un bütün bu taassup ve gayretine rağmen İran'da şîa-yı imamiye akaidi eski kuvvetli mevkiini tamamen muhafaza ettikten başka yavaş yavaş sahasını da tevsi ediyor, mesela; *Keyümers*'in teşebbüsüyle Rüstemdarların sahasında resmî mezhep halini alıyordu¹⁸⁸. Manevî şöretleriyle bütün bu devri dolduran *Seyyid Kâsimü'l-Envar*, *Seyyid Nimetullah-ı Kirmânî*, *Seyyid Ali-i Hemedânî* halifesi olup muahharan *Şahrüh*'a karşı hurûc eden *Hâce Ishak -ı Hatlânî* gibi maruf sûfilerle müridlerinin nüfuzları sayesinde İran, Irak ve Azerbaycan'da pek kavî surette yerleşmiştir ki, muahharan yalnız tarih-i dinî değil tarih-i siyasî itibarıyla da pek mühim neticeler tevliid eden bu harekâtı anlamak için iptida bu büyük şahsiyetler hakkında biraz tafsilata girişmek mevcudiyeti vardır.

Müridleri arasında kalenderiye-haydariye şübelerine mensup birçok batınîlerin bulunması itibariyle birtakım muahezelere uğrayan ve Mevlânâ Mağribî vadilerinde sûfiyane manzumeleri asırlarca zevk ve perestişle okunan *Seyyid Kasımü'l-Envar* veya müridlerinin tercih ettiği ünvanla *Şah Kasımü'l-Envar* —aslen Azerbaycanlı— Devletşah'a göre Sorhab-ı Tebriz'den olup (tevellüdü 757) bilhassa *Sadreddin-i Erdebilî* nezdinde ve daha sair bazı sûfiler hizmetinde tekmiil-i sülûktan sonra Herat'a geldi ve Horasan havali-sinde pek büyük bir nüfuz kazanarak etrafına binlerce mürid topladı¹⁸⁹. *Seyyid Kasım*'ın etrafına bu kadar çok mürid toplaması ve *Şahrüh*'la çocuklarına karşı çok müstağni davranması, —*Ishak-ı Hatlânî* meselesinden beri— bu gibi sûfî cemaatlerine nazar-ı şüphe ile bakan hükümet-i merkeziyenin daimî tecessüs ve şüphesini celbediyordu. İşte bu sıralarda *Fazlullah-ı Hurûfî* müridlerinden *Ahmed-i Lor* tarafından Herat Camiinde *Mirza Şahrüh*'a karşı bir suikast teşebbüsünde bulunulması (hicrî 830, rebiülevvelin yirmüçüncü cuma günü) üzerine yapılan tahkikatta, *Ahmed-i Lor*'un arasına *Seyyid Kasımü'l-Envar* tekkesini ziyaret ettiği anlaşıldı¹⁹⁰ ve *Seyyid Kasımü'l-Envar* bunun üzerine Herat'tan çıkarak Semerkand'a Uluğ Bey'in nezdine gitmeye mecbur oldu. Muahharan Câmî mülhakatından Hercird'de bir bağda yerleşen bu büyük sûfî, başlıca tarihî menbalara göre 837'de orada vefat etmiş ve Ho-

rasan sâdâtmdan *Emir Seyyid Nâsır-ı Huseyni* ile *Emîr-i Kebîr Alişîr Nevâyî* tarafından türbe ve imaret yapılmıştır¹⁹¹. Dokuzuncu asırda Maverâünnehir, Horasan, Azerbaycan, Irak sahalarında büyük bir nüfûz-i manevî icra etmiş olan bu sûfinin bir taraftan —muahharan Safeviye sülalesinden addolunacak derecede— Erdebil sûfileriyle, diğer taraftan ise hurûfilerle alakadar olması ve müridleri meyanında birçok batınîler bulunduğu rivayeti her halde sadece bir tesadüfe isnad olunamaz¹⁹².

Tesirâtının vüs'at ve devamı itibarıyla sûfî *Seyyid Nureddin Şah Nimetullah-i Kûhistânî* bilhassa nazar-ı dikkatimizi celbe şayandır. Silsile-i seyyidâtı mürettep bir silsile ile *İmam Muhammed Bâkır'a* müntehi olan bu sûfî 730 veya 731'de Kuhistan'da doğarak ikmal-i tahsilden sonra ricalullah ile mülakat için diyar diyar dolaşmış ve hatta Mısır'da *Kaygusuz Baba'nın* medfun olduğu mağarada bile üç sene erbainler çıkarmıştır¹⁹³. Mekke ve Medine'de epey müddet bulunarak birçok meşayihle görüşmüşse de, *Şeyh Abdullah Yâfi'i* nezdinde yedi sene riyazetler çekerek tekmil-i sülûka muvaffak olmuştur¹⁹⁴. Mekke'de şeyhinden vatanına avdet için ruhsat alarak Mısır tarikiyle döndüğü sırada Mısır'da *Seyyid Huseyn-i Ahlâtî* ile görüşmüş, Tebriz'de o sıralarda henüz pek küçük olan —*Seyyid Kasımü'l- Envar'a* hayır duada bulunarak *Sadreddin-i Erdebilî* ile de mülakat etmiş, Kûh-i Saf'da erbainler çıkararak Maverâünnehir ve Horasan'ın birçok yerlerinde dolaştıktan sonra nihayet Kirman mülhakatından Mâhan'da yerleşmiştir¹⁹⁵. Timur ve çocuklarının mazhar-ı iltifatı olan¹⁹⁶ Şiraz'da da *Seyyid Şerif* tarafından pek büyük ta'zimât ve tekrimâta layık görülen¹⁹⁷ Deken hükümdarı *Sultan Ahmed-i Behmenî'nin* başına alem-i manada “oniki terekli yeşil tac” geçirmek gibi büyük bir keramet izhar ile onun birçok hedâyasına nail olan¹⁹⁸ *Şah Nimetullah* —tıpkı *Kasımü'l-Envar* gibi— Mevlânâ ve Mağribî tarzında birçok sûfiyane şiirler ve pekçok risaleler yazmış ve 834 recebinin yirmiikinci perşembe günü vefat eylemiştir¹⁹⁹. Hicrî dokuzuncu asırdan başlayarak İran, Hind, Azerbaycan sahalarında kuvvetle intişar ve —hele Safevîlerden sonra— şîî memleketlerinde en zînûfûz ve şâyi bir tarikat halinde icra-yı hükmeden Nimetullahîye silsilesi dokuzuncu asırda şîî akaidinin taamümünü hazırlamak suretiyle Safevî saltanatının başlıca avamil-i teessüsünden biri olmuştur²⁰⁰. Kaygusuz dergahında bektaşîlerle layıkıyla temas eden *Seyyid Nimetullah'ın* isnâ aşeriye temayûlatına sarîh bir timsal olarak oniki terekli yeşil taci kabul etmesi²⁰¹, sonra *Kutbeddin Haydar* hakkında medhiyeler yazacak kadar takdîrkâr bulunması, her türlü meslek ve itikadda insanları kendi daire-i terbiyetine kabul etmesi, havass-ı dervişânından biri müridleri kontrol etmek teklifinde

bulunduğu sırada “*dervişlerinin dârûgaya yani inzibat memuruna ihtiyacı olmadığını*” söylemesi, tarikatı için muayyen bir kisve kabulüne ihtiyaç görmemesi, hülâsa bütün bunlar Nimetullahîlikteki batınî-şîî temayüllerini oldukça sarîh surette göstermektedir²⁰². Safevî müverrihlerinin *Şah İsmail*’in tasaltunu vakasını şiirlerinde daha bir asır evvel bildirdiğini söyledikleri *Şah Nimetullah*’da şîî temayülatı *Kasımü’l-Envar*’dan çok daha bariz olduğu cihetle sünnilik gayreti güden Câmî Nefahat’ta ondan bililtizam bahsetmemiştir. Yoksa o sıralarda Nimetullahîlik her tarafa yayılmıştı²⁰³.

Safevî saltanatının adeta mübeşşirleri hükmünde olan dokuzuncu asrın şîiyül-mezheb rical-i safevîyesi meyanmda *Hâce Ishak-ı Hatlânî* ile müridi *Seyyid Muhammed Nurbahş*’m ve bunlara istinad eden nurbahşiye cereyanının da pek mühim bir mevkii vardır. *Seyyid Ali Hemedani*’nin başlıca müridlerinden —daha kuvvetli bir ihtimal ile halifesi— olan *Hâce Ishak-ı Hatlânî*, *Mecâlisül-mü’minin* müellifinin verdiği malumata nazaran şîî mezhebinin intişarı için çalıştığından Timurîlere ve bilhassa sünnilik cereyanını şiddetle terviç eden *Şahrüh*’a karşı tabîî bir hiss-i husûmet besliyordu²⁰⁴. Esasen aynı temayülat ile mütehasşis olan bütün Hemedaniye silsilesi onun etrafında gayet kuvvetli bir kitle halinde toplanmıştı. Bu aralık silsile-i nesebi *İmam Musa Kâzım*’a kadar çıkan *Seyyid Muhammed* adlı küçük bir çocuk her nasılsa *Hâce Ishak*’a intisab etti²⁰⁵. *Hâce Ishak*, siyadetinde hiç kimsenin şüphesi olmayan bu genç çocuktan istifade etmek istedi: Güya gördüğü bir rüya üzerine ona “Nurbahş” lakabını verdi ve kendisine arz-ı bîatla beraber etrafındaki bütün Hemedaniye mensubînini de teşvik eyledi. Yalnız, başlıca halifesi *Seyyid Abdullah* ile onun bazı peyrevleri bunu kabul etmediklerinden onlara *Zehbiyye-i İğtîşâşiye* namı verildi ve Hemedaniye silsilesinde işte bu suretle küçük bir iftirak vaki oldu²⁰⁶; lakin ekseriyet-i mutlaka tâbiî, *Hâce Ishak-ı Hatlânî*yle beraberdi. *Hâce Ishak*, *Seyyid Muhammed Nurbahş*’in “mehdi ve imam” olduğunu ileri sürerek onun namına olmak üzere *Şahrüh*’a karşı dinî bir kıyam hazırlamak ve böylece Abbasî devletinin teşekkülünde *Ebû Müslim-i Horasânî*’nin oynadığı rolü taklit etmek emelindeydi. Bu maksatla henüz on yaşında bulunan *Seyyid Muhammed*’i yanına alarak hicrî 726’de *Hatlân* kalelerinden birine çekildi ve halkı açıktan açığa bu yeni Mehdi’ye iltihaka davet eyledi²⁰⁷. Bu hareket ne şekilde oldu ve ne dereceye kadar bir muvaffakiyet temin etti? Elimizdeki mahdut vesikalar bu hususta fazla bir şey söylemiyor. Yalnız, bu huruc hareketinin *Şahrüh* ümerası tarafından bastırılarak *Ishak-ı Hatlânî* ile *Seyyid Muhammed*’in Herat’a götürüldüğünü ve orada *Hâce Ishak*’la kardeşinin ve bir takım taraftarlarının idam edilerek henüz pek

küçük yaşta olan *Seyyid Muhammed*'in hapsiyle iktifa olunduğunu biliyoruz²⁰⁸. Ba'del-ıtlak uzun müddet hükümet -i merkeziyenin enzar-ı tecessüsü önünde müşkül ve serseriyane bir hayat geçiren *Seyyid Muhammed*, *Şahrüh*'un vefatından sonra Rey havalisinden Şehriyar'a gelerek orada Solgan karyesinde yerleşti ve ölünceye kadar (h. 889) orada zahiren şaşaasız fakat kuvvetli bir şii propagandasıyla iştigal etti²⁰⁹ *Seyyid Muhammed Nurbahş*'m başlıca halifesi *Sadr-ı Şirâzi*, *Celâl-i Devvânî* gibi allamelerin mazhar-ı ihtiramı ve *Şah İsmail-i Safevî*'nin nail-i itimad ve iltifatı olan *Şemseddin Muhammed b. Yahya b. Ali el-Ceylânî el-Lâhicî*'dir ki, "*Gülşen-i râz*"a yazdığı şerh pek ziyade maruftur. Şeyhinin vefatından sonra Şiraz'a gelerek orada *Hankah-ı nûriye* ünvanıyla maruf tekkeyi tesis etmiş ve Safeviye saltanatını hazırlayan fikirlerin inkişafı için o havalide büyük bir faaliyet göstermiştir²¹⁰. *Seyyid Muhammed*'in oğlu *Seyyid Şah Kasım Feyzbahş* İran'da nurbahşiye tarikinin tamimi hususunda epey gayret sarfettiği gibi²¹¹ bu şii tarikati yine dokuzuncu asırdan başlayarak Hindistan'a da dahil olmuş ve hatta orada batınî mahiyetini derhal ve pek sarîh bir surette göstermiştir²¹². Her halde İran, Horasan, Azerbaycan sahalarında nurbahşiye ve Nimetullahiye tarikatları —*Câmi*'nin bunları sünnilik gayretiyle maruf sûfiye silsileleri meyanına ithal etmemesine rağmen— menbalarımı a'sârdide şii-batınî cereyanlarından alarak Safevîliğin teessüsü için lazım gelen muhit-i maneviyi hazırlamak hususunda pek mühim bir vazife ifa etmişlerdir.

Şahrüh'un devr-i saltanatında bu şii-batınî cereyanlarının , devletin muayyen siyaset-i mezhebiyesine rağmen ne kadar taammüm ettiğini daha açık göstermek üzere *Kemaleddin Gıyâs-i Fârsî*²¹³, ecdadı Sebzevar serbedârlarının eâzımından bir Türk olan *Emir Şâhi*²¹⁴, keزالik yine Sebzevarlı olup imamiye mezhebinde bulunan ve 854'de vefat eden *Hasan-ı Sebzevârî*²¹⁵, İmam Rıza vasfında kasideler yazan şiiyül-mezheb *Fahreddin Evhad-i Mustevfî*²¹⁶, *İbn-i Hüsam*, *Baba Sevdâî*, *Kâtibi-i Turşîzî* gibi²¹⁷ birtakım maruf şairleri hatırlatmak ve müellefatı sûfiler arasında asırlarca ehemmiyetini kaybetmeyen *Şeyh Azerî* başında olmak üzere *Seyyid Şah Nimetullah*'ın birçok samimî perestîşkârlarını zikretmek faydadan halî değildir²¹⁸. Lakin İran, Azerbaycan, Irak sahalarında şii zihniyetinin sarîh tahakkümünü gösteren bütün bu hadiselerle rağmen *Şahrüh Mirza* —kendi taassub-i dindârânesi kadar ve belki de ondan fazla her hangi şekil ve nam altında ortaya çıkması me'mul bir Mehdi'nin dava-yı tasaltununa karşı saltanatını muhafaza kaygısıyla— sünnilik cereyanını şiddetle himayeden geti durmuyordu. Kendisinin ve ümerasının büyük sûfi *Zeynüddin-i Hâfî* (vefatı 838)'ye mülazemetleri²¹⁹, sonra sûfi *Emir*

Giyaseddin Muhammed (vefatı 824)'e fart-ı hürmeti²²⁰, Şeyh Ebül-vefâ-yı Hârezmî (vefatı 834) ve Nakşibendî şeyhi Hâce Parsâ (vefatı 822) gibi şiilikle hiç alakası olmayan sûfilerin o sıralarda pek büyük rağbet ve itibar kazanmaları²²¹, namına birçok sünniyyül-mezheb müelliflerin ihdâ-yı âsâr etmeleri²²², hülâsa bu gibi birçok hadiseler Şahrûh Mirza'nın nasıl bir siyaset-i mezhebiye takip ettiğini pek güzel izah etmektedir.

Irak ve Azerbaycan'da icra-yı hükümet eden Karakoyunlu ve Akkoyunlu hükümdarları zamanında bu sahalarda şii-batmî cereyanlarının nasıl ve ne derecede taammüm ettiğini pek sarîh olarak bilemiyoruz. Yalnız, Karakoyunlu hükümdarı Cihanşâh'ın fîsk ü fücûr ile melûf bir hunhar olup, "ilhad ve zındıkaya mail ve şeriate gayri minkad" bulunduğu ve hatta oğlu Hasan Ali'de de aynı temayül meşhud olduğu mervidir²²³. Oğuz Türklerinin Bayındır boyuna mensup olan Akkoyunlular'a gelince, Tuhfe-i İsnâ Aşeriye müellifi bunların zamanında şiiğin mevki-i itibarda olduğunu katîyetle söylüyorsa da²²⁴, bu hanedanın en maruf hükümdarı ve Celâl-i Devvânî'nin hami ve takdîrkârı Uzun Hasan'ın ulema ve meşayîhe fart-ı riayetle maruf olduğunu ona şüphesiz hiç de lehdar olmayan Osmanlı müverrihleri bile inkâr etmiyorlar²²⁵. Mâmâfih, Erdebilî sûfileriyle tesis-i sıhriyetten çekinmeyen Uzun Hasan'ın aynı zamanda Nîmetullahîlere de teveccühkâr olduğunu²²⁶ ve ordusunun kuvve-i külliyesini teşkil eden Kulağı Kûpeli Türkmenler arasında şüphesiz sünnîlerden daha ziyade şii temayülâtına malik birtakım insanlar bulunduğunu²²⁷ söylemekle beraber, şiiği resmî mezhep olarak tanıttığına dair elimizde şimdilik hiçbir vesika bulunmadığını da itiraf edelim. O esnada kendi havza-i hükümetinde bulunan Bağdat'ta sûfî şâir Câmî'nin başına gelen garîp bir vakıa, şii cereyanlarının o havalide epeyce kuvvetlendiğini ve devletçe buna karşı müsamaha edildiğini göstermekle beraber, Akkoyunluların siyaset-i mezhebiyelerine bir umde teşkil etmediğini de sarahatle anlatıyor²²⁸. Muahharan gelen Akkoyunlu hükümdarlarının —aradaki sıhriyete rağmen— kendilerine adeta rakip olan Safeviye zümresine karşı nasıl şüpheli ve ikiyüzlü bir siyaset takip ettiklerini aşağıda Safevîlerden bahsederken anlatacağız. Mamafih, devletin siyaset-i mezhebiyesi ne olursa olsun, bütün bu sahalarda şii cereyanının —bilhassa Türkmenler arasında— her gün daha kuvvetlendiği kat'iyetle iddia olunabilir. Sultan Yakub'un sarayını dolduran birtakım sûfî şairler arasında, Ruşenî dervişleriyle beraber, hurûfiyyül-mezheb Nesîmî'yi takliden en müfrit ve karışık akideleri daire-i nazma sokan birtakım şairler de elbette mevcuttu²²⁹. Yalnız, Şervanşahların Erdebil sûfilerin karşı takip ettikleri sarîh sünnîlik siyaseti Şervan havalisinde şii akaidinin in-

tişarına epeyce mani olmuştur ki, bundan Bakü, Şervan, Şemahi sahalarında binlerce taraftarı bulunan *Seyyid Yahya-yı Şervanî*'nin müessis-i sânisî bulunduğu bir sünnî tarikatının —yâni alevî temayülatını havi olmakla beraber ehl-i sünnet dairesinden çıkmamak için fevkalade büyük bir itina gösteren— halvetiliğin de mühim bir tesiri olmuştur zannındayız. Çünkü, o asırda halvetilik orada adeta mahallî bir tarikat halini almıştı²³⁰. *Seyyid Yahya*'dan müstahlif olan *Dede Ömer Rûşenî* ve başlıca halifesi *İbrahim Gülşenî*'nin kuvvetli propagandaları sayesinde Akkoyunluların saha-i hükümetinde de bu tarikat oldukça taammüm etmiş, hatta *Dede Ömer Rûşenî* —rivayete göre kendisine intisab eden— *Sultan Yakub*'un daveti üzerine Tebriz'e giderek müşarûn ileyhin yaptırmış olduğu zaviyede epey zaman neşr-i meslekle meşgul olmuş ve 892'de müridlerini halifesi *İbrahim Gülşenî*'ye bırakarak vefat etmiştir²³¹. *Sultan Yakub*'un bu tarz-ı hareketi muahharan Safevîlere karşı takip ettiği siyaset-i mezhebiyenin icabatından ise de, bu siyaset o havalideki kuvvetli şîî cereyanlarına karşı pek payidar bir iz bırakamamış ve *Şah İsmail-i Safevî*'nin birdenbire pek parlak bir şekilde tecelli eden muvaffakiyatı üzerine *İbrahim Gülşenî* —sair birçok sünniyül-mezheb sûfiler gibi— oralardan firara mecbur kalmıştı²³².

Safevîler, *Şah İsmail*'in kuvvetli ve azimkâr şahsiyetiyle bir heyet-i siyasiye şeklini alıncaya kadar *Timur* ailesinin hükümran oldukları Horasan ve Maverâünnehir sahalarına gelince, buraları hakkındaki malumatımız da tarih-i dinî itibarıyla fevkalade nâkıs bulunuyor. Temayülat-ı rindane ve kalenderanesini sûfilik rengi altındaki serbest nazariyelerle telif eden *Ebu-l Kasım Babür*'ün nezdinde en müfrit ve en serbest akidelere malik birtakım insanlar bulunduğunu pek iyi bildiğimiz gibi²³³, iptida Semerkand, Türkistan ve Maverâünnehir'de, muahharan Horasan, Harezm, Kabil ve Bedahşan da dahil olmak üzere Kaşgar'dan Tebriz'e kadar vâsi bir sahada hükümran olan *Sultan Ebu Said Mirza* (855-872) zamanında müşarûnileyhin *Hâce Ubeydullah Ahrar*'a mürid ve mutekid olduğunu ve hatta bu şâyede nakşibendiliğin Maverâünnehir'de büsbütün kuvvetlenmekle beraber diğer sahalarda da hükümet-i nüfuzundan bilistifade azçok taammüm ettiğini ve Horasan'daki taammümünü de bilhassa bu devre ve Ebû Said'in siyaset-i mezhebiyesine borçlu olduğunu söyleyebiliriz²³⁴. Bu devirden sonra ise, devr-i saltanatı Horasan Türklüğünün şüphesiz en müşa'şa zamanını teşkil eden *Sultan Hüseyin Baykara*'nın şîî temayülatına malik bulunduğunu ve hatta *Ebû Said*'in Karabağ'da Akkoyunlular elinde şehadetini müteakip Horasan'ı istila ettiği esnada şîa-yı imamiye mezhebi resmî mezhep olarak tamim fikrine düşmüşse de cenûbî

Horasan ve bilhassa Herat halkının ekseriyet-i mutlaka ile hanefiyül-mezheb olmaları itibarıyla bundan fariğ olduğunu o devre ait menbalardan öğreniyoruz²³⁵. Eskiden beri sünnilige kuvvetli bir merkez teşkil edip hele Kert hane-danı zamanında büsbütün mutaassıp bir sünnî ocağı halini alan ve *Şahrüh Mirza* devrinde ise mesela *Arif-i Herevî* gibi hanefiyyül-mezheb şairler yetiş-tiren Herat ve Horasan aşağıda göstereceğimiz vechile *Şah İsmail-i Safevî* ta-rafından oldukça büyük müşkilatla şîî dairesine idhal edilebilmiştir²³⁶. Yine *Sultan Hüseyin Baykara* zamanında Belh havalisinde Hâce Hayran karyesinde *Hazreti Ali*'ye isnad edilen bir mezar keşfolunmuştur ki, buna ait o devir menbalarında verilen birtakım tafsilat, şeklen sünniligin hükümrân olduğu o sahalar halkı arasında *Ehl-i beyte* hürmet ve muhabbet hislerinin ne kadar samimî bir şekilde kökleşmiş olduğunu ve buna samimiyeten de o havalide kalenderlerin kesretle mevcudiyetini gösteriyor²³⁷. *Şah Kasım-ı Nurbahş* mü-ridlerinden olmasına ve pek sarîh şîî temayülatına rağmen²³⁸ sarayında *Câmî* ve *Nevâ'î* gibi ehl-i sünnet akaidine tamamiyle sâlik büyük sûfî ve şairlerin fevkalade mazhar-ı hürmet ve iltifat olduğu ve hatta *Şah İsmail* istilası üzeri-ne İran'dan kaçan birçok sünnî âlim ve sûfilerinin daire-i hükûmetinde mel-ce bulunduğu²³⁹ *Sultan Hüseyin Baykara* hiçbir zaman —mesela *Şah İsmail* gi-bi— şîilikten bir akide-i siyasiye mahiyetinde olarak istifade etmek isteme-miştir. *Hüseyin Vaiz*, *Câmî* ve *Nevâ'î* gibi Horasan'ın o devir eâzımında göze çarpan alevîlik bilumum ehl-i sünnet sûfilerinde ve hemen her devirde müş-terek bir vâsf-ı mümeyyizden başka bir şey sayılamaz²⁴⁰. Maverâünnehir sa-hasına gelince, *Şah Bahaüddin Nakşibend* ve onu takip eden *Hâce Ubeydullah Ahrar* kabilinden büyük sûfilerin mesaisiyle o havalîyi şiddetle istila eden nakşibendilik cereyanı sayesinde buraları şîî efkar ve temayülatına hemen ta-mamiyle yabancı kalmış ve muahharan Özbek hanlarının sûfilerle rekabet-i siyasiyesi onların sünniligi Safevî hükümdarlarına karşı devlet dini olarak en mutaasıbane bir şekilde muhafaza etmelerine sebebiyet vermiştir.

İşte bütün bu muhtelif malumat birbirleriyle karşılaştırılınca *Timur* ve *Şahrüh* devirleriyle müteakip zamanlardaki şîî-batınî cereyanlarının şimdiye kadar zannolunduğu gibi münferit ve birbirinden müstakil olmayıp —evvel-ce izah ettiğimiz— harekât-ı maziyeeye şiddetle merbut ve yekdiğeriyle pek yakından alakadar olduğu yeknazarda görünüyor. *Timur*'a karşı *Fazl-ı Hurû-fî*'nin kıyamı, *Şahrüh*'a karşı *Isha*:-'ı *Hatlânî*'nin hurûcu, bundan az sonra hu-rûfinin kıyamı, *Şahrüh*'a karşı *Ishak-ı Hatlânî*'nin hurûcu, bundan az sonra hurûfî *Ahmed-i Lor*'un aynı hükümdara suikastı, bunun *Kasımü'l- Envar*'la ve *Kasımü'l- Envar*'m *Sadreddin-i Erdebili* ve *Şah Nimetullah*'la revabıtı, sonra Sa-

feviye, nurbahşiye, nimetullahiye tarikatlarının sarahaten şîî mahiyetleri ve bu tarikatlara mensup birtakım insanlar tarafından en müfrit batınî temayülâtının izharı, hülâsa bütün bu muhtelif vakalar alelade basit bir tesadüfle izah olunamayacak kadar mühim ve manidar hadiselerdir. *Şahrüh* saltanatım iskata yâni sünnî bir Türk sülalesi aleyhine matuf olduğundan dolayı bunu sadece İranîlerin Türk hakimiyetine karşı bir isyanları şeklinde yâni ırkî bir sebeple tefsire kalkışmamalıdır. Nitekim, yukarıda, bu azim harekât-ı diniyenin mazideki esbab ve sevâikini izah ederken böyle yanlış ve basit bir tefsire asla imkân bırakmayacak birçok kuvvetli deliller zikretmiş ve eski Türkmen an'anelerinin İslâm tarih-i umumî-i dînisindeki şîî-batınî cereyanlarla ne kadar kuvvetle alakadar olduğunu göstermiştik. Bütün bunlara ilaveten, bu cereyanların Karakoyunlu ve Akkoyunlular zamanında hükümdarların kat'î bir müzaheretine nail olmasa bile takibata da uğratılmaması, bu devletlerin başlıca kuvve-i askeriyelerini teşkil eden Türkmenler arasında bu şîî-batınî akidelerinin pek ziyade şayi olmasından ve hükümdarların —kendileri ne fikirde bulunurlarsa bulunsunlar— ordularındaki hissiyata riayet mecburiyetinde bulunmalarından ileri geldiğini de söyleyebiliriz. Hurûfiliğin en kuvvetli taraftarlarını Türkler arasında bulduğunu, *Sadrüddin-i Erdebilî* ve hatta *Kasımû'l- Envar*'ın katiyete yakın bir ihtimalle Türk olduklarını, *Şah Nimetullah*'m bektaşîlik tesiri altında kaldığını, Safeviye hareketinin hemen münhasıran Türklere istinad ettiğini, nimetullahî ve nurbahşî dervişleri arasında Türk ırkına mensup insanların hiçbir zaman şayan-ı ihmal bir kemmiyet olmadıklarını da söyleyelim ki, nokta-i nazarımız bir kat daha teyid etsin. Şimdi, Safevî saltanatının mebâdi-i teessüsüne kadar Anadolu ve Rumeli'nde tahaddüs eden dinî cereyanları izah ederken, bu müddeamızı daha sarîh ve daha kuvvetli delillere istinad ettireceğiz. Esasen bu dinî cereyanlar yukarıda bahsettiğimiz hadisatla doğrudan doğruya ve samimî bir surette alakadar olduğu cihetle, bunların tedkikinden evvel Safevî saltanatının başlıca avamil-i teessüsünü anlamak elbette kabil olamaz.

Notlar

¹Bu meyanda Farsça "*İbn-i Bibi*" tarihinin Ayasofya kütüphanesinde 2985 numarada kayıtlı ve Aksarâyî'nin şimdiye kadar pek az istifade edilmiş olan Anadolu Selçukluları tarihini

(Yeni Cami kütüphanesinde no.827; Ayasofya 3143), Murâd-ı Sâni devrinde Yazıcıoğlu Ali tarafından yazılan ve bir aralık Topkapı Sarayı kütüphanesindeki müteaddit nüshalara istinaden Necib Asım Bey tarafından tab'ına başlanıldığı halde, ma'atteessüf yarım kalan Türkçe pek mühim Selçukname'yi zikredebiliriz. Kadı Burhaneddin namına yazılan "**Bezm ü Rezm**" ile Karamanlılara ait "**Şikâri Tarihi**" de Anadolu'nun sekizinci asırdaki vakalarını anlamak için pek mühimdir. Bunlardan başka henüz büyük bir kısmı tabedilmemiş olan 6.-9. asırlara ait Mısır tarihleriyle teracim-i ahval kitaplarında da Anadolu Selçuklularına ait pek mühim tafsilat mevcuttur. Gibb Vakıf Müessesesi tarafından tabedilen "**Câmiü't-tevârih**" ile "**Cihangüşâ-yi Cüveyni**" de Anadolu Selçuklularının Moğollarla münasebetlerini göstermek itibarıyla mühim bir menba sayılır. Aynı'nin "**İkdü'l-Cumân**" adlı muazzam eseri iltikatından Anadolu Selçuklularına ait aksâmı toplayıp neşretmek basit olmakla beraber çok meşkûr bir teşebbüs olur.

2j. Laurent'in "**Miladi 1081'e kadar Garbi Asya'da Selçuk Türkleri ve Bizans**" (Berjelevaro, 1914) ünvanlı eseri gibi vaktiyle söylemiş olduğumuz gibi, daha ziyade hristiyan menbalarına müracaat ettiği halde islâm menbalarından ancak garp lisanlarına tercüme edilmiş olanlarına müracaat edebilen ve esasen Türk tarihi hakkında kâfi malumata malik bulunmayan müellif, mevzûu layıkıyla tenvir edememiştir. Selçukluların tarih-i siyasilerini tenvir için evvel emirde Oğuz Türklerinin etnolojisi hakkında etraflı bir tedkik-i tarihiye ihtiyaç vardır. Houtsma'nın Oğuzlar hakkındaki tedkiki (**Viyana Şark Mecmuası**, II, 219-233) ikmâle muhtaç olduğu gibi, Barthold'un **İslam Ansiklopedisi**'nde "Guz"lar hakkındaki makalesi de böyle etraflı bir tedkike şiddetle ihtiyaç olduğunu gösteriyor.

3 Selçukiler tarihini tenvir için en büyük hizmeti görececek olan Anadolu kitabeleri henüz toplanmadığı gibi, vakfiyeler ve sicillât-i şer'iyye gibi başlıca menbalar da meçhul bulunuyor. Halil Edhem Beyefendinin "**Kayseri Şehri**" ve "**Tarih Encümeni**" mecmuasındaki muhtelif makaleleri ile Huart'ın "**Anadolu Epigrafisi**", Anadolu tarihi tedkikatında kitabelerden ne kadar istifade edileceğini anlatmaktadır. Mösyö Huart'ın ilk cildini 1917'de ve ikinci cildini ahiren tercüme ve neşrettiği "Eflâki" menâkib'i de Selçukiler ve tavâif-i mülûk tarihi için fevkalade mühim bir menbadır ki, bilhassa tarihî hars itibarıyla kıymeti Selçuknamelerden fazladır. Bunu mütemmim olarak "**Sipehsalar Menâkibi**"yle bu devre ait sair bazı âsâr-i süfiyenin de şâyân-ı tedkik birer menba olduğunu ilâve edelim.

4 Mösyö Huart gibi pek kıymetli bir islâmiyat mütehassısı bile Anadolu'da ancak "Büyük Alaeddin" zamanında medenî bir hayatın inkişafa başladığı kanaatindedir. ("**Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**") tahlilen Journal des Savants'ın Kânûn-i sâni -Şubat 1922 nüshasındaki "**Eski Türk Dervişleri**" makalesinde). Kezâlik bütün alimlerce Anadolu'nun en eski Türk şairi olarak "Sultan Veled" gösterilir. Halbuki, Anadolu'da daha Sultan Veled doğmadan evvel "Ahmed Fakih" gibi Türk şairleri mevcuttu ("**Selçuklular Zamanında Anadolu Şairleri**" ünvanı altında neşre başladığımız silsile-i makalâtın ikincisi bu şaire ait olacaktır). Her halde bugünkü nâkıs vesaik muvacehesinde bile Anadolu'da Türk harsının inkişafı umumiyetle zannolundugundan daha evvele irca lazımdır.

5 Bu hususta daha fazla izahat almak ve bu mesâile ait tarihî menbaları öğrenmek için bakınız: "Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, s.206-207; Türk Edebiyatının Ermeni Edebiyatı Üzerindeki Tesirâtı," s.13-14.

6 Ücretli asker sıfatıyla Çin hükümdarlarının, Sâsâniler devrinde İranlıların, muahharan Abbâsîlerin ordularında mühim roller ifâ eden Türkler, miladi dokuzuncu asırdan itibaren Bizans ordularında da hizmet etmişlerdir. (Laurent, **Bizans ve Selçuk Türkleri**, s.15; aynı müellif, **Arapların Fethinden 886'ya kadar islâmlar ve Bizans Arasında Ermenistan**, s.227). Bizanslıların kullandıkları siyaset tarzı icabınca Anadolu'ya ve hatta Suriye'ye sevk ve tehcir ettikleri muhtelif anâşir arasında Selçukîlerle karâbet-i kavmiyeleri olan Peçenekler ve Uz'ların da bulunduğuna muhakkaktır. (**İslâmlar ve Bizans Arasında Ermenistan**, s.248; Mesûdi, **Kitâbü't-tenbîh ve'l-Eşrâf**, s.194, Carra de Vaux tercümesi). Nitekim Malazgirt meydan muharebesinde Romen Diyojen'in ordusundaki "Uz" askerlerinin Alparslan'a iltihak ettiklerini biliyo-

ruz. (*Le Beau*, c.14, s.487; *Kibon*, 57. fasıl; *Le Beau, Küçük Asya*, s.513.)

⁷Bilhassa Erran sahasında Türkmen kitlelerinin Hazar ve Kıpçaklarla ihtilat etmekle beraber kesafet-i asliyelerini kaybetmeleri muhakkaktır. Nesevî'nin verdiği kıymetli malumat yedinci asır mebdâisinde Erran meralarının göçebe Türkmenlerin sürûleriyle dolu olduğunu, Mugan sahrasında bugün olduğu gibi o zaman da çobanlık eden Türkmenlerin mevcudiyetini, Aras kıyılarının hep Türkmenlerle meskun olup hatta Erran Türkmenlerinin Hüsameddin Kılıçarslan ünvanlı bir emire tâbi bulunduğunu göstermektedir. Celaleddin Hârezmşâh'ın vefatından sonra birçok Hârezm ümerası maiyyetlerindeki Türk kitleleriyle beraber Büyük Alaeddin'e iltica etmişlerse de muahharan *-İbn-i Bibî'*de tafsilatlı olarak münderic- bazı esbattan dolayı Suriye ve el-Cezîre tarafına çekilmeye mecbur olmuşlardır. Celaleddin ordusunun kısm-ı azamı Kanıklı Türklerinden ve ümeranın hemen hepsi yine Kanıklılardan mürekkep olmakla beraber örduda kısmen Halac, Kıpçak, Türkmen gibi muhtelif Türk şubelerine mensup askerler de vardı. Yine bu esnada Irak ve el-Cezîre'de Türklerin hatta Âmid emirinin maiyyetinde Kıpçak Türklerinin mevcudiyetini Nesevî bildirdiği gibi, el-Cezîre'de ve Antakya, Halep civarlarında Mısır ve Suriye sultanlarına tâbi Türkmenlerin mevcudiyetini bütün islâm ve hıristiyan müverrihleri söylüyorlar. (Mesela; Aynî Tarihine, Kemaleddin'in Halep Tarihi'ne bakınız, 610 vekâyiinde). Ak ve Karakoyunlu Türkmenlerine gelince, bunlar Argun (683-690) zamanında Orta Asya'dan kalkıp garba geldiler. Karakoyunlular Azerbaycan ve Sivas nahiyelerine, Akkoyunlular da Diyarbakır taraflarına yayıldılar ki; bunların teşkil ettikleri devletler hakkında Şark menabiinde mebzul malumata tesadûf olunmakla beraber henüz bunlara dair ilmî bir tedkik yapılmamıştır (*Ravzatü's-Safâ, Habibü's-Siyer, Âli* gibi matbu menbalarla *Âlemârâ-yi Gaffârî ve Lârî* gibi yazmalara müracaat). Anadolu'ya muahharan gelen Moğol-Tatar zümreleri hakkında aşağıda muhtasaran malumat vereceğiz.

⁸Bu mesâilin layıkıyla tenevvürü için tarih tetebbuâtı kâfi değildir; bu sahalarda yapılacak sağlam etnografi müşahedeleri sayesinde tedkikât-ı tarihiyedeki eksik noktalar ikmal ve yanlışlıklar tashih olunabilecektir.

⁹Moğolların Anadolu'daki hakimiyeti esnasında muhtelif vesilelerle Anadolu'ya bir takım Moğol-Tatar kitleleri gelerek müsait sahalarda aşiret halinde yaşamışlar ve Anadolu kuvvetli bir siyasi merkeziyete tâbi bulunmadığı cihetle o anarşiden bilistifade kâh o tarafa kâh bu tarafa yardım ederek çapulculuk suretiyle yarı müstakil bir göçebe hayatı sürmüşlerdir. Germiyan'daki Çavdar Tatarlarının Orhan Gazi'yle çarpıştıklarını bildiğimiz gibi (matbu ve gayri matbu bilumum Osmanlı tarihlerinde tafsilatı vardır; mesela *Aşık Paşazade*, s.25; *Müneccimbaşı Tercümesi*, c.3, s.281), Çelebi Sultan Mehmed'in de Anadolu'daki muhtelif Tatar beyleriyle epey zaman çarpıştığını (*Âli*, c. 5, s.252), hatta bunlardan bir takımını Rumeli'ye tehcir bile ettiğini (*Müneccimbaşı*, c.4, s.333) biliyoruz. Bunlar, güya imdada geldikleri memleketleri bile yağma ve tahripten çekinmezlerdi (*Âli*, aynı cilt, s.158). Kara Tatarlara gelince, güya Yıldırım Bayezid Han'ın vasiyetine uyarak Timur'un kendisiyle beraber alıp götürdüğü bu zümre hakkında *Müneccimbaşı*'ya bakınız (c.3, s.314). Timur istilasının en mühim neticesi, Rumeli'ye Anadolu'dan pek çok Türk kabilelerinin geçmesi ve Anadolu'nun harab olmasına mukabil Rümeli'nin mamuriyeti ve türkleşmesidir. (Eski Osmanlı menbaları bu hususta kâmil müttefiklerdir).

¹⁰Aşağıda buna dair icab eden izâhat verilmiştir.

¹¹Onuncu asırdan sonra Anadolu'da dinî-siyâsi mahiyette büyük hareketlere tesadûf edilemez. Asıra tahaddüs eden bazı ufak hadiseler de her nokta-i nazardan maziye merbuttur.

¹²Bu hususta Ramsay'in bir takım tedkikleri vardır ki, Babinger bunları "*Anadolu'da İslamiyet*" makalesinde (*Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, c.2, sayı 3, s.215) ve Şeyh Bedreddin hakkındaki eserinde (s.68) zikretmektedir. Mamafih Anadolu'daki eski yerli veya hıristiyan an'aneleriyle Türkmenler arasında müşabehetler bulmakta fevkalade ihtiyatkar davranmalıdır. Mesela; George Jacob Roma'da tahtacılık, marangozlukla iştigal eden Dendrophoresler ile Tekke tahtacıları ve bazı bektâşi adetleriyle Saint Epifan'ın bahsettiği Artotirid (Artotyrites)ler

arasında bir takım müşâbehetler tesisine çalışmışsa da (*Der Islam*, c. II, s. 232-234) Mösyö Rene Basse'nin pek haklı olarak itiraz ettiği vechile bu itikadlar ve an'anelerin asırlarca fasıladan sonra ne vasıtaıyla intikal ettiği izah olunamayınca, değil böyle seyyal, hatta birden bire pek kat'î görünen müşâbehetler üzerine bile istinad edilemez. (Revue de l'histoire des Religions, tom LXVI, 226). Bu mahiyette faraziyelerden olmak üzere, mesela; -aşağıda izah edilen-Babailer kıyâmının, muahharan islâmiyeti velev zahiri olsun kabul eden manevîl-mezheb polisyenler (Pauliciens) —ki Arap müverrihleri bunlara "beyâlîfe" derler (Mesûdî, *Murûcû'z-zeheb*, c.8, s.75) - memleketinde hazırlandığı ve en kavî taraftarlarını o sahada bulduğu (Bunlar hakkında tafsilat için Laurent'in "*İslam ve Bizans Arasında Ermenistan*"'ına bakınız s.249 vd.), ve binaenaleyh Türklerin o sahalarla hatta Selçukî istilasından çok evvel gelmeleri hasebiyle bunların itikadlarıyla "Babai" Türkmenlerinin itikadları arasında bir müşâbehet bulunabileceği de dermeyan olunabilir ki, zaman ve mekan itibariyle revabıtı çok daha sarîh olduğundan dolayı bu faraziyeyi diğerlerinden çok daha kuvvetli addedebiliriz. Her halde bu gibi mesailde, bilhassa bunlara ait ilmi tedkikatın iptidâiliğinden dolayı pek ihtiyatlı davranmak ve acele tamimlerden kaçınmak şart-ı aslıdır.

¹³Bu hususta tafsilat için Kazvî'nin *Âsarû'l-bilâd'ıyla* (Wüstenfeld tab'ı, s.394-396), *Acâ'ibü'l-mahlûkat'ına* (Wüstenfeld tab'ı, s.194) bakınız. Barthold, *İslam Ansiklopedisi'*ne yazdığı "Burtas" maddesinde İbn-i Rüste'den naklen Oğuzların hristiyanlığı hakkında izahat vermektedir. Barthold, Radloff, Petrovski gibi Rus alimlerinin buna ait eserleri hakkında Babinger kitabiyatı malumatı vermektedir. (*Anadolu'da İslâmiyet*, s.194). Ayrıca Hallevî'nin bu husustaki hülasasına da müracaat ediniz. (*Tarih-i Edyan mecmuası*, c.22,s.289-301). Türkler arasında nastûrîlik hakkında *Türk Edebiyatı Tarihi'*ne bakınız (Birinci kitap, s.48 vd.); mamafih orada Uygurlar arasında hakanın ihtidasını intac eden bu büyük cereyanın nastûrîlik değil, daha büyük bir kuvvetle maniheizm olduğu hakkındaki son nokta-i nazar, Abeno gibi bazılarının itirazlarına rağmen (*Journal Asiatique*, 1913, c.2, 451-463), Chavannes, Pelliot gibi en maruf sinologlar ve alelumûm Alman türkologları tarafından kabul edilmektedir.

¹⁴Budizmin islamiyetteki büyük tesiri hakkında Goldziher'in "*Budizmin İslamiyete Tesiri*" makalesiyle (Budapeşte,1903,s.44), (*le dogme et la loi de l'islam*, P.Geuthner,1920) ünvanlı pek mühim eserine bakınız. Budist an'anelerinin Orta Asya'daki Türk evliya menkıbelelerine nasıl icra-yı tesir ettiğini "*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*"da kısaca göstermiştik (s. 39 ve 131) . Prof. Marquart, "Cihanguşây-i Cüveyni"de Uygurların ihtidası hakkında mevcut menkıbeyi (*Gibb müessesesi tab'ı*, c.1, s.39-45) bunların budizmi kabul ettikleri tarzında tefsir etmektedir (Sitzungsber. Berl. Akade. 1912, P.486-502). Türkler arasındaki bu muhtelif dinler hakkında "*Türk Edebiyatı Tarihi*"nde de muhtasar malumat vardır (Birinci kitap, s.20).

¹⁵Bu hususta kâfi malumat ve bibliyografik izahat almak için Chavannes ve Pelliot'un şu eserine bakınız: (*Un Traite Manicheen Retrouve en Chine*, 1643.)

¹⁶İlk Selçukîlerdeki İsrail, Mikail, Süleyman, Davud gibi isimlerin mevcudiyetini bazıları hristiyanlık ve birtakımı da —bu birinci müddeadan daha kuvvetsiz olarak- musevîlik tesirine atfediyorlarsa da, bize göre bu faraziyelerin ne büyük bir kuvveti ne de ehemmiyeti vardır. Çünkü bu sâmi isimleri, islâm an'anesinde de mevcut olduğu gibi, Oğuzlar arasında hristiyanlığın mevcudiyeti de esasen malumdur. Selçukîlerin bu isimleri almaları pekala İslâm tesirine de atfolunabilir. Zira Oğuzlar Selçukîlerin zuhurundan çok evvel islâmlarla münâsebata girişmişler ve hatta bir kısmı Seyhun sahasından aşağı inmişlerdir. Dördüncü asrın ilk yarısında yaşayan Mesûdî, Garş, Bost, Bistam, Sicistan sahalarında Türk ırkına mensup Guz ve Ha-laçların epey zamandan beri yaşadığını bildiriyor (*Murûcû'z-zeheb*, c.3, s.254, c.5, s.302).

¹⁷Eski Türk ozanları hakkında bakınız: "*Türk Edebiyatının Menşei, Milli Tetebbular*", sayı 4, s.16-27; "*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*", s.273; "*Türk Edebiyatı Tarihi*", birinci kitap, s.77).

¹⁸Seyhun sahasından garbî Anadolu'ya hatta Rumeli'ye kadar Oğuzların muhaceret yol-

ları üzerinde aynı dağ, nehir, kasaba isimlerine mükerreren tesâdüf olunur. Bir misal olmak üzere Yesi havalisindeki Karacuk Dağ: Karaca Dağ ismine Azerbaycan'da, Diyarbakır taraflarında, Ankara civarında tesâdüf edildiğini söyleyelim. Alelicâp bu misâllerden yüzlercesi zikrolunabilir. Anadolu'da eski aşiret isimleriyle yâd olunan birçok köyler de vardır ki, bu isimler oraya ilk defa gelen Türklerin hangi boydan olduğunu göstermek itibarıyla etnoloji tedkikatı için fevkalâde mühimdir. Anadolu'da icra edilecek müstâkbel tedkikatta bu cihet asla ihmal olunmamalıdır.

¹⁹Büyük Selçukî saltanatının medar-ı istinadını başlıca Türkmenlerin teşkil ettiğini Nizamülmülk pek sarîh olarak anlatıyor (*Siyasetnâme*, 26. mebbas). Tıpkı bunun gibi, Anadolu Selçukîlerinin merkez-i istinadı da başlıca Oğuz Türkleriydi (*İbnî Bîbî tercümesi*, s.99). Mamefih Selçukîlerin bu iki şubesi de millî bir devlet halinde kalmayarak muhtelif milletlere hakim bir imparatorluk şeklini aldıklarından, ordularında muhtelif unsurlar bulunuyordu. Nizamülmülk'ün bu husustaki pek mühim mütâleâtı ve Anadolu Selçukîlerinde ordu teşkilatı hakkında daha etraflı malumat almak için bakınız: (*Selçukîler Zamanında Anadolu'da Türk medeniyeti*, *Millî Tettebbular*, sayı 5, s.193-232). Türkmenlerin Selçukî saltanatındaki büyük rollerini anlamak için Houtsma'nın neşrettiği metinler pek sarîhtir. Aşağıda buna ait bazı tafsilat daha vereceğiz.

²⁰Bu hadise hakkında Veyl'in "*Tarih-i Hülefa*"sıyla Huart'ın "*Arap Tarihi*"ne, İbnü'l-Kalanîsî'nin "*Tarih-i Dimaşk*"ma (Amedroz tab'ı) ve Corci Zeydan'ın "*Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*"ne bakınız. Bağdat'taki sünî-i şîî ihtilafları ve Türklerin bu husustaki büyük rolleri hakkında "*Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*"nde güzel bir hûlâsa vardır (c.4, s.263). İslâm tarihinin o asırdaki sima-yı umumîsi ve mezhep davası altında Fatımîlerin ve sairlerinin siyâsî maksatları nazar-ı itibara alınınca görülür ki, Tuğrul Bey ve halefleri Abbâsî halifelerini ve Hanefîliği müdâfaa etmekle bizzat imparatorluklarını da müdâfaa etmiş oluyorlardı (tafsilat için bakınız: *Millî Tettebbular*, sayı 5, s.208, 224; Nizamülmülk, *Siyasetname*, 21. ve 42. fasıllar).

²¹Tuğrul Bey ve Alparslan mutaassıp hanefî idiler. Birincisi, her pazartesi ve perşembe günleri oruç tuttuğu gibi, diğeri de hatta şâfiîlerden bile nefret edecek kadar mutaassıptı (*Siyasetname*, 21. mebbas zeylinde). Fakat buna rağmen, Tuğrul Bey'in zaman-ı saltanatında ehl-i sünnet uleması vezir Amîdül-mülk'ün eser-i fesadı olan birçok takibata uğramışlardır. Nişabur şâfiîlerinin reisi Üstad Ebû Sehl'i istirkab eden Amîdül-mülk mezheben mutezili olduğu cihetle rafizîler gibi şeyhine ve sair ashaba küfrediyor, kerâmiye ve mücessime'ler gibi Cenab-ı Hakk'ı tecessüm eyliyordu (*Subkî Tabakâtı*; c.2, s.270). Binaenaleyh, mesail-i mezhebiyyeye etrafiyla vakıf olamayan Tuğrul Bey'in safvetinden bilistifâde, ondan, minberlerde bid'at sahiplerine lanet edilmesi emrini aldı ve nihayet birtakım isnadat ile, usûlen eş'arî olan hanefîler de dahil olmak üzere bütün şâfiîler ehl-i bid'at addolunarak Ebû'l-Hasen el-Eş'arî ile bilumum ehl-i sünnete minberlerde küfredilmeye başlandı. En büyük ehl-i sünnet uleması Irak ve Hicaz'a muhacerete mecbur kaldılar. "Subkî"de tafsilatı mevcut olan bu hareket, Alparslan'ın cûlusunu ve şâfi'îyyü'l-mezhep Nizamülmülk'ün vezareti üzerine tevakkuf etti. İman ülharemeyn Ebû İshak-ı Şîrâzî, Ebû Kâsım Kuşeyrî başta olarak ehl-i sünnet uleması tekrar yerlerine öndükleri gibi, onlar için yeniden yeniye birtakım medreseler de yapıldı. Bu sırada eş'arîler ile hanbeliler arasında da birtakım ihtilaflar zuhur etmişse de, sadedimizden hariçtir. Besâsî'nin kovduğu halifeyi râkib olduğu, katırının yuları elinde olarak 451 zilkadesinde yirmib. jinci pazar günü Bağdat'taki sarayına idhal eden Tuğrul'dan sonra Alparslan da şîlik namı altında Mısır'daki Fâtımî halifelerinin siyâsî ve dinî nüfuzlarını kırmaya uğraşarak, Mekke'de el-Kaim Biemrillah namına hutbe okuttuğundan dolayı oranın emirini büyük bir meblağ ihsanıyla taltif etmiş ve Medine emirine de aynı suretle birtakım vaatlerde bulunmuştu (hicri 462). Halep ahalisi ondan korktukları cihetle velev şeklen olsun, sünnilîği kabul ve hutbeyi Abbâsî halifesiyle sultan namına okutmaya başlamışlardı. İmam Gazzâlî ile macerası meşhur olan Sultan Sencer'in şîî aleyhtarları olup şîilerin İmam-i Mesrûr telakkisiyle nasıl zarifane istihzâ ettiğini "*Suverûl-ekâlim*"den naklen Devletşâh bildiriyor (Browne tab'ı, s.66). Selçukîlerin İsmailîler

aleyhindeki şiddetli hareketleri de malumdur. Bu mesailin daha ziyade tenviri için etraflı bir “*Mezâhibü'l-İslâmiye Tarihi*” ne ihtiyac-ı şedid vardır. Muhib fâzılıımız Müderris Şerafeddin Efendi'nin Selçukiler devrindeki mezhep meseleleri hakkında hazırladığı tedkikat intişar ederse, ilim âlemi için pek kıymetli olacaktır.

²²Süfiyane cereyanların şiiilik esasıyla ne kadar yakından alakadar olduğu Goldziher yukarıda mezkur eserinde kendisine has vuzuh ve salâhiyetle pek sarîh bir surette göstermektedir. Meselâ sûfilerin “insan-ı kâmil, kutb” telakkileriyle şiiilerdeki “imam” telakkisi arasındaki müşâbehetler pek ziyade tedkike şayandır (*Tarâikü'l-hakâyık*, c.1, s.223). Sünniliği müfrit surette iltizam eden birtakım tarikatlarda bile şii tesirâtı pek barizdir. Fakat, buna bakarak onları şii dairesine idhal etmek şüphesiz ki yanlışır. Esasen “*Aşîkan râ mezheb u millet Hodâst*” diyen hakiki sûfiler, böyle mezhep ihtilaflarının tamamen fevkindedirler. Hazret-i Ali'ye ve Ehl-i Beyt'e muhabbet Türkler arasında münteşir tarikatlarda değişmez bir esastır. Hazreti Ali'nin kahramanlıkları Anadolu Türklerinin edebiyatında en eski zamanlardan itibaren pek makbul ve müteammim bir mevzudur ki, kıymetini son zamanlara kadar kaybetmemiştir.

²³Gerek Karahanîler, gerek Selçukiler, adeta mutaassıbane denecek bir surette sünniliği iltizam ve müdafaa ediyorlardı. Mamafih daha Samanîler zamanında Horasan'da mevcudiyetini gösteren şiiilik hareketi Maverâünnehir'de de hafî bir surette mevcut idi. Maverâünnehir'de büyük bir şii hareketi 436 tarihinde vuku bulmuştur ki, Buğra Han, İsmailîleri katliam ettirmek suretiyle bunu temizlemiştir (*İbnül-Esir*, c.8, s.180). Herhalde Barthold'un verdiği malumata nazaran beşinci ve altıncı asırlarda Maverâünnehir'deki büyük hükümdarların koyu birer hanefî olduklarına kuvvetle hükmedebiliriz (Barthold, *Moğol İstilas Zamanında Türkiستان*). Feriduddin Attar'ın -altıncı asrın son veya yedinci asrın ilk senelerinde- Semerkand'da dūçar olduğu bir tehlike bu hususta pek manidardır. Onun “*Mazharü'l-Acâyib*” adlı eserinde oniki imamet ve bilhassa Hazreti Ali'nin medhine pek ziyade mübalâğa göstermesi ve Gaybet-i Mehdi'ye mutekid olduğunu izhar etmesi üzerine Semerkand'ın büyük fakihlerinden biri onu rafizilikle itham ederek kitabının ihrakına ve hatta kendisinin idamına fetva vermişti. Feriduddin bu itham karşısında pek müşkilatla canını kurtarabilmiştir. (*Tezkire-i Evliya Mukaddimesi*, s.y). Karahanîlerin sünniliğine rağmen Shaw'ın neşrettiği “*Tezkire-i Buğra Han*”da şiiilik tesirâtı pek sarîhtir.

²⁴Anadolu Selçukilerinin şii mezhebinde oldukları iddiası hiç bir esas-ı tarihîye istinad edemez. Bu sülâleden yalnız Rûkneddin Süleyman (cûlusu 593)'ın mezheb-i felâsifeyle meyli olduğunu İbni Bibî ve Arap müverrihleri yazdığı gibi (*İbnül-Esir*, *Ebül-Fidâ*, *İbni Haldun tarihlerine* müracaat), “*Camiü'd-düvel*”de de bu halinden dolayı sü-i akide ve mesail-i diniyede mübalâsızlıkla itham edildiği yazılıdır (Halil Edhem, *Kayseri Şehri*, s.12). Maverâünnehir'de aleviliğin intişârı malum olmakla beraber, Mösyö Babinger'in Buharâ'yı kuvvetli bir şii merkezi gibi göstermesi birdenbire kabul edilemez. Buharâ'da Âl-i Burhan lakabıyla maruf olan hanefiyyü'l-mezheb sadr-ı cihan'lar, orada hanefiliğin asırlarca ne kuvvetli bir surette devam ettiğini izah ve ispata kâfidir. (Bunlara ait malumat ve tarihî menbalar için “*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*”, s.73; ayrıca Nesevî'nin “*Siret-i Celaleddin*”ne (Huda tab'ı) ve Nigârîstan-ı Gaffârî ile Avfî'nin “*Camiü'l-Hikâyet*”ına bakınız. Aynı, “*İkdü'l-Cuman*”da yedinci asrın ilk senelerinde Sadr-ı Cihan'ın maiyyetindeki üçyüz fakih ile berayi hac Bağdat'a uğradığını ve halife ile vezirden ma'ada herkesin istikbale çıktığını tafsilen anlatır). Babinger bu hükmünde de pek acul davranmıştır. Anadolu Selçukî hükümdarlarının hanefiliği hakkında aşağıda izahat vardır.

²⁵Orta Asya'daki Türk tariklerinde ve Türkler arasındaki halk an'anelerinde aleviliğin kuvvetli izlerini görmek için “*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*”a bakınız (s.69). Yesevîlikteki bu temayül gayet sarîhtir. Buna ilave olmak üzere Nasr b. Ahmed-i Sâmanî (h. 301-331) zamanında Türk memleketlerini gezen seyyah Ebü Dülef'in bir müşâhadesini zikretilim:

"Ona nazaran Buğraç Türklerinin padişahı İmam Zeynü'l- Abidin ahfadından olup bu kabile efradı Hazreti Ali'yi İlah-ı Arap addederlerdi."

(Bu mühim seyahatname 1845'de Latince tercümesi ve metniyle beraber Berlin'de basılmışsa da, aslı *Mucemül-Büldan*'dadır. Kazvîni "*Acâibül-Mahlûkât*"ında bundan iltikatta bulunmuştur ki, Goldziher İslâmiyete ait eserinde Buğraçlardaki bu alevilik hadisesini oradan nakletmiştir:s.109). Bu hadise eski Türk paganizminin müfrit şîa telakkiyatı altına saklanması suretinde izah olunabilir ki, burada Gök Tanrı yerine Hazreti Ali kaim olmuştur. Uygurlarda totemizm ve maniheizm bekayasının şîi telakkileriyle suret-i imtizacı hakkında Marquart bazı mütalaalar dermeyan etmektedir (Sitzungsber., Ber.Akad. 1912, 486-502). Halbuki Martin Hartman Çin müslümanlarında kuvvetli şîi tesirâtı bulunduğu faraziyesini kabul etmeyerek bilakis Konfüçyüs tesirâtını bundan daha mühim bulmaktadır (*Tarih-i Edyan Mecmuası*, c.66, s.245). Bütün bunlara ilaveten Nizamülmülk'ün pek şarih olmayan bir fıkrasından o asırda Semerkand'da rafizîliğin müteammim bulunduğu neticesi istidlal olunabileceğini (*Siyasetname*) ve buna ilaveten yedinci ve sekizinci asırlarda Maverâünnehir halkının rafizîlikle şöhret kazandıklarını da söyleyelim (*Letâif-i Ubeyd-i Zâkânî*, Matbaa-i Ebüzziya, 1303, s.4). Herhalde bu meseleler hakkında daha uzun ve etraflı tedkikat icrasına ihtiyacı kat'i vardır.

²⁶Ebül-Fidâ, *Kitabü'l-Fahri* kâbilinden menbalara istinaden: *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.239.

²⁷Aynı eser, aynı sayfa. Aşağıda izah edeceğimiz vechile fütüvvet esaslarıyla şîilik akaidi ve alevîlik arasında pek sıkı münasebetler vardır ki, bu hadise de onu gösterebilir.

²⁸Topkapı Sarayındaki Türkçe *Selçukname*'de ilk Selçukîlerin dervişlere karşı teveccüh-kârane muamelelerini gösteren birçok noktalar vardır. Kezalik Nizamülmülk, Kuşeyrî ile İmamü'l- Haremeyn'e ve bilhassa Ebu Ali el-Farmedî'ye pek ziyade hürmet ederdi. (*İbnül-Esir*, c.10, s.86). Kezalik, Sultan Sencer'in hanefiyyül- mezheb Şeyh Yusuf-i Hemedânî'ye karşı büyük bir hürmeti vardı (*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.79). Kezalik, Anadolu Selçukîlerinin de bu umumî an'aneden ayrılmayarak süfilere karşı pek mütefitt ve mümaşatkâr davrandıklarını gerek İbn-i Bibî'den, gerek Eflâkî ve Sipehsâlâr'ın menakıb kitaplarından kat'î olarak öğreniyoruz. Mecdüddin-i Bağdâdî'nin katli gibi bazı münferid hadiselerden sarf-ı nazar, Harezmşahların da meşayihe karşı hürmetleri Nesevî, Cüveynî, Nefehat gibi menbalardan istidlal olunuyor. Eylevm, Anadolu'nun her sahasını kaplayan türbeler, tekkeler ve şahsiyet-i tarihiyeleri unutulurak yalnız halk an'anesinde menkıbeleri kalmış velîler hakkında müstakbel yapılacak tedkikat, Anadolu'da süfilik cereyanının asırlarca nasıl icra-yı hükmettiğini daha sarîh surette meydana çıkaracaktır.

²⁹Bunlar hakkında daha fazla tafsilat için "*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*"a, Browne'nin "*Acem Edebiyatı Tarihi*"nin ikinci cildine, Nicholson'un ahîren neşrettiği "*İslâm Süfiliği Tedkikatına*", Afîfüddin hakkında Huart'ın tedkiknamesine (Centenario Michel Amari, t.II, p.263 et suiv) bakınız. Mamafih, Şeyh-i Ekber ile Mevlânâ hakkında henüz mevzu ile mütenasib kıymetli monografiler mevcut değildir. Halbuki, İslâm tasavvufu tarihi için buna şiddetle ihtiyaç vardır ve elde mevcut vesaik bu işi muvaffakiyetle itmama kâfidir.

³⁰Melametiye ünvanıyla da maruf olan bu Horasan süfileri hakkında Massignon'a (*Hallac ve Hallaciye*, Derenburg namına çıkarılan hatıra sayısında, s.311-322), Richard Hartmann'ın *Der Islam* mecmuasındaki makalesine (1917 cildinde), Goldziher'in eserine (s.139) bakınız. Bu melametiye zümresi hakkında daha mufassal malumat "Kalenderiye ve kalenderiye şübeleri" hakkında hazırladığımız büyük cilttedir. Ebu Saïd Ebu'l-Hayr hakkında Nicholson'un yukarıda zikrettiğimiz eseri pek mühim olmakla beraber, mevzuu tamamiyle ihata etmiş sayılamaz. Bizim eski tarihî menbalarımızda sık sık tekerrür eden "Horasan Erenleri"nin hakiki manası Horasan'dan gelen dervişler değil, melametiye mesleğinde süfler demektir ki, en eski menabi-i süfiyede "İrakiler" mukabili olarak kullanılan Horasanîler'den başka bir şey değildir. Daha Sasaniilerin saltanatı zamanından beri Türkler için yabancı bir saha olmayan

Horasan'da, İslâmiyeti müteakip Türklerin hatta bilhassa Oğuzların asırlarca bulunduğu ve bunlar arasından birçoklarının Anadolu'ya geldiği muhakkak olmakla beraber, "Horasan Erenleri" tabirinin bir menşe-i coğrafi değil, bir meslek-i sūfiyane ifade ettiği muhakkaktır. Mamafih, bu tabiri kullanan onuncu asır müverrihleri de —şimdiki müdekkikler gibi— şüphesiz bunun manasını yanlış anlıyorlardı. Mamafih, meslek-i sūfiyane tabirinin de yanlış anlaşılması için şunu da bilhassa ilave edelim ki, Goldzieher'in pek doğru mütalaası vechile Horasaniler gibi yekdiğerine az çok benzeyen sūfilerin meslekleri arasında bile aynıyet değil ancak müşabehetler aramak lazımdır.

³¹**İbni Bibi ve Menâkıb-ı Sipehsâlâr, Eflâki Menakıbı** gibi menbalarda yedinci asır Anadolu şehirlerinin hususî hayatına ait pek şayan-ı dikkat izahat ve malumata tesadûf olunmaktadır. Şehirlerde Arap, Acem ve yerli hristiyan an'anelerinin tesiri şüphesiz Türkmen obaları-nıkinden pek çok fazla olmakla beraber, türklük izi Mösyö Babinger'in zannettiği nispette de ehemmiyetsiz değildir: Saraylarda ve bilhassa orduda Türk ozanları türküler, destanlar, ilahiler okudukları gibi, Türkçe de şüphesiz Farsî derecesinde olmamakla beraber birtakım edebî mahsuller vücuda getiriliyordu. Medrese lisanı ise, tabii olarak, daha fazla Arapçaydı. Binaenaleyh, "Anadolu Selçukîlerinde siyasî ve dinî hayatın tamamen İran tesiri altında bulunduğunu" söylemek şiilğin İranî bir mahsul olduğunu söylemek kabilinden pek mübalağalı bir tamim neticesidir (Goldzieher'in bu husustaki mütalaatına bakınız, s.194).

³²Radloff'un tasvir ettiği bu eski Türk "baksı-kam-ozan"larının rolleri, kıyafetleri, vecdli raksları ile kalenderiye tarikatine mensup Türkmen babalarının kıyafetleri, rolleri, zikir ve semaları arasındaki kat'î ve sarîh müşabehet göze çarpmamak mümkün değildir. Bu cins babalardan olup aşağıda kendisinden bahsedeceğimiz "Barak Baba" hakkındaki tafsilatla Radloff'un tasvir ettiği sahneyi karşılaştırmak kâfidir. (*Das Schamenthum und sein Kultus*, 1885). Büyük filozof Wundt akvamın tekamül-i ruhiyelerine ait meşhur eserinde şamanların pür vecd ü istiğrak danslarından bahsederken, Türk tarikatlerinde ve mesela, mevlevî ve rufâilerde mevcut zikir ve semân, şimali Sibiryâ bozkırları akvamıyla karabetleri olan Türk kabileleri vasıtasıyla Türklere dahil olması ihtimalini serdetmektedir. Halbuki biz, daha Wundt'un bu mütalaasına rast gelmezden evvel yesevî ve nakşibendîlerdeki zikirlerin Türklere has olduğunu bir takım tarihî vesikalarla göstermiş ve hatta bu zikirde Kırgız "baksı-şaman"larının rakslarındaki hareketin bakiyyesi mevcut olduğunu söylemiştik (*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.133).

³³Babinger'in Anadolu Selçukîleri için şiilği resmî din addetmesi (*Anadolu'da İslâmiyet*, s.191 ve 193) tamamiyle yanlıştır ve hiçbir vesikaya istinad etmez. Yukarıda zikrettiğimiz muhtelif delailden başka, bunların izdivaçlarında nikâhı "Hanefî" usulünce akdettirdikleri hakkında —o devir hayat-ı siyasisine karışmış ve hatta sefaretle Anadolu'ya bile gitmiş— bir İslâm müverrihinin sarîh ifadesini de zikredebiliriz (Kemâleddin'in *Tarih-i Haleb tercümesi*, E.Bloch, s.200, 1900). Kezâlik İbni Bibi, Büyük Alaeddin Keykubad'ın usul ve furûda İmam-ı Azam mezhebine salık olmakla beraber yalnız sabah namazını şafî mezhebine göre eda ettiğini sarahaten söylüyor. (Houtsma, *Selçukî Metinleri*, c.3, s.214; c.4, s.93).

³⁴Eflâki Menâkıb'inde Buhara'dan birtakım ülema ve dervişanın Anadolu'ya geldiklerini gösteren fıkralara tesadûf olunur. İslâm ve Türk sahalarından Anadolu'ya doğru bu muhaceret cereyanı asırlardan beri mevcuttu. Putperest Moğol istilasının bu cereyanı şiddetlendirmesi gayet tabiidir.

³⁵Kalenderiye dervişleri meslekleri icabı olarak, daima seyr ü seyahatle meşgul oldukları gibi, umumiyetle de mücerred bulunduklarından, ekseriya kalabalık zümreler halinde memleket memleket dolaşırlardı. Halbuki, büyük şehirlerde, tanınmış şeyhlerin müridleri umumiyetle oranın esnaf ve amelesinden, memurlarından ve sair müstakir sunuf-i halefden mürrekkep idi. Harezmi'nin Moğollar tarafından istilasına yakın Şeyh Necmüddin-i Kübra mürid ve halifelerinden birçoklarının onun emriyle muhaceret ettikleri ve şeyhin bir kısım ashabıyla Moğollara karşı harbedip şehit olduğu *Nefehatü'l-üns'te* mesturdur (*Lâmi'î tercümesi*, s.479).

³⁶Kalenderiye cereyanı İslâm tarih-i dinîsinin en şayan-ı dikkat bir hadisesini teşkil ettiği halde henüz buna ait en basit bir tedkik-i ilmî bile yapılmamıştır. Bu hususta hazırladığımız mufasssal bir monografiyi kariben neşretmek ümidindeyiz ki, yukarıdaki tafsilat onun çok muhtasar bir neticesidir. Kalenderiye cereyanının mahiyeti hakkında şimdiye kadar malum olan yegâne menba-i malumat, *Avârifü'l-ma'ârif* de bu cereyanla melametiye arasındaki farkları gösteren ufak bir parçadır ki, ondan naklen ve hemen hemen aynı kelimelerle *İbni Hacer'de*, *Makrizî'de*, *Nefehâtü'l-üns'de*, *Keşşâf-i ıstılâhât'ta*, *Sarı Abdullah Efendi'nin Mir'âtü'l-esfiyâ'sında*, *Hidâyet'in Riyâzü'l-arifin'inde* ve *Harîrîzade'nin Tibyânü Vesâil'l-hakâyık'ında* (Fatih Kütüphanesi yazması) mündericdir. Eserimizde bunun en eski menşelerinden muhtelif sahalardaki en son tecelliyatına kadar bütün safahat-ı tekamülünü pek mufasssal surette gösterdik. Blochet bu husustaki malumatı yalnız Sühreverdî'den almıştır. (*Journal Asiatique*, 1902, Mayıs-Haziran nüshası, s.434).

³⁷Eşkal-i hariciye, tarz-ı hayat ve hatta telakkیات itibariyle Hind Sadhu'larını pek ziyade hatırlatan kalenderliğin menşei hakkında kalenderiye hakkındaki eserimize müracaat. İbni Batuta'nın -veladet ve vefat tarihi tasrih etmeyerek- yalnız bazı menakıbını zikrettiği Cemaluddin-i Sâvî hakkında Hatib-i Fârsî ünvanlı bir şairin -hatta Katip Çelebi'ye bile meçhul kalmış- *Kalendername*'sinden naklen izahat-ı lâzime de oradadır.

³⁸Kalenderiye zümresi en son zamanlara kadar muhtelif müellifler tarafından bu cins ithamlara uğratılmıştır ki, eserimizde bu ithamın mahiyet-i hakikiyesi hakkında tedkikat ve tafsilat mevcuttur. Mamafih daha evvel melametiye zümresinin ve hatta -Gazzâlî ve Kuşeyrî'den evvel- alelumum sûfiyenin ve muahharan eâzim-i evliyadan addedilmiş büyük şahsiyetlerin de böyle isnadata maruz bırakıldığını unutmamalıdır. *Kitabü'l-bed' ve't-tarih* müellifi sûfiyeyi küfr ü ibahe ile itham ettiği gibi (Huart tab'ı, c.5, s.148), İbni Hazm da Ebu Said Ebul-Hayr hakkında şiddetli bir lisan kullanmaktadır. Hamdun Kassar, Hallac ve Bayezid-i Bistâmî muakkibi olan geniş felsefî telakkilere malik melametiye, hallaciye, tayfuriye gibi zümreler değil, kitap ve sünnete en fazla mütemessik sûfiler bile bu gibi ağır ithamattan kurtulamamıştır (*Tabakât-ı Şa'rânî*, 1316 tab'ı, c.1, s.12-13; *Kitabü'l-yevâkit ve'l-cevahir*, c.1, s.14-15). Seyyidüt-taife, Abdül-meşayih gibi ünvanlarla maruf Cüneyd-i Bağdâdî bile bütün tafakkuh ve teverruuna rağmen tekfir ve zındıklıkla itham edilmiştir (*Attar Tezkiresi*, c.2, s.6).

³⁹Burada zikrolunan bu muhtelif ıstılahlar hakkında lisani ve tarihi mufasssal izahat kalenderiye hakkındaki kitabımızdadır. Şimdiye kadar bu kelimelerin hakikî medlulleri hakkında hiçbir ciddi tedkik yapılmamıştır.

⁴⁰Bu isimleri geçen muhtelif şahsiyetler ve kalenderiyenin teşekkülünde bunların ayrı ayrı rolleri hakkında kitabımızda mufasssal malumat vardır. Kalenderiye zümresi mensuplarının asırlardan beri nasıl bir hayat geçirdikleri, bunun esbab ve sevâiki, diğer tarikatlerle kalenderiye arasında bu hususta göze çarpan bazı müşâbehetlerin mahiyeti gibi pek mühim birtakım meseleler hakkında malumat almak için yine oraya bakınız.

⁴¹Bu hali yalnız kalenderiyede değil, esas itibariyle ondan teşâüb eden sair birtakım tasavvufî zümrelerde de görüyoruz. Esasen yüksek bir kabiliyet-i felsefiyeye malik ve tecarüb-i sûfiyaneye müstaid insanların ancak hazmedebilecekleri birtakım telakkiler, basit zihniyet sahibi insanlar arasında hemen daima bu neticelere müncer olur. Mevlânâ'nın

"Her ki râ esrâr-i kâr âmuhtend
Muhr kerdend u dehan ra dühtend"

demesi, işte bu nükteye müstenid olduğu gibi, Ahlak-i Alâî sahibinin "Avamın dehayk-ı ulûm ve müteşebbihat-ı Kur'ân ve sırr-ı kaza ve kader ve müşkilat-i esrar-ı hikmet ve şeriatten sual etmesini" gayet büyük bir afet telakki ederek onların ancak "Mesail-i siyam ve terâvîh ü kıyam"dan bahsetmesini kâfi görmesi de aynı endişeye mebnidir (*Ahlak-ı Alâî*, birinci kitab, s.206).

⁴²Devletşah gibi birtakım müelliflere göre Ferideddin Attar'ın gençliğinde yazmış olduğu Haydarnâme ünvanlı mesnevi, Zâve'deki tekkesi asırlarca şöhretini kaybetmeyen bu Kutbeddin Haydar'a aittir ve Attar da onun müridlerindendir. Diğer pek mahdud bir kısım müellifler ise bunu kabul etmezler. Her ne olursa olsun, altıncı asrın son yarısında büyük bir şöhret kazanmış olan ve Kazvî'nin rivayetine göre bilhassa Türk gençleri arasında birçok müridleri bulunan bu şeyh neslen Türk idi ve 617'de henüz berhayat bulunuyordu. (*Âsârü'l-bilâd*, s.256; şeyhin bir Türk şehzadesi olduğu bilumum tarihî menbalarla ve onlardan naklen Devletşah'ta mukayyedir, s.192). Şah Sincan'ın

“Rindî dîdem nişeste ber honek zemîn
ne kufr u ne islam u ne dünya vu ne dîn”

mısralarıyla tasvir ettiği bu meczub sûfî, Moğol tarihlerinden naklen Habîbüs-siyer'in verdiği malumata göre 618'de vefat etmiştir. (*Habîbü's-siyer*, c.2, cüz 3, s.76; ondan naklen *Riyâzü'l-cenne*, Darülfünundaki yegâne yazma nüsha. Devletşah'a göre vefatı 597 veya 602'de). Yedinci asırdan itibaren Anadolu'da bazı haydarî dervişlerine rastgeldiğimiz gibi (*Eflâkî tercümesi*, c.1, s.196,369), muahhar asırlarda Anadolu'dan birtakım Türk dervişlerinin onun zaviyesine gittiklerini (*Lemezât*, Kütüphane-i umumî yazması), sekizinci asırda Hindistan'a kadar islâm aleminin her tarafında haydarî dervişlerine rastgelindiğini (İbni Batuta'da), 9.-11. asırlarda da İran ve Türkiye'de haydarî dervişlerine tekkelerine tesadüf edildiğini biliyoruz (Mufasssal izahat kalenderiye hakkındaki kitabımızdadır). Bu büyük Türk sûfisi, muahharan kendi namına iafe edilmiş olan Tûrbet kasabasında medfundur. (*Habîbü's-siyer*, Guy Le Strange, s. 356; Hamdullah Mustevfi, *Nûzhetul-kulûb*, 151 ve 154; İbni Batuta tercümesi, c.1, s.442; *Tarâ-ikü'l-hakâik*, *Bustânü's-seyhâh*'den naklen, c.2, s.287 ve c.3, s.336). Kadî Seyyid Nûrullah, haydariye tarikatının Tebriz'de medfun Seyyid Kutbeddin Haydar-i Tûnî'ye mensup olduğunu söylerse de doğru değildir. Müellif bu iki şahsı birbiriyle karıştırmıştır (*Mecâlisül-mü'minin*, birinci ve altıncı meclislere müracaat). Büyük sûfî Şah Nimetullah'ın Kutbeddin Haydar hakkında bir medhiyesi vardır. “*Nûrû'l-hüdâ limenihteda*” müellifi Karakaşzade'nin tabii pek iptidai bir tarzda anlattığı haydarîliğin kalenderiye ile alakası, inkişaf-ı tarihîsi, her suretle bu Türk mahsulü olduğu ve avamil-i mürekkebesi, der dest-i neşr olan eserimizdedir (Haydariye tarikatının ilim âlemince mechuliyeti *İslâm Ansiklopedisi*'nde buna ait hiçbir şey bulunmamasıyla da sabittir).

⁴³Bunların tarz-ı zikirleri hakkında “*Tibyân-i vesâilü'l-hakaik*” da münderic malumat bu hususta pek sarihdir. Bunların zikirlerini teşkil eden “Ya Allah, Ya Muhammed, Ya Ali, Ya Fatıma, Ya Hasan, Ya Hüseyin” desturu bu aleviliği pek iyi gösterir.

⁴⁴Bu şeyh ve tesis ettiği tarikat hakkında Massignon tarafından *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazılmış olan “*Haririye*” maddesine bakınız. Müfrit panteizmi dolayısıyla —hatta Gazzâlî'ye ve Şeyh-i Ekber'i dahi itham eden- İbni Teymiye'nin şiddetli tenkidatına uğramıştır. “*Tabakât-ı Munâvi*, *İbni Kesir Tarihi*, *Kütübî*” gibi menbalardan naklen “*Tibyan Vesâilü'l-Hakaik*”da münderic olduğu vechile, dolayısıyla Şeyh Aslan-ı Türkemânî'nin müntesibi olan bu sûfî halî hayatında da bir çok itirazata maruz kalmış, hatta bir müddet hapsolünmüş, idamına fetva verildiği halde Anadolu'ya firar ederek kurtulmuştu.. *Eflâkî Menakibi*'nde mevcut iki fıkra bunun gerek kendisinden gerek müridlerinden açıktan açığa mugayir-i şeriat bir takım haller sadır olduğunu ve daha hal-i hayatında şöhretinin Anadolu'ya kadar yayıldığını gösteriyor. Yedinci asır ibtidasında yaşayan Abdurrahman b. Ebî Bekr namında bir müellif, Türkçeye mütercem *Heykel-i Esrar* adlı mühim bir eserinde Şeyh Ali Harîrî'nin müridlerine “*nefisleri ne isterse anı mübah kıldığını*” ve bu suretle pek çok taraftar topladığını ve bunların üç fırka olduğunu söyleyerek Eflâkî'yi teyid eylemektedir (Arapçası hakkında Katib Çelebi'de hiç malumat olmayan bu tercümenin eksik ve yegane nüshası hususî kütüphanemizdedir).

⁴⁵Altıncı asır hareket-i sûfiyesi tarihinde mühim bir mevkii olan bu Türkmen şeyhi hakkında o asra ait tarihî menbalarla kafi derece tafsilata tesadüf olunur. *Keşfüzzunun*'da bazı

sûfiyane risaleleri ve onlara ait şerhler mezkur olduğu gibi (Bulak tab'i, c.1, s.412, 417, 422), Esad Efendi kütüphanesinde de biri Abdulgâni Nablusî'nin diğeri Muhammed el-Hanefî es-Sâlihî'nin olmak üzere Şeyh Arslan'a ait iki risale mevcuttur. (1402 ve 1590 numaralarda). Bu Türkmen şeyhi hakkında bütün bu menabie istinaden etraflı bir monografi vücuda getirmek, mevzumuzun tenevvürü için pek mühimdir. An'aneye nazaran Hoca Ahmed Yesevî'nin şeyhi olan Arslan Baba'nın da bu olması birdenbire reddedilebilecek bir ihtimal değildir.

⁴⁶Anadolu'daki dinî-siyasî bir mahiyeti haiz bu ilk Türkmen kıyamının, Selçuk İmparatorluğunun şark hudutlarında tahaddüsü sayan-ı dikkat bir meseledir. Saniyen, bu kıyamın tenmî ve inkişaf ettiği coğrafi sahanın ne gibi itikadat-ı diniyeye cilvegah olduğu, yani babailiğin nasıl bir muhit-i manevî içinde doğduğu da -elimizdeki vesikalara göre- kolaylıkla izah olunabilir. Eski asırlarda polisiyenler gibi birtakım zümrelerin itikadâtına cilvegâh olan bu coğrafi sahada İslâm istilasından sonra yavaş yavaş bir takım batıniye ve gulât-ı şîiye zümreleri teşekkül ettiği gibi, bu cins itikadat ile malul bazı sûfiyane cereyanlar da kuvvetle icra-yı hükmetmiştir. Mesela Haleb şehri asırlarca sünnî-şîi hatta bazen hanefî-şâfiî mücadelatına bir saha olduğu gibi, topraklarının büyük bir kısmını fukara ve meşayihe, ülemaya vakfedecek kadar temayülât-ı zahidaneye malik olan Nureddin-i Şehid'in kısm-ı azamı Türklerden mürekkep ordusunda da şarap içiliyor ve çalgı çalmıyordu. (Kemaleddin, *Tarih-i Haleb*, Blochet tercümesi, s.28). Yine aynı müverrih o sahalarla bir takım İsmailî kalelerinin mevcudiyetini bildirdiği gibi (s.215), bunların tıpkı Alamut İsmailîleri gibi katl ve tedhiş siyasetini 'kullan-dıklarını da muhtelif vesilelerle söylüyor. Mamafih Kemaleddin'in zikrettiği bir hadise pek ziyade manidardır: 572 tarihinde Haleb'in garp havalisinde Semak dağında oturan İsmailîler her türlü mahrematı irtikaba başlayarak kendilerine "Sıfâr" namını verdiler. Erkek kadın hep bir arada toplanarak alenî şarap içiyorlardı. Hiç kimse hemşire veya zevcesini bundan menetmiyordu. Kadınlar erkek libası giymekteydiler. Bunların bazıları —o zamana kadar itikaden İsmailî olmakla beraber resmen Haleb hükümdarlarına tabi oldukları halde (Yakut, Wüstenfeld tab'i, c.2, s.21) —fîmâba'd o havalideki ismailîler reisi Sinan'ı tanıyacıklarını ilan ettiler. Melik el-Salih bunlara karşı Haleb ordusunu gönderdi. Dağlılar yerlerini yurtlarını bırakarak dağların sarp tepelerine iltica ettiler. Nihayet Sinan kendisine iddia-yı nisbet eden bu zümreye karşı tavassutta bulundu. Halebliler bunu kabul ederek ordularını bu müşkül vazifeden geri aldılar ve nihayet Sinan bu harekâta sebebiyet veren rüesayî tevkif ve idam ettirdi. (Aynı eser, s.59-60). Alamut'taki İsmailîler'in reisi olan meşhur Hasan b. Muhammed Bozorg Ümmid -ismailîler arasında esasen mevcut bir itikaddan bilistifade- 559 senesi Ramazanının onyedisini iyd-i kıyamet olarak ilan ve mutekidlerine artık bilumum mahrematı mübah kıldığı cihetle (Cihangüşa-yı Cüveynî'nin hususî kütüphanemizdeki yazmasının üçüncü cildinin sonunda ve oradan naklen "*Ravzatü's-safa*"da, c.4, s.88; Hammer ve Dozy gibi garp müellifleri aynen buradan iltikatta bulunmuşlardır), yukarıda zikredilen bu ibahiye hareketinin de onunla alakadar olması muhtemel ve hatta muhakkaktır. Lazkiye, Haleb, Antakya nevahisinin, Amik ovasının, Şemîşat ve Maraş ve havalisinin Türkmenlerle meskun olduğu 6.-8. asırlarda o havalide şâyi batıniye itikadlarının Türklerle sirayeti pek tabiidir. İbni Batuta Babailer kıyamından takriben bir asır sonra bu havaliden geçerken aynı yerlerde yine aynı dinî zümrelere tesadüf etmişti (Şerif Paşa tercümesi, c.1, s.65, 74, 76, 79, 81, 84). Daha Alamut ismailîleri arasında Türklerin mevcudiyetini bildiğimiz cihetle (*Ravzatü's-safa*, c.4, s.84; düzüliğin müessisi olup Hakim Biemrillah'ın ulûhiyetini iddia eden Neştekin de neslen Türk idi), bu sahalardaki ismailîlerden bir kısmının Türkmen olması kuvvetle variddir. Bu küçük hülâsa Türkmenlerin asırlardan beri yaşadıkları bu sahada ne gibi itikadat halitalarının hükümran olduğunu ve ba-bailiğin nasıl bir muhitte ve ne gibi muhtelif tesirat altında inkişaf ettiğini gösterebilir zannın-dıyız.

⁴⁷Anadolu Selçukî Devleti o sırada henüz Moğol istilasıyla sarsılmış olmadığı cihetle, Alaeddin Keykubad devrindeki haşmetini ve nüfuz-i manevîsini hala muhafaza ediyordu. Musul, Mardin emirleri, hatta el-Cezire'de, Haleb'de, Hama'da icra-yı saltanat eden Eyyubî

prensleri kendisini metbû olarak tanıyorlardı (Necib Asım ve Mehmed Arif, *Osmanlı Tarihi*, s.444). İkinci Gıyaseddin Keyhüsrev'in Haleb'deki nüfuzu o kadar büyüktü ki, nihayet hutbe ve sikke bile onun namına olmuştur. (Tarih-i Haleb tercümesi, s.204). Selçukî devletini bu sırada işgal eden yegâne mühim hadise Hârezmîlerin Sivas nevahisinden muhaceretle Ayıntab'a çekilmeleri ve hudutta şûrişkâr bir unsur olarak bulunmalarıydı. Baba İshak'ın böyle bir vaziyette Selçukî saltanatına karşı kıyam teşebbüsünde bulunması kuvvetinin derece-i ehemmiyetini gösterir ki, babailerin ilk kazandıkları muvaffakiyetler bu tahminin pek yanlış olmadığına müsbittir.

⁴⁸Ebu'l-Mehasin tarihinde bu babailer hadisesi hakkında biraz izahat vermektedir. 637'de Rum memalikinde "baba" adlı bir Türkmen çıkararak kendisini bir peygamber gibi göstermek istedi. Taraftarları "*Lâilâhe illallah Baba Resûlullah*" diye bağırıyorlardı. Baba etrafına birçok adamlar topladı; fakat Selçukî hükümdarı ona karşı ordu göndererek dört defa muharebe etti ve Baba bu harplerin birinde telef oldu.

⁴⁹Bu hadise hakkında daha mufassal malumat almak için *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.232-234, Houtsma'nın neşrettiği Farisî *Muhtasar İbni Bibi tarihi*'ne (s.227-231), Mösyö Huart'ın *Epigraphie Arabe d'Asie Mineure*, p.12'ya bakınız. Mösyö Babinger de dahil olduğu halde hiç bir müverrih şimdiye kadar bu mühim hadisenin mahiyetini asla takdir ve tayin edememişti. Yukarıdaki izahatımız babailer hadisesinin mahiyetini artık bir muamma olmaktan kurtarmıştır. Babinger, Şakâyık'ın bu hususta verdiği malumata istinad etmek suretiyle bu meseleyi bir kat daha muğlak bir şekle sokmuştur. (Anadoluda İslamiyet, s.198-199).

⁵⁰Buhara köylerinden Târâb'da yetişmiş Mahmud isimli bir kalburcunun Moğollara karşı vücuda getirdiği isyan hareketi (hicrî 635) yirmi bin kişinin helakiyle neticelenmiş ve Buhara şehri Moğolların intikamcüyâne katl ve garetlerinden müşkülâtla kurtulmuştur. Halk arasında zühûd ü takva ile ve birtakım harikulade haller göstermekle şöhret kazanan bu cahil adam, Buhara ulemasından Şemseddin Mahbûbî'nin onu safdil halka karşı putperest Moğol istilasını defedecek bir Mehdi, bir halaskar gibi göstermesi ve birtakım müsaid tesadüfler üzerine Buhara'yı zaptetmiş ve etrafına büyük bir kitle toplamıştı. Moğol istilasının tevliid ettiği halet-i ruhiye ve taraf-ı ilahîden bir münîci gönderileceği hakkındaki a'sâr dîde itikad, Tarabî'nin taraftarlarında öyle bir kanaat tevliid etmişti ki, ayrıca cinlerden mürekkep bir ordusu olduğuna da inandıkları reislerinin telef olduğunu haber aldıkları zaman bunu, Tarabî'nin gaybeti şeklinde telakki ederek tekrar zuhuruna kadar kardeşini reis yapmışlardı. (*Cihangüşâ-yi Cüveynî*, c.1, s.85-90; *Habibû's-siyer*, *Ravzatü's-safa* ve bu devre ait sair menbalar. De Fremeri'nin neşrettiği *Habibû's-siyer* metin ve tercümeleri meyanında bu kısım da vardır: *Journal Asiatique*, 1852 Kânûn-i sâni nüshasında). Bu gaybet telakkisi, şeklen sünî olan Buhara'da o sıralarda şîî zihniyetinin tahakkümünü gösterdiği gibi, Cüveynî'nin ifadesi de, Maverâ-ünnehir ve Türkistan'da halk arasında cin davet etmekle meşgul bir sınıfın mevcudiyetini anlatıyor.

⁵¹Daha Ebu Said Ebul-hayr zamanında Şeyh Maşuk-i Tûsî ve Emir Ali Ebû gibi Türkmen şeyhlerinin büyük bir şöhret kazandıklarını biliyoruz. (*Nefehat tercümesi*, s.248-249). Şeyh Arslan'la Kutbeddin Haydar'ı ve kalenderîye zümresinde Türklerin mevkiini düşünecek olursak, yukarıdaki müddeâ kolayca sabit olur. Yedinci ve sekizinci asırdaki bu Türk babaları hakkında aşağıda bilmünasebe bazı malumat daha mevcuttur. Tasavvuf tarihinde şimdiye kadar hiç nazar-ı itibara alınmayan bu rol yavaş yavaş pek iyi anlaşılacaktır.

⁵²Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev-i Sâni bir tarz-ı siyâset takip ederek Harezm ümerasını memleketten kaçırdıktan sonra, bunlar yollarındaki maniaları ezip çiğneyerek Ayıntab'a geldiler ve Melik es-Salih'in hizmetine girdiler. Bir kısmı da Haleb ordusuna yazıldılar. 634-640 seneleri esnasında el-Cezire, Haleb, şarkî Anadolu sahasında Selçukîler ve Halebliler aleyhinde birçok harekâtta bulunan, zaptettikleri yerlerde birçok mezalim ve tahribat yapan ve binnetice büyük zayiâta uğrayan bu Kanıklı âşiretleri hakkında İbni Bibî'de ve Haleb Tarihi'nde mufassal malumat vardır. Kemaleddin bunların şarap içtiklerini bilhassa kaydediyor. (*Bloch*

tercümesi, s.211). Esasen Nesevî'nin Celaleddin Harezşah ordusundaki Türklerin Moğollar gibi müşrik olduğunu söylemesi (*Huda tercümesi*, s.137) tarih-i dinî itibariyle pek mühim bir kayıttır. Yine aynı müellif Harezşahlar saltanatının başlıca medar-ı istinâdî olarak Kanıklıları gösterdiği cihetle (aynı eser, s.60) bu Türklerden maksat herhalde Kanıklılar olacaktır. Mafih, bu vekayiin âit olduğu 618 senesiyle 634 senesi arasında Selçukîler hizmetine giren Harezmliler —velev şeklen olsun— İslâmiyeti kabul etmiş olacaklar ki, bunlardan o kadar aleyhtarâne bahseden Haleb Tarihi müellifi müşrik oldukları hakkında hiçbir şey söylemiyor. Kemaleddin, 639'da İbni Dûdi kumandasında yetmiş bini piyâde ve bir kısmı süvârî olmak üzere büyük bir Türkmen kitlesinin Harezmlilere iltihak ettiğini söylemektedir ki, (s.221) bunların, Baba İshak'ın idamından ve kıyamın muvaffakiyetsizlikle neticelenmesinden sonra Selçuk sahasında kalmaktan ictinab eden bir kısım Babai Türkmenleri olması ihtimali pek kuvvetlidir. Bu hadisede Babai kıyamının derece-i vüsatinî takdir için iyi bir mikyasdır.

⁵³Babailer meselesinde en evvel göze çaracak nokta bunun eskiden beri Türkmenlerle meskun ve aynı zamanda muhtelif akide ve an'anelerin izlerini taşıyan bir sahada vücuda gelmesidir. Batınî temayülâtının muhtelif şekiller ve isimler altında asırlarca kökleştiği bu mıntıka, muahharan Safevî hareketinin de bir makarr-ı inkişafı olmuştur. Buralardaki göçebe Türkmenler hey'et-i mecmualarıyla Baba İshak'a tabiiyet etmişlerdi ve Baba İshak bunlara, önlerine gelen her manî mahvetmek ve bütün ganaimi serbestçe almak için mezuniyet-i kâmile vermişti. Bir cihad-ı mukaddese gider gibi kadınları, çocukları ve sürûleriyle gözlerinde ganimet ve cennet hülyaları tüterek zengin şehirleri saldıran bu göçebelerin hücumu, İbni Bîbî'nin de tasviri vechile pek kanlı olmuştur. Sencer'e isyan eden Oğuzların Horasan'ı nasıl tahrip ettikleri düşünülürse, Babai kıyâmı hakkında az çok bir fikir edinilebilir. Fakat, Babailer fazla olarak samimî bir dinî taassupla da mücehhezdiler. Ancak, imparatorluğun muhtelif anasırdan mürekkep ordusu sayesinde Anadolu şehirleri bu göçebe istilasından kurtulabildi.

⁵⁴Hacı Bektaş-ı Veli hakkındaki en eski vesika Eflâkî Menakıb'ında mevcut birkaç fıkradır ki, müşarûnileyhin Mevlânâ ile muasır olduğunu göstermek suretiyle sair delail-i tarihiye ile de tetabuk eden bu fıkraların birinde "Diyar-ı Rûm'da Baba Resul namında biri zuhur eylediği ve Hacı Bektaş-ı Horasânî adlı bir halifesi olduğu, Hacı Bektaş'ın da Şeyh İshak ünvanlı dervişini Mevlânâ'ya bazı sualler sormak üzere gönderdiği vs. ..." yazılıdır. Mösyö Huart Eflâkî Menakıb'ı tercümesinde bu fıkrayı "Rûm'da zuhur eden Hacı Bektaş-ı Veli'ye bazıları tarafından Baba Resulullah da denildiği" tarzında kaydetmektedir (c.1, s.296). Halbuki Darülfünun kütüphanesinde 588 numarada mukayyed eski bir Eflâkî nüshasındaki

"Hacı Bektaş-ı Horasânî ki halife-i muhlis-i Baba Resul bûd ki der mülk-i Rûm zuhur kerde bûdend ve cemâatî ûrâ Baba Resulullah mîgoftend"

cümlesi Mösyö Huart'ın burada zuhul ettiğini kat'î surette göstermektedir. Müracaat ettiğimiz diğer birkaç Eflâkî nüshası bu fikrimizi teyid ettiği gibi, ayrıca Mesnevihan Derviş Mahmud'un *Tercüme-i Sevâkıbı*' da buna diğer bir delildir (Husûsî kütüphanemizde iki yazma nüshaya istinaden). İbni Bîbî, Baba Resulullah lakabının Türkmenler tarafından Baba İshak'a verildiğini bildirdiği cihetle (s.230) Eflâkî de mevzu-i bahs olan Baba Resulullah'ın da aynı şahıs olacağı ve binaenaleyh Hacı Bektaş'ın tarihen Baba İshak halifesi olarak tanınması icabettiği katiiyetle iddia olunabilir. Aşağıda bunu müeyyed bazı izahat daha vardır.

⁵⁵Bu hadise hakkında malumat almak için Hammer'e (*Ata Bey* tercümesi, c.1, s.168) ve Sarı Saltık hakkında izahat için *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar'a* bakınız (s.63-64). Hammer bunların tekrar Anadolu'ya avdeti hakkında bir şey söylemediği halde, Revan Köşkündeki Selçukname'de "Karasioğlu İsa Bey" zamanında Karasi ülkesine girdikleri muharrerdir (*Tarih-i Encümeni Mecmuası*, sayı 9, s.565; Necib Asım ve Arif, *Osmanlı Tarihi*, s.497). Bu avdetin kısmen olduğu ve bunların itikadatından orada izler kaldığı müstağnî-i izahdır. Sarı Saltık'ın bektâşî an'anesine dahil maruf bir sûfî olduğu ve hatta —aşağıda bahsedeceğimiz— Barak Baba gibi birtakım müridler yetiştirdiği düşünülürse, bunun maiyetinde muhace-

ret eden Türkmenlerin her halde bir zümre-i mutekidinden mürekkep olacağı tabiidir. Hacı Bektaş ve dolayısıyla Baba İshak'la alakadar olduğu yetiştirdiği müridlerden de pek iyi anlaşılan bu Saltık Dede'yi, her halde halet-i ruhiyelerini vaktiyle tasvir etmiş olduğumuz (*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.248) Alperenler'den addedebiliriz. Eğer bu hadise malumumuz olmasa, Dobruca'da Bedreddin'in o kadar taraftar kazanması ve bütün tazyikata rağmen bu taraftarlığın asırlarca devamı kolayca izah edilemezdi. Babailikle beктаşiliğin ve Bedreddin hareketinin bu sıkı ve sarıh rabitaları Jakob ve Babinger de dahil olduğu halde garb müdekkiklerince bir türlü anlaşılamamıştı. Bolu salnamesinde eski bir vakfiyeye istinaden Bartın havalisinin mukaddema Saltık İli namiyle yâd edildiği mukayyedir (1334 senesine mahsus, s.226).

⁵⁶Karasi'ye geçen Babailerin eski akidelerini muhafaza ettikleri pek tabii olduğu gibi, bu akideleri oradaki türkmenler arasında neşretmeleri de pek tabiidir. Esasen Baba İshak taraftarları şarkî ve merkezî Anadolu'dan garb havalisine doğru yayılmaya, Buruglûca Mustafa kıyamından çok evvel başlamışlardı.

⁵⁷Oğuz menkıbesine göre çepniler Gök Han evladıdır. *Dîvan-i Lugat-i-Türk*'ten başlayarak *Camî'ü't-tevarih* ile ondan muktebes Türk-Moğol tarihlerinde, Türkçe Selçuknamelerde buna tesadûf edilir. Daha 676'da Trabzon hükümdarlarının Sinop'a hücumu üzerine Çepni Türklerinin muvaffakiyetle mukabele ettiklerini biliyoruz (Houtsma, *Selçukî Metinleri*, c.4, s.333). Hacı Bektaş Vilayetname'sinde de Çepnilerin her halde bu tarihten evvel oralara geldiklerini gösteren sarıh bir ifade vardır (Hususi kütüphanemizdeki nüsha, varak 64). Mamefi, bunların bu tarihten çok evvel bu civara geldikleri ve Sinop'un Selçukîler tarafından fethi üzerine bu mühim havalide adeta bir "hudut : uç " kuvveti teşkil ettikleri muhakkak gibidir. Çepnilerin Baba İshak ve peyrevleri tarafından neşredilen akideleri en nihayet yedinci asrın ortalarında kabul ettikleri kuvvetle dermeyer olunabilir. İbni Batuta'nın Sinop'ta başına gelen bir vaka o havalide tavşan yemez kızılbaşların yâni müfrit alevilerin olduğunu, şehir halkının ve bilhassa hükümdarın bunlardan hoşlanmadığını gösteriyor ki (*Şerif Paşa tercümesi*, c.1, s.357), bizim fikrimize göre bu tavşan yemez kızılbaşlar Çepni Türkmenleridir (Tavşan yemek meselesi hakkında bakınız : *Hayâtü'l-hayavan* tercümesi, s.34; Jakob, *Bektaşî Tarikatı*, s.37). Sarı Saltık maiyyetinde Dobruca'ya geçen Türkmenlerin de bunlardan olduğu kuvvetle muhtemeldir. Mösyö Babinger de dahil olduğu halde Anadolu kızılbaşları hakkında tarihi ve etnografik tedkikat yapanların hiçbiri şimdiye kadar bu vesikaları görmemişlerdir. Artık bu delail ve izahattan sonra Paflagonya kızılbaşlarının aslen Türk olmadıkları hakkında —Tahtacılar hakkında Lōşan'ın yanlış fikirlerini takliden— Richard Leonhard tarafından ileri sürülen fikrin ne kadar gülünç olduğu kendiliğinden tavazzuh eder. Tarihi tedkikata istinad etmeyen, yalnız bazı zahiri müşabehetlere ve ekseriyetle çok manasız ve modası geçmiş antropoloji mülahazatına göre hükümler veren etnografların daima yanılmaya mahkum olduklarını bu da ispatı kafidir.

⁵⁸Karamanlılar —Neşri'ye göre— Moğol istilası üzerine garba gelip Ermenak civarında yerleşen Türkmenlerdir. Mukaddema Kamerüddin İli namiyla maruf olan o sahada Karaman'ın kömürcülükle iştilal ederek Larend'e kömür taşıdığını ve 654'de Baycu fetretinde maiyyetindeki Türkmenlerle haramiliğe başlayıp nüfuz kazandığını İbni Bibi yazıyor (c.4, s.322-323). Şikâri, *Şehname*'sinde bu Nûre Süfi'nin Ermenak Türkmenlerinin reisi olarak kaydetmektedir. Bu ifade hem İbni Bibi'yi ikmal, hem de Nûre Süfi'nin Ermeni mühtedisi olduğu hakkında Cenabi'nin münferid ifadesini tashih eyliyor. [Halil Edhem, Karaman oğulları hakkında vesaik-i mahkûke (ayrı tab, s.5)]. Eğer böyle olsa, Karamanlılardan çok aleyhtarane bahseden İbni Bibi bu ihtidayı müzeyyifane bir surette mutlak kaydederd. Nûre'nin almış olduğu Süfi lakabı, bunun her halde Baba İshak müridlerinden olduğu zann-ı kavisini tevliid etmektedir. Anadolu kızılbaşları kendilerine hala süfi derler. İbni Bibi'nin son mütetebbillerimizce Cimri hadisesi namiyla zikredilen vakia hakkındaki tafsilatı dikkatle okunacak olursa, Karaman beyi Mehmed Bey'in Çarıklı Türkmenlerle şehirlere hücum ederek babailer hadise-

sinde olduğu gibi her tarafı yakıp yağma ettirdiği ve bu Türkmenlerin yine eskisi gibi kadınları ve çocuklarıyla seyyar aşiret halinde bu isyanı yaptıkları anlaşılır. İbni Bibî babailer hakkındaki olduğu gibi bunlar için de havaric sıfatını kullanmaktadır ki, bu da manidardır. Burada istiraden Anadolu tarihine ait ufak, lakin her halde şayan-ı dikkat bir meseleden bahsedeceğiz: Anadolu tarihiyle uğraşan bütün müelliflerimiz, başta Hayrullah Efendi olmak üzere, kendisinin Selçuk şehzadesi Gıyaseddin Siyavuş b. İzzeddin olduğunu iddia eden serserinin lakabını Cimri olmak üzere gösterirler. Halbuki İbni Bibî'nin bundan bahsederken kullandığı "cimri tarikat herfuş pişe" tabirinden bunu istidlal etmek asla doğru değildir. Müverrih bunu sırf tahkir ve tezyif maksadıyla kullanmıştır. Aşık Paşazade'nin Şeyh Cüneyd-i Erdebili'den bahsederken, onun etrafında toplananlar hakkında yine aynı hakaretamiz tabiri kullanması da bunu kat'î surette gösteriyor : "... *ve dahi gayriden yanına nice Cimri cem oldu*" (s.266).

⁵⁹Hayrullah Efendi, *Tarih*'inin ilk cildinde Baba İshak hadisesini muhtasaran naklettikten sonra (s.32), "tavâif-i mülûk-i rûm'un tafsilini beyan eden bir tarih-i muteberden" naklen yine aynı vakayı kitabının diğer bir yerinde başka suretle anlatır ki, (c.1, s.104-105), Şakir Paşa bunu aynen kendi *Tarih*'ine almıştır. (*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.232). Burada işe karıştırılan Baba İlyas-ı Horasanî, meşhur şair Aşık Paşa'nın büyükbabasıdır. (Âli Bey'in bununla Şakayık'daki "Baba İlyas-ı Acem" ve Aşık Paşazade'deki "Baba İlyas-ı Divâne"yi iki ayrı şahıs addetmesi tamamen yanlıştır). Hususî kütüphanemizdeki yazma bir *Tevarih-i Âl-i Osman*'da bu vaka Hayrullah efendi'nin zikrettiği tarzda —Aşık Paşazade Elvan Çelebi'nin Menakıb'ından naklen— mesturdur. Yine aynı yerde, Baba İlyas'ın oğlu Muhlis Paşa'nın Karamanlılarla münasebeti hakkında şu fıkraya tesadüf olunur:

"Meğer bir gece Sultan Gıyaseddin'i kulları dilediler. Oğlu ve kızı kalmadı. Babaylardan (Babailerden) Muhlis Paşa bir sebebiyle padişah oldu. Babayları karınlardan intikam alıp Babayları karın leşkerden kim varsa hep kılıçtan geçirdi. Kırk gün bazıları eydür altı ay beglik etti. Ondan sonra kendilerin halifelerinden Küre Kâzî (? Nûre Sûfî olacak) derlerdi. İç ile halife olmuştu. Meğer Küre Kadî'nın (Nûre Sûfî'nin) beş yaşında bir oğlu kalmıştı. Adına Karaman derlerdi. Muhlis Paşa ol Karaman adlı oğlanı tahta geçirdi. Padişah eyledi ve nefes edüp ayıttı: Bunun nesli bu vilayeti tuta, padişah ola , dedi. Karaman dediklerinin sebebi budur. Karaman tahta geçtikte hicretin 617".

Bu rivayet Hayrullah Efendi'de dahi —galiben muhtelif menbalardan naklen— mevcuttur (c.1, s.117'de 680'den evvel olarak; c.2, s.59'da 700 vekayiinden sonra. Bu malumat *Şakaik tercümesinde* de vardır: c.1, s.22-23). Halbuki, 687 tarihinde Karaman beyi Mahmud Bey b. Karaman olduğundan, bu rivayet muhtac-ı tenkididir. Hayrullah Efendi, kitabının üçüncü cildinde bütün malumata, Hezarfen'in, Cenabî'den muktebes rivayetini de mezcederek

"İşbu Karamanîlere bazıları Babailer dahi derler ki Cengiz-i fitneengiz'in şerrinden Baba İlyas ile gelmiş bir takım Horasanîlerden ibarettir"

neticesini çıkarıyor (s.14-15). Tedkikat-ı müstakbeleye intizâren, bütün bu mübayin ifadelerden istidlal olunacak müsbet neticeyi yukarıda arzettik.

⁶⁰Selçukîler zamanında Anadolu'da bazı yeni şehir ve kasabalar tesis olunmuşsa da, asıl büyük merkezler tarihen maruf olan eski şehirlerdi: Konya, Sivas, Erzurum vs. buraların nalkı İslâmiyeti kabul ederek türkleşmiş yerli mühtedilerle hakim Türklerden ve dinlerini muhafaza eden Rum ve Ermenilerden ve daha sair bu gibi muhtelif unsurlardan mürekkepti. Türk kuvve-i temsiliyesi bu muhtelif anâsırın mühim bir kısmını uzun asırlar esnasında türkleştirmiş olmakla beraber, bunu lüzumundan fazla izam etmemelidir. Çünkü, şarktan garba doğru Türklerin muhacereti asırlarca Anadolu'ya bir sel şeklinde devam etmiştir. Selçukîler devrinde Anadolu şehirlerinin tarz-ı hayatı ve bunun muhtelit mahiyeti hakkında Eflâkî ve Sipehsâlâr Menkıbele'leriyle İbni Bibî ve Aksarâyî'de mühim malumat vardır. Bu hususta ma'atteessûf

hiçbir tedkik yapılmamıştır.

⁶¹Şeyyad Hamza hakkında *Kuruşi Cuma Mecmuası*ndaki makalemize (Budapeşte, 1922, Haziran, sayı 3), Yunus Emre hakkında, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*'a bakınız. Ahmed-i Fakih ve Gülşehri hakkındaki tedkikatımızı yakında neşredeceğiz.

⁶²Yedinci asır Anadolu ricali hakkında Eflâkî ile Sipehsâlâr'a ve İbni Bibî ile Aksarâyî'ye bakınız.

⁶³Eflâkî'de bunu müeyyed birçok şeyler vardır. Burada bu hadisenin siyâsî ve ruhî âmil-lerini ayrı ayrı izaha imkan göremedik.

⁶⁴*Anadolu'da İslâmiyet*, s.199-200; Babinger'in bu husustaki fikirleri çok yanlıştır. Bu mesele hakkında şimdilik daha sarîh ve doğru bir fikir edinmek ve bu husustaki başlıca men-baları öğrenmek için "*İlk Mutasavvıflar*"a bakınız, s.237-242.

⁶⁵*Anadolu'da İslâmiyet*, s.200, 7 numaralı nota.

⁶⁶Bu esnaf teşkilâtının tarihi henüz layıkî vechile tedkik edilememiştir. Massignon bu husustaki vesikaların kifayetsizliğinden bahsediyor. Goldziher'in *Kitab'ül-muammerin* med-haline bakınız, s.77-89 (L.Massignon, Al-Hal'aj, *Martyr mystique de l'islam*, 1922,p.399).

⁶⁷Massignon, aynı eser ve aynı sayfa.

⁶⁸*Journal de Savan*, 1922, no.1-2, s. 13, 2. nolu nota.

⁶⁹*İlk Mutasavvıflar*, s.241.

⁷⁰Eflâkî Menakıb'ında ve ilk tarihî menbalarımızda zikredilen bir takım vakalar bu hu-susta pek sarîh bir fikir vermektedir.

⁷¹Umumî mahiyetteki menabî-i tarihiyeden ve tezkirelerden başka muhtelif menakıb mecmuaları, *Sefîne-i Mevleviye*, *Esrar Dede Tezkiresi* gibi sırf mevlevîliğe ait menbalar henüz tedkik edilmemiş bulunuyor.

⁷²Mevlânâ hakkında muhtasaran malumat almak için *İlk Mutasavvıflar*'a bakınız (s.243-258) ve Browne'in *Acem Edebiyatı Tarihi*'ne bakınız.

⁷³Eflâkî ile Sipehsâlâr'a bakınız.

⁷⁴Tafsilat, *Mevlevîlik Tarihinin Menbaları* namıyla yakında neşredeceğimiz tedkikname-dedir.

⁷⁵Aynı tedkiknameye müracaat

⁷⁶Sipehsâlâr Menakıb'ında Hazreti Mevlânâ'nın evlat hitabına mazhar olan Selçukî hü-kümdarı Rükneddin'in, kölelerinden birinin teşvikiyle, o aralık Konya'ya gelip her gece cinle-rin ziyaretini kabul ettiği mervî olan avam nâsından "Buzağu" adlı ihtiyar bir sûfiyi ziyarete gittiği ve mükaleme esnasında Buzağu , sultana evlad diye hitabettiği cihetle Mevlânâ'nın bundan müteessir olarak "*Öyleyse biz de başka evlat buluruz*" dediği mukayyedir (*Sipehsâ-lâr tercümesi*, Midhat Baharî, s.117-119). Bu menkıbe Eflâkî'de de biraz daha tafsilatla mu-kayyedir. Onun izahatı sayesinde Buzağu adlı bir Türk şeyhinin Merendli yâni Azerbaycanlı bir Türk olup Baba merendî ünvanıyla maruf olduğunu öğreniyoruz. (*Darülfünun yazması*, varak 29. Cl.Huart tercümesi, c,1, s.113-114. Bu menkıbe Sevâkıb tercümesinde munderic ol-duğu gibi Mevlânâ'nın bu hadiseden sonra Osman Gazi'yi manevî evlat ittihaż ettiği hakkında muahhar bazı tarihî menbalarda mevcut rivayet de bundan galattır. Cenabî ve ondan naklen Hammer'in "Babailerin Selçukî hükümdarını teshir ederek bunun neticesinde Mevlânâ ile mevlevîlerin saraydan çekildikleri" hakkındaki ifadeleri de hep bundan muharretir). Selçukî sarayında görünmesi Mevlânâ'yı o kadar kıskandıran Baba Merendî'nin her halde Babailerden olduğu muhakkaktır. Anadolu Selçukîlerinin inkirazından sonra Türkmen ümerasından bazı-larının nezdinde bu gibi Türk babalarına tesadûf olunduğunu yine Eflâkî'den öğreniyoruz (*Darülfünun yazması*, varak 165). Mevlânâ'nın hafidi Çelebi Arif'in Karamanlılara karşı Mo-gol taraftarlığı hakkında bakınız : *Journal Asiatique*, 1922 Nisan-Temmuz, s.314.

⁷⁷Tafsilat için Massignon'un şu eserine bakınız: *Essai sur les origines du lexique de la mystique musulmane*, p. 281-86.

⁷⁸Mevlânâ'nın eserleri üzerinde icra edilecek sağlam bir tedkik, onun telakkiyat-ı sûfiya-

nesini bütün üryanlığıyla izhar edebilir.

⁷⁹Babinger, *Anadolu'da İslamiyet*, s.197-198. Bektaşilik hakkında aşağıda vereceğimiz izahat yukarıki malumatla karşılaştırılınca, Babinger'in bu hususta dahi ne kadar aldandığı vazihan görülecektir. Evlilik temayülâtı bütün tarikatlerde muhtelif nisbetlerde mevcut olduğu için bundan bir şey istidlal olunamaz. Mevlânâ'nın, Hazreti Ali hakkındaki meşhur medhiyesinden —ki hakikatte Mevlânâ'ya ait olmayıp, sadece bir eser-i isnad olması da muhtemeldir— başlayarak “*Biz şah-i velayet kuluyuz hem aleviyiz*” itirafında bulunan Galib Dedey'e kadar bu hususta birçok deliller zikrolunabilirse de, bundan, halk arasında şayi şekilleriyle mevlevilik cereyanıyla bektaşiliğin aynı mahiyette olduğu neticesi asla çıkarılamaz.

⁸⁰ “Devlet-i İlhaniye Anadolu'da Devlet-i Selçukiye'ye tabi olan mahallerin cümlesini ele geçirememişti. Elde ettiği mahaller Ankara'dan Erzuruma kadar mümted olup Malatya ve Elbistan dahi cenuben hudut idi. Bu hududun haricindeki mahaller alet-tevâli zayi edilmiş, oralarda birtakım hükümetçikler zuhur etmişti. Bunlar Devlet-i İlhaniye tasarrufunda olan mahallere tecavüz ediyorlardı. En şedidüş-şekimleri Karamanoğulları olup evvelce birkaç defa zapt ve Moğolların kuvvetine karşı terkeyledikleri Konya'da Sultan Ebu Said Bahadır Han'ın evahir-i eyyamına doğru kat'iyen istikrar bularak fîmâ ba'd ellerinden kaçırmamışlardır. Bu suretle hudud-i İlhaniye Ak-saray ve Kayseri beldeleri civarına kadar gerilemiş idi.”

(Necib Asım ve Mehmed Arif, *Osmanlı Tarihi*, s.475-476).

⁸¹D'Ohsson, Howorth, Cahen, Barthold gibi müverrihler bu hususta müttefiktirler. Bu mesele hakkında Şark menbalarının ve Avrupalı misyonerlerin şahadetlerini zikretmek bizi mevzu-i aslımızdan uzaklara sevkedeceği cihetle, Moğol tarihiyle uğraşanlarca bir mütearife hükmünde olan bu hadiseyi kayd ile iktifa ediyoruz. Mamafih, hanedan-ı hükümdariden hıristiyanlığı kabul eden bazı prens veya hatunların nüfuzuyla bazı zamanlarda hıristiyanlığa karşı büyük bir teveccüh gösterildiğini de kaydedelim. D'Ohsson ve Howorth'un Moğol tarihlerinde buna ait mühim tafsilat vardır (Robens Döval'in Patrik İkinci Maryabalaha ve Azerbaycan Moğol Hükümdarları ünvanlı makalesi bu hususta pek şayan-ı dikkattir: *Journal Asiatique*, 1889, c.1, s.313-354. Şabo'nun Üçüncü Maryabalaha tarihi de şayan-ı dikkattir, Paris 1895).

⁸²D'Ohsson ile Howorth ve Leon Cahun'a, Browne'nın *Acem Edebiyatı Tarihi*'ne, *Tarih-i Vassafa* (c.3, s.323), Tarih-i Güzide'ye (s.591), *Ravzatü's-safa*'ya (c.5, s.153) müracaat ediniz. Benâketi'de mevcut bir rivayet Gazan'ın —Emir Nevruz'un delaletiyle— nasıl İslâmiyeti kabul ettiğini anlatır. Baydu Han'la harbedeceği esnada, galibiyeti takdirinde müslüman olacağını vaadeden Gazan, galebeden sonra Nevruz'un tensibiyle Bahrâbad'dan meşhur sûfi Sadeddin-i Hamavî'nin oğlu Sultanül-muhaddisin Sadreddin İbrahim'i davet eder ve onun delaletiyle İslâmiyeti kabul ederek ondan hırka giyer (Benâketi'den naklen Devletşah'a bakınız, s.213-214). Bu hırka meselesi Gazan'ın mutasavvıflara karşı hürmet ve muhabbetini de pekala izah eder. Sadeddin-i Hamavî hakkında *Nefehat tercümesine* bakınız (s.485). *Habibü's-siyer*'de ise Gazan'ile ümera ve ordusunun Şeyh Nureddin Kili ahfâdından Şeyh Sadeddin Kutluk Hâce Halidi-i Kazvinî delaletiyle müslüman oldukları ve bu şeyhin sinni sekseini mütecaviz olduğu hâlde 728 muharreminde vefat ettiği mesturdur (c.3, cüz 1, s.125).

⁸³Barthold, Reşidüddin ve eseri, Rusça “İslâm Âlemi” mecmuasının ilk cüzünde, 1912 (Ragıp Hulusi Bey tarafından tercüme edilmiştir); *Vassaf Tarihi*, Bombay tab'ı, c.3, s.382-383.

⁸⁴*İran Edebiyatı Tarihi*, c.3, s.44; Kadı Nurullah'ın bu husustaki ifadesi bizim için kuvvetli bir delil teşkil edemez.

⁸⁵*Eflâkî Menakıb*'ına bakınız. Darülfünun nüshası, varak 164 ve müteakip. Eflâkî'ye nazaran bir aralık Muinüddin Pervane'nin Kayseri'deki medresesinde tedris ile iştigal eden allame Kutbeddin Şirâzî, şair Humâm-ı Tebrizî ve Hâce Reşid ile muasırdır. Vezir ve müverrih Re-

şidüddin hakkında Blochet'nin *Moğollar Tarihine*, *Medhal* ünvanlı eseriyle Barthold'un —bunu tenkiden yazmış olduğu— yukarıda mezkur makalesine ve Browne'in *Edebiyat Tarihine* bakınız. Sadî-i Şîrâzî ile birtakım mülatafatı olan ve 713'de vefat ederek Tebriz'deki hankahında medfun bulunan Humâm-ı Tebrîzî için ise *Devletşah'a*, *Tarih-i Güzide*'ye ve Browne'a müracaat edilebilir.

⁸⁶Bilhassa Barak Baba'nın kelimatını teşrihen yazılmış Farsî bir eser mevcut olduğu gibi bunun onuncu asırda yapılmış Türkçe bir tercümesi de Viyana Kütüphanesi yazmaları meyanındadır. Viyana müderrislerinden dostum Profesör Karalitz'in delaleti sayesinde bunun fotoğrafı ile alınmış bir suret-i müstansahası hususî kütüphanemde bulunuyor. Kariben Barak Baba hakkında mufassal bir tedkik ile beraber bu nadir metni de teşrihat-ı lazıme ile neşretmek ümidindeyim.

⁸⁷Hacı Bektaş-ı Velî'nin kelimatını muhtevî Farsî bir risalede Saltuk Dede'nin müşarûn ileyhe mensubiyeti muharrer olduğu gibi, Vilayetnamelerde de buna dair hayli izahat vardır. Tafsilat için Hacı Bektaş-ı Velî hakkında der dest-i neşr olan kitabımıza müracaat ediniz.

⁸⁸Şimdilik *İlk Mutasavvıflar'a* bakınız, s.235. Daha başka tafsilat Barak Baba hakkındaki monografidedir.

⁸⁹Eflâkî Menakıb'ına ve İbni Hacer'in el-Dürerül-Kâmine'sine bakınız. Mamafih, İbni Hacer'in bu husustaki izahatı Aynî'den çok farklıdır. Ona göre Barak aslen Tokat köylerinden olup, pederi Tokat emiri ve amcası da maruf bir kâtipti. Evvela Tatar memleketlerinde şöhet kazanarak Gazan'a kadar adını duyurmuş ve kerametler göstererek onun teveccüh ve iltifatını kazanmıştır. Müridleriyle birlikte sakalı matruş, bıyıkları mebzul, omuzlarında çevganlar ve kına ile boyanmış inek aşık kemikleri ve azı dişleri olduğu halde dolaşıp dururlardı. Evvela Rûm'a ve 706'da Şam'a gelmiştir. İbni Hacer onun ibadetine mülazemet ettiğini, müridlerinden biri bir vakit namazı terketse ona cezaen kırk çevgan vurdurup akşam ile yatsı arasında zikir tertip ettiğini, hiçbir şey biriktirmedikini, daima çalınır tablhanesi olduğunu söylüyor. Her halde bütün bu izahat onun kalenderî-haydarî zümresine idhal edebileceğimiz babailerden olduğunu sarahaten göstermektedir (Tafsilat ve Aynî ile İbni Hacer arasındaki mübayenetlerin tenkidi için Barak hakkındaki tettebbunameye bakınız).

⁹⁰Barthold, Reşidüddin'in kelâma ait vücuda getirdiği müteaddit eserleri hükümdarın bu temayülüne isnad ediyor. *Habîbû's-Siyer*'de de onun sohbet-i ulemaya ve mesail-i şeriye mübahesesine pek ziyade ehemmiyet verdiği ve hatta bunun için bir takım müessesat-ı ilmiye vücuda getirdiği mesturdur (c.3, cüz 1, s.112). Şafîyül-mezheb olan Reşidüddin kelâma ait âsârına yetmiş mütekellimden takrizler almıştı. Lakin sultanla beraber Horasan'dan gelmiş olan hanefî kelâmcılarının şiddetli itirazlarına uğruyordu (Barthold, Reşidüddin ve eseri). Diğer vezir Sadeddin'in taraftarlarını ise ekseriyetle şîtler teşkil etmekteydi.

⁹¹*Lubâbu'l-elbab'a* Mirza Muhammed-i Kazvîni tarafından yazılan talikat sırasında, *Ci-hangüşay-ı Cüveynî*'den naklen, (c.1, s.336). Barthold'un diğer bir şark menbaından aldığı malumata göre, Sultanı şîliğe idhal için pek basit bir tarz-ı muhakemeye müracaat etmişlerdir. Hükümdarlığa aile-i hükümdariye mensup olmayan kumandanların da geçebileceğini iddia edenler varsa, bunların sünnilere teşbih olunabileceğini, şîtlerin ise bilhassa hak verasetine riayetkâr olduklarını ileri sürmüşlerdir (Barthold, aynı makale). *Ravzatü's-Safâ* onun Ehl-i Beyte fart-ı muhabbetinden bahsettiği gibi, *Habîbû's-Siyer*'de de Cengiz hanedanı içinde şîa-yı imamiye mezhebini ilk kabul eden hükümdarın o olduğu tasrih edilmektedir (c.3, cüz 1, s. 109).

⁹²İmamiye mezhebini müdafaa için birçok mühim eserler yazan ve *Minhacü'l-İstikâme fi isbatil-imâmîne*'sine İbni Teymiye tarafından *Minhacü's-Sünne* adlı reddiye yazılan Şeyh Gemaleddin Ebî Mansur Hasan ibni Yusuf b. Mutahhar el-Hillî 726'da vefat etmiştir (*Kesfüzzunun*, c.2, s. 352, Bulak tab'ı). Habîb-üs Siyer'e nazaran Olcayto'nun şîa-yı imamiye mezhebini kabulü bunun tesiriyledir (c.3, cüz 1, s.112). Halbuki *Tuhfe-i isna aşeriye* müellifi, Sultanın refeze-i isna aşeriyeden Seyyid Taceddin'in teşvikiyle şîa-yı imamiye mezhebini kabul ettiğini,

bu zatın İbn Mutahhar-ı Hillî gibi başlıca imamiye ülemasını sultanın tarafına topladığını ve bu müellifin yazdığı muhtelif eserlerin imamiye mezhebini tamim maksadıyla vücuda geldiğini söylemektedir (Hind tab'ı, s.21). Kezalik Browne da *Acem Edebiyatı Tarih'i*nde Olcayto'nun teşeyyü'ünü bu Taceddin'e isnad ediyor (c.3, s.50) ki bu iki rivayet de o devri şüphesiz pek iyi bilen Hamdullah Müstevfî'ye istinad etmektedir. (*Tarih-i Güzide*, Browne tab'ı, s.597). Filhakika, bu Taceddin, Olcayto'nun diğer veziri Sadeddin'in başlıca taraftarlarından olduğu cihetle 711'de idam olunan pişvâ-yı ehl-i şîa ve gulattan Seyyid Taceddin Avcı'dır (Blochet, *Moğollar Tarihine Medhal*, s.15). Bu iki rivayet birbiriyle pek güzel kabil-i teliftir.

⁹³*Ravzatü's- Safâ*, c.5,s.169; *Habîbü's- Siyer*, (c.3,cüz 1,s.109). Barthold bu meskûkata istinaden Olcayto'nun teşeyyüh tarihi'ni miladî 1310'dan itibaren ediyor. Filhakika, Olcayto'nun Müze-i Hümayun'da "Aliyyun veliyyullah" cümlesini ve imam isimlerini muhtevi en eski sikkesi 710 (miladî 1310) tarihli olup, Tebriz'de basılmıştır. (Mübarek Galib, *Meskûkât-i İslâmiye Kataloğu*, kısım-ı sâlis, s.69). Hayrullah Efendi Olcayto'nun 716'da —ki 710 olacaktır— gulat-ı şîa mezhebine salık olup şeyhinin cesed-i mübareklerini çıkarıp ihrak maksadıyla asker yolladığını ve Melik en-Nâsır'ın buna mani olduğunu ehemmiyetle kaydediyor (c.3, s.6) ki, Eflâkî'de mevcut bir rivayet bunu kısmen teyid etmektedir: Anadolu'da Olcayto'nun teşeyyü'ü ve Hazreti Ebûbekr'in cesed-i mübarekini çıkarmak için Medine'ye adam yolladığı şayi oluyor ve Sultan Veled buna mâni olarak hakanı ehl-i sünnet mezhebine irca maksadıyla 715'de Çelebi Arif'i gönderiyor. Lakin o, 716'da Bayburt'a geldiği zaman hükümdarın vefatını haber alıyor (Huart, *Journal Asiatique*, 1922 Nisan-Haziran, s.313). Bize göre Olcayto'nun teşeyyü'ü Anadolu'da bu kadar geç duyulmuş olamaz. Çelebi'nin maksad-ı izâmı sırf Hazret-i Ebûbekr'e karşı bir hürmetsizliği men maksadına matuftu.

⁹⁴İbni Batuta, Olcayto'nun teşeyyü'ü hakkında uzun bir hikaye naklederek bunun Cemaleddin bin Mutahhar-ı Hillî'nin tesiriyle olduğunu anlattuktan sonra, bu hükümdarın muahharan nasıl bundan vazgeçtiği hakkında da bir menkıbe naklederse de, Hudabende'nin kablet-teşeyyü kâfir olduğunu da iddia eden bu seyyahın rivayeti asla şayan-ı itimat değildir (İbni Batuta tercümesi, c.1, s.220-222. Bu asırda Anadolu, İran ve şimalî Suriye'de batmiye cereyanının derece-i vüs'ati hakkında *İlk Mutasavvıflar'a* müracaat, s.231). Olcayto hakkında Suyûfî'nin makalesine de bakınız (*Journal Asiatique*, 1896, ikinci cilt, s.331). *Tuhfe-i İsnâ Aşeriye* müellifi de Moğol istilasının şîi akaidini memalik-i islâmiyede tamim ettiği fikrindedir. "Hicrî beşyüz tarihinde (ekser şîi fırkaları Mısır, Şam, Irak-ı Arap ve Acem, Azerbaycan, Fars ve Horasan'da müntezirdi; vaktaki Moğol istilası vukua geldi, bunlar memleketlerinden firar ile etrafa, uzak memleketlere yayıldılar ve bu akaid oralarda da şayi oldu" (s.19). Mamafih yine aynı müellif bu istila neticesinde birçok şîi fırkalarının ortadan kalktığını ve meydanda bir kısım gulat ve batniye ile zeydiye ve imamiye-i isna aşeriye kaldığını söylüyor.

⁹⁵722'de vefat eden Şeyh Şerafeddin Tavîl-i Kazvinî hakkında *Habîbü's- Siyer* müellifi'nin verdiği malumata bakınız (c.3, cüz 1, s.125).

⁹⁶Meskûkât-ı İlhaniye kataloglarına müracaat.

⁹⁷Ebû Said'in vefatı üzerine İran halkının gösterdiği elem ve teessür *Devletşah* belki de biraz mübalağalı bir surette tasvir eder. Hâce Selman'ın bu münasebetle söylediği mersiye pek meşhurdur (*Devletşah*, s.227-228). Tuhfe-i isnâ aşeriye'ye nazaran, Olcayto'nun vefatı üzerine yerine geçen Ebû Said refezeden rücu ve ehl-i sünnet ülemasının irşadıyla sünnilîği kabul ile revafızı saraydan çıkardı. Hillî tekrar Hille'ye avdet ettiği gibi sair şîi erkanı da ortadan çekildiler (s.22. Müellifin bu hadiseyi 710 tarihinde göstermesi sarîh bir yanlışır. Çünkü Olcayto'nun vefatı 716'dadır).

⁹⁸Bunlar hakkında *Nefehât'a* bakınız.

⁹⁹Nühzetü'l- Kulûb'un bu hususta verdiği mâlûmatı hülâsatan cem edelim: Rey, Râmin, Eşkver, Deyleman, Tavâliş, Herkân, Hastecan, Eve, Rüdbar, Peşkeldere, Kum, Kâşan, Teriş, Zevâre, Ferahan, Nihavend, Cürcan sahaları şîi; Kazvin, Ebher, Zencan, Sâve, Taremin, Kâgezkonan, Mezdekan, Tîrek, Cerbadkan, Dergezin, Tuman Yezd, Tebriz, Ücan, Erdebil, Aher, Ke-

lenber, Dehhârekan, Nahçevan, Keştasf, Şiraz, Kevar, Beşâver, Cebel Cîluye, Dilbend, Huraşah, Erukazrî, Esfezar halkı şafîî; Sücâs, Suhreverd, Merage, Tilan, Hûzistan, Hâf ahalisi hanefî; Urumiye, Oşnûye, Serav, Herat ahalisi sünîî, lakin şafîî veya hanefî oldukları gayri musarrah. Bu izahattan istidlal olunduğuna göre bu asırda, Alamut havalisinde yâni Rudbar'da eski batıniye itikadları hükümferma olmaktadır. Sonra mesela, Sâve halkı şafîî olmakla beraber, köyler kâmilan isnâ aşeriye idi. Tâlekan ahalisi sünîîlik iddiasında bulunmakla beraber daha ziyade batıniyeye mütemâyil bulunuyordu. Sâvoçbulak göçebeleri hiçbir mezheple mukayyed olmadıkları gibi, Şahrud halkı da şafîî kisvesi altında kezalik, hiçbir mezheple mukayyed degillerdi. Hemedan'da mutezile ve müşebbihe akaidi mevki-i râğbette idi. Şiraz, Tebriz gibi büyük şehirlerde muhtelif mezâhib ve akâide sâlik insanlar bulunuyordu. Olcayto'nun binâ ettiği Sultaniye şehri payitaht olmak itibâriyle her millet ve mezhebe mensup insanlarla malamal olduğu cihetle mezhepçe bâriz bir sima gösteremiyordu (*Nûzhetü'l-kulûb*, G. le Strange tab'i, 1915).

¹⁰⁰Moğolların her yerde olduğu gibi Anadolu'da da tatbik ettikleri idare tarzı çok bozuk ve müslümanlara karşı çok zalimâne idi. Gazan'ın ve Moğol ümerasının islâmiyeti kabulünden sonra ve bilhassa Ebû Said'in zamanında esâsât-ı islâmiyenin tesiri altında eski huşunet kısmen zail oldu.

¹⁰¹Eflâkî ve ondan naklen Huart, *Journal Asiatique*, 1922, (s.312). Hayrullah Efendi Tarihinde ve ondan naklen Necib Asım ve Arif Beylerin eserinde Emir Ertena'ya bu lakâbın verildiği musarrahtır.

¹⁰²Emir İrcin hususi bir musahebe esnasında Sultan Velede Moğol bahşilerinin kırk mabudun mevcudiyetini iddia ettiklerini söylemiş ve müşarûnileyh Moğol emirinin itikadını —onu rencide etmeyecek bir şekilde— tashih için basit fakat mukni bir cevap-ı mahirane bulmuştu (Eflâkî ve ondan naklen Huart, aynı makale, s.312).

¹⁰¹⁰³Eflâkî'ye bakınız.

¹⁰⁴Eflâkî'ye nazaran uçlardaki bazı isyân hareketlerini muslihâne bir surette teskin için Çelebi Arif'i göndermişti. Mösyö Huart bunu muayyen bir Türk kabilesi zannediyor ki, tabii doğru değildir (*Journal Asiatique*, aynı makale, s.314). Bundan maksat, serhatlerde yaşayan muhtelif Türk aşiretlerinden —Eflâkî'de her nedense ismi tasrih edilmeyen— herhangi biridir. Mukaddema müsteşrik Blochet de aynı suretle "uç" kelimesini muayyen bir Türk aşiretinin ünvanı zannetmişti (Kemaleddin'in *Haleb Tarihi tercümesi*, s.107).

¹⁰⁵Selçukîlerin son tezebzüb devirleriyle bu muhtelif Türkmen beylikleri hakkında en iyi ve toplu malumat Necib Asım ve Arif Beylerin *Osmanlı Tarihi*'ndedir. Halil Edhem, Arif, Tevhid Beylerin *Tarih Encümeni mecmuasında* ve J.H. Mordtmann'ın *İslâm Ansiklopedisinin*deki makâlât-ı muhtelifeleri de şâyân-ı istifâdedir. Son senelerdeki bütün bu mesaiye rağmen, henüz bu Türkmen emaretlerinin tarihi yazılmış addolunamaz. Anadolu tarihinin tenevvürü için bu tedkikata büyük ihtiyaç vardır. G. le Strange'in meşhur eserinde islâmlar devrinde Anadolu coğrafya-yı tarihisine hasredilmiş olan mebahis artık eskimiştir.

¹⁰⁶En eski Osmanlı vekayinamesi olarak şair Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinde Osmanlılar hakkında verdiği malumat ile (*Necib Asım*, Tarih-i Encümenî Mecmuası, sayı 1) Fatih devri ricalinden Şükrullah'ın *Behçetü'l-Tevarih*'i elde bulunuyor. (Bu müellif hakkında *Osmanlı Tarihi Mecmuası*'ndaki makalemize müracaat). Bunlardan ma'ada Ahmedî'nin kardeşi Hamzavî'nin bir Tarihi olduğunu Âli haber vererek hatta bundan bazı nakillerde de bulunduysa da (*Künhü'l-Ahbar*, c.5, s. 94) bu eser şimdiye kadar ele geçmemiştir. Yine Âli Yıldırım ve Musa Çelebi vakalarında *Câmiü'l-meknûnât* adlı diğer bir tarihten de nakillerde bulunmaktadır ki, (c.5, s.94 ve 140) bu da malum değildir (Necib Asım Bey *Câmiü'l-meknûnât*'ı Hamzavî'nin olmak üzere kaydediyorsa da yanlıştır. Âlî'nin ifadesi arzettiğimiz şekildedir). Bu devirlere ait olan Yahşi Fakih'in eseriyle (Aşık Paşazade'ye bakınız) *Enderun Tarihi* sahibi Ata Bey'in ve *Tarih-i Nevepyda* müellifi Şehrîzade Said Efendi'nin me hazları meyanında bulunan Oruç Bey Tarihi de maalesef elde bulunmuyor (Ata Bey eserinin üçüncü cildinde bu tarihin

Osman ve Orhan devirlerini ihtiva ettiğini yazarsa da doğru değildir. Şehrizade onun Yıldırım Bayezid'in cülusuna kadar zapt-ı vekâyî ettiğini söyler. Binâenaleyh bu zatın Süleyman Çelebi bendegânından olan Oruç Bey olduğu hakkında Necib Asım Bey'in gösterdiği tereddüte sebep kalmamaktadır: *Tarih-i Encümeni Mecmuası*, sayı 1, s.42). Profesör Giese'nin Osmanlı tarihini yazılı menbalarını sekizinci asrın yarısına kadar irca etmesi yukarıki mesrudatımızla teyid edeceği vechile bizim nokta-i nazarımıza da mutabıktır (kariben bu mesele hakkında ayrı bir tedkiknâme neşretmek ümidindeyiz).

¹⁰⁷Marquart, *Kânun-i Mes'ûdi, Câmîü'l- Hikâyât-ı Avfî* ve bu sonuncudan aynen iktibasta bulunan *Behcetü't- Tevarih* gibi menbalara istinaden Kay'lar hakkında malumat vermekte ve bunları Kayı'larla aynı şey addetmektedir (Abh.d. ges. d. Wiss. Göttingen, phil. hist. Kl., NF, XIII, Bd. Nr.). Marquart'ın bu rivayetini zikr ile beraber, Reşidüddin'in Oğuz kabilelerinin başında kaydettiği kayıları nasıl olup da el-Birü'nî'nin Kırgız ve Dokuz Oğuzların şarkında gösterdiğini muhtac-i teemmül bulan Mösyö Pelliot (*Journal Asiatique*, 1920 Nisan-Haziran, s.136) bu yanlışlığı kısmen hissetmekle beraber sarîh surette anlayamamıştır. Halbuki, Oğuz boylarından olan "Kayı: Kığ"ların yukarıda zikredilen "Kay"lardan tamamen ayrı olduğunu "*Divan-ü Lugat-it Türk*"ün sarahat-ı kat'îyesine istinaden "*İlk Mutasavvıflar*"da teşrih etmiştik (s.146). Öyle anlaşılıyor ki, Kay ve Kayı imlaları arasındaki müşabehet Alman müsteşrikinin şaşırtmıştır.

¹⁰⁸Profesör Gyula Nemeth, Marquart'ın Kun'larla alaka-i kavmiyesini iddia ettiği Kay'ları Kayılar addederek Osmanlı Türkçesiyle Kumanca arasındaki karabetten bahsetmiştir (ZDMG, Bd.75, S.278, 1921). Marquart'ın iddiasını temelinden yıkan yukarıki izahattan sonra, tabii bu nokta-i nazar müdafaa edilemez. Yalnız, Kumanlarla Oğuzlar arasındaki lisanî müşabehetler hakkında *Divan-i Lugat'a* istinaden *İlk Mutasavvıflar'da* kısaca malumat vermiştik (s.156,157). Bu malumat Brockelmann'ın aynı menbadan istifade ederek *Kuruşi Cuma* mecmuasının birinci numarasında verdiği izahattan daha fazladır. Bu itibarla Nemeth'in bahsettiği hadise-i lisanîye doğru olabilir. Yalnız bunun avamil-i tarihiyesini tashih etmek kâfidir.

¹⁰⁹Oğuz Türkmenlerinin tarihini layıkıyla tedkik edenlerce bu gayet tabii bir hadisedir. Selçukîlerin ilk zuhur ve intişarları hadisesi, sair Türkmen beylikleri gibi Osmanlı emaretinin ilk safahat-ı teşekkülü hakkında da az çok vazih bir fikir verebilir. Babinger bu meseleyi hatta T. Jozef kadar olsun vuzuhla (*Millî Tettebular*, sayı 4, Türk Dili Yadigarları) anlayamamıştır. Halbuki, bu devre ait tarihî malumatı pek zayıf olan Macar akademisyeni de bu hususta sarîh bir fikre malik değildi.

¹¹⁰Anadolu'nun bu devirdeki hayat-ı diniye ve edebîyesinin mahiyetini anlamak için *İlk Mutasavvıflar'a* bakınız (yedinci mebas). Alplığın mahiyeti hakkında malumat yine oradadır.

¹¹¹*Şakâyık'da*, *Tâcüttevarih'te*, *Güldeste-i Belig'de* hamaset menkıbeleri sayfalar doluran bu mücahid Türkmen babalarına Sarı Saltuk iyi bir nümunedir. Hacı Bektaş-ı Velî'nin meşhur Vilâyetnâme'sinden babaların İslâmiyeti neşr için nasıl faal bir rol oynadıkları kolayca istidlal olunuyor. İptida cins ve mezhep farkına bakmaksızın birçok müridleri etrafına toplayan bu babalar yerli halkı müslüman etmek için büyük bir müşkülata uğramıyorlardı. Bunların en mühimleri hakkında muahharan menkıbeler teşekkül etmiş, mezarları üzerine türbeler ve tekkeler bina olunmuştur. *Bektaşilik Tarihi*'nde buna âit uzun tafsilat vardır.

¹¹²Bu rüyalar hakkında İdris, Neşri, Kemal Paşazade gibi yazmalarla, Sadeddin, *Câmîü'd Düvel* tercümesi gibi basmalara ve Hammer'e bakınız. Abdal Musa, Abdal Kumral, Geyikli Baba hakkında da bu tarihlerle *Güldeste-i Belig'e* ve *Şakâyık* tercümesine müracat. Abdal Musa ile müridi Kaygusuz Abdal hakkında hususî kütüphanemizdeki eski ve mühim bir menakib mecmuası bulunduğu gibi, Geyikli Baba hakkında da ahîren Babîâlî'de tasnif olunan vesaik-i kadîme meyanında pek mühim bir menkıbe parçasına tesadûf edilmiştir. Bektaşilik tarihine aynen dercettiğim bu parçadan, Sultan Orhan'ın Baba'ya karşı hissiyat-ı teveccühkârânesi, Alperenlerden olan Baba'nın aynı zamanda Şeyyad Hamza kabilinden maniler yazan bir halk şa-

iri olduğu, şarap içmekle meluf bulunduğu, aslen Azerbaycan'dan geldiği anlaşıyor. Bunlar ve bu gibi sair eski babalar hakkında tafsilat "**Bektaşilik Tarihi**"ndedir.

¹¹³Horasan erenlerinin manası hakkında yukarıda izahat vermiştik. Aşık Paşazade , Anadolu'da "Gaziân-ı Rûm, Ahiyân-ı Rûm, Abdalân-ı Rûm, Bâciyân-ı Rûm" namıyla dört taifeden bahsediyor ki buradaki abdallar, kalenderi-haydarî zümresine mensup addedebileceğimiz babaî-bektâşî dervişlerinden başka bir şey olamaz. Bektaşilik tarihine ait eski menabide bunlar elfaz-i müteradifedendir. Bu husustaki delail ve tafsilat için "**Bektaşilik Tarihi**"ne müracaat ediniz.

¹¹⁴Horasan erenleri yalnız Horasan'dan gelmiş değillerdi. İçlerinde başka sahalardan gelenler olduğu gibi, Anadolu Türklerinden de pek çok vardı. Bundan başka , bu tabiri mana-yı coğrafisiyle alsak bile bunları Babinger'in ve sair birtakım müdekkiklerin zannettiği gibi İranî addetmek doğru değildir. Pek eskiden beri Türk kitlelerine cilvegâh olan ve bilhassa Oğuz istilalarına uğrayan Horasan'daki Kutbeddin Haydar ve müridleri ekseriyet-i azîme itibarıyla Türklerden olduğu gibi, sekizinci asırda da burada göçebe Oğuz aşiretlerine ve sair Türklere tesadûf ediyoruz (**Habîbü's-siyer**, c.3, cüz 2, s.77; **Nigârîstan-ı Gaffarî** vs.) Horasan etnolojisi hakkında yapılacak tarihî bir tedkik bu müddeayı büsbütün teyid edecektir.

¹¹⁵Osman ve Orhan hakkında bütün tarihlerimizin ifadâtı bunu müeyyedir. Osman Gazi, Edebali ve Tursun Fakih gibi fakih ve dervişlerin dinî nesayihine ittiba ettiği gibi, Orhan da kendi saha-i hükûmetine her taraftan koşup gelen Çandarlı Halil, Davud Kayserî gibi haneî ulemasının ve kardeşi Alaeddin'in rehberliğiyle hareket ediyordu (bu ülema hakkında **Şakâyık** tercümesine ve Mehmed Arif Bey'in **Edebiyat Fakültesi Mecmuası**ndaki makalesine bakınız, sayı 1). Davud Kayserî , Süleyman Paşa ve Sultan Orhan namlarına ulûm-i muhtelifeden bâhis Arapça bir eser bile yazmıştı (Kütüphanesi umumî, 288 numarada). Bu sıralarda Anadolu'daki Türkmen beylerinin hemen kısm-ı a'zamı ümmî insanlardı. Lakin, pek az istisnalardan sarf-ı nazar, ulemaya ve dervişlere ikram ve ihtiramda asla kusur etmiyorlardı. Bilhassa Türkmen babaları bunların nezdinde pek ziyade mazhar-ı tevkir oluyordu. (Tafsilat için Eflâkî'ye ve İbni Batuta'ya bakınız). Mamafih, Nöldeke'den Babinger'e kadar , taşıdıkları eski Türk isimlerine bakarak Osmanlıların pek muahhar zamanlarda İslâmiyet'i kabul ettikleri hakkındaki zan ve bu hususta dermeyer edilen faraziyeler târihen hiç bir esasa istinâd ettirilemez. Millî an'anelerine merbut olan Türkler arasında, İslâmiyet'in layıkıyla teessüsünden sonra da eski Türk isimlerine daima tesadûf olunmuştur. Bilhassa aşiret tarz-ı hayatının eski an'aneleri idame hususundaki rolünü de unutmamalıdır. Mesela sekizinci asır Türkmenlerinde kadınlar eski an'aneye ittibaen tesettüre riayet etmedikleri halde (İbni Batuta'ya müracaat), Konya gibi eski Selçukî merkezlerinde muahharan teşekkül eden şehir an'anesi, kadınların —hatta şeyhlerinin yanında bile— tesettüre riayât etmelerini istilzam ediyordu (Eflâkî).

¹¹⁶İlk devirlerden bâhis tarihî menbalara bakınız. Ahîlik teşkilâtı esnaf cemaatları üzerine istinad etmekle beraber, sair sunûf-i halkı da kendi sinesine aldığından onların müzaheretî olmadan idare-i umûr kabil değildi. Anadolu tarihinde ahîlerin siyâsî ve dinî büyük rolleri hakkında tafsilat bunlar hakkındaki eserimizdedir.

¹¹⁷Jakob, bektaşilik hakkındaki iki maruf eserinde (1908 ve 1909) Browne, Further notes'inde (**İngiliz Asya Cemiyeti Mecmuası**, 1907), Huart hurufilik metinlerine yazdığı mukaddimede (1909), Çudi, **İslam Ansiklopedisi**'nde **Kâşifü'l Esrar** ve **Mir'âtü'l Mekâsid** ve sair bu gibi eserlerle bu hususta umumiyetle yanlış malumat veren bazı menabi-i tarihiyeye istinâd ederek Anadolu tarih-i dinîsi hakkında daha amîk tedkikata girişmediklerinden verdikleri malumat ve istinbat ettikleri neticeler lâzmen kâmilan yanlıştır. Alelumum İslâm diniyatı itibarıyla fevkalade ehemmiyetli olan bu sahada bu zikrettiğimiz menabie itimad ve istinad eden Goldziher'in İslâmiyet hakkındaki klasik eserinde (Fransızca tercümesi, Kotner, 1920), Masignion'un Hallac hakkındaki kıymetli ciltlerinde, Minorsky'nin Ali Allahîler hakkındaki risâlesinde (Paris 1921), Danon'un **Journal Asiatique**'te münteşir bazı makalelerinde, Babinger'in Bedreddin hakkındaki kitabıyla "Anadolu'da İslâmiyet" makalesinde bektaşilik ve Hacı Bektaş

hakkında verilen malumat bu itibarla kâmilten muhtac-ı tashih bulunuyor

¹¹⁸Menakıb mecmuaları bu hususta sarihtir. Orada Sadeddin'in bazı Türkçe mânzume-lerine de tesadûf olunur. Hacı Bektaş'ın bu Arapça risalesinin aslına tesadûf edemedik. Türkçe mensur tercümesi matbu olduğu gibi, hususî kütüphanemizde bunun eski bir yazması da mevcuttur. Bu risaleyi Arapçadan tercüme ettiğini söylemek suretiyle menakıb mecmuaların-daki ifadeyi teyid eden Hatiboğlu'nun eserine gelince, 812 tarihinde yazılmış olan bu man-zum kitabın bir nüshası Emniyet-i Umumiye kütüphanesindedir. Lisan ve edebiyat tarihi iti-barıyla kıymet-i mahsusayı haiz olan bu kitabın bektâşilik tarihi itibarıyla başlıca ehemmiyeti Hacı Bektaş-ı Velî makâlâtının yedinci ve sekizinci asırlar esnasında mevcudiyet ve şöhretini göstermesi ve Vilayetname'yi teyid eylemesi itibarıyledir. Baha Said Bey, muahharan yanan Ti-re kütüphanesinde Hacı Bektaş'a ait bir *Tefsir-i Fâtîha* ile *Makalat-ı Erbain* mevcut olduğunu ve Hacı Bektaş karyesindeki dergahın Meydanevi kütüphanesinde de oruz-kırk sene evvel ye-ni Osmanlı lehçesiyle yazılmış diğer bir *Makalat-ı Erbain* nüsha-i müstansahasına tesadûf et-tiğini rivayet ediyor. Hacı Bektaş'ın kelimâtını havi farisi lisanıyla yazılmış diğer mühim bir risale de hususî kütüphanemizdedir. Pek yakında *Bektâşilik Tarihi*'ne medhal olmak üzere Hacı Bektaş hakkındaki bu tedkikatımızı neşredeceğiz. (Peşte kütüphanesinde mevcut 829'da yazılmış *Ferehname* adlı bir eserinin bazı parçaları Profesör G.Nemeth tarafından mühim lisa-nî tedkikatla neşredilen bu eski Osmanlı şairi hakkında *Şakâyık* tercümesine bakınız. c.1, s.115. G.Nemeth bunun tercüme-i halini *Kâmûsü'l-Âlâm'dan* iktibas ederek *Şakâyık*'a mûra-caat eylemiştir: *Le monde oriental*, 1919, P146-184).

¹¹⁹Aşık Paşazâde, (s.205). *İlk Mutasavvıflar*'ı yazdığım esnada, Hacı Bektaş hakkında sonra elde ettiğim vesaike malik olamadığım cihetle Aşık Paşazade'nin bu ifadesine aldanmış, yalnız, bektâşiliğin teessüsü ve Hacı Bektaş'ın zamanı hakkında Jakob ve Çudi'nin ileri sür-dükleri faraziye-yi biraz tashih eylemişim. O zamandan beri Anadolu tarih-i dinîsi hakkında mütemadiyen icra ettiğim tedkikat neticesinde bektâşiliğin tarz-ı teessüsü ve inkişâfı hakkın-da birçok yeni neticeler elde ettim ki, bunların hûlasası bu makalede mündericidir. Binaena-leyh *İlk Mutasavvıflar*'da bektâşilik hakkında ileri sürülen mütaleatin bu makalemize göre tashihi icabeder.

¹²⁰Kalenderiye hakkındaki kitabımızda buna dair mufasssal malumat ve müteaddid vesa-ik mündericidir. Birbiriyle pek kuvvetli alakaları bulunan bu muhtelif zümreler, muahharan birbiriyle o kadar karışmıştır ki, Osmanlı müelliflerinde "kalenderi, haydarî, abdal, bektâşi" tabirleri adeta müteradif olarak istimal edilmeye başlanmıştır.

¹²¹*Vilayetname*'ye müracaat. 1197'de vefat eden Üskadar'lı Haşim Baba, *Ankâ-yı Maşrık* ünvanlı eserinde Osman Gazi'ye Hacı Bektaş-ı Velî tarafından kuşak kuşatıldığını ve Ahî Ev-ren ile Edebalî'nin de bu sırada hazır bulunarak Ahî Evren'in bir kılıç kuşandığını, Edebalî'nin de kızını nikâh ettiğini ve esasen evvelce bunu rüyada görmüş olduğunu uzun uzun anlatır (Hususî kütüphanemizdeki iki yazma nüshadan). Tarih ile menkıbenin farkını anlamayan ba-zıları, Hacı Bektaş'ın Osman ile mülakatına bunu delil ittihaz etmek istiyorlarsa da, istihracat-ı cefriyesi ile maruf olan Haşim Baba'nın bu rivayeti asla ciddi telakki olunamaz.

¹²²İlk müverrihlerimizin hemen umumiyetle kabul ettikleri bu yanlış rivayet Ham-mer'den Huart'a kadar Avrupa uleması arasında da hâlâ şayidir. Nitekim, Massignon Hallac'a ait eserinde bektâşiliği 737'de sultanlar tarafından hristiyan çocuklarını islâmlaştırmak için tesis edilmiş bir tarikat olarak kabul etmektedir (Dokuzuncu mebhaz, s.429). Hacı Bektaş hakkındaki monografimizde birçok metinlere istinaden tahlil ve izah ettiğimiz vechile bazıla-rının Orhan hatta bazılarının da Murad-ı Evvel zamanına nisbet ettikleri bu hadisenin hiç aslı yoktur. Çünkü *İlk Mutasavvıflar*'da gösterdiğimiz vechile Hacı Bektaş'ın vefatı bundan çok evveldir. Bu meselede Aşık Paşazade tarafından ileri sürülen nokta-i nazar —ki Hacı Bektaş'ın Âl-i Osman'dan kimse ile mülakat etmediği tarzındadır— en ziyade şayan-ı kabuldür. Tafsilat için mezkur monografimizde müracaat. Jakob, Browne, Babinger, *Tarih-i Askerî* müellifi Cevad Paşa bu meselede tamamiyle aldanmışlardır.

¹²³*Şakâyiık* tercümesine, menakıb kitaplarına, Evliya Çelebi *Seyahatname'sine* müracaat. Yeniçerilerin bektâşılığını Aşık Paşazade'nin ifadesi vechile yalnız Abdal Musa'ya değil, ordu-daki sair babâi-bektaşî dervişlerine de isnad edebiliriz. Kezalik, Massignon'un ifadesi vechile bunun yeni mühtedileri İslâmîyet'e ısındırmak hususunda kuvvetli bir rol oynadığı da kabul olunabilir.

¹²⁴Bunun zaman-ı tesbiti hakkındaki mülâhazatımız mezkur monografidedir.

¹²⁵Tafsilat için aynı esere müracaat. Kezalik, Babinger, *Anadolu'da İslâmîyet*, (s.199).

¹²⁶İbni Batuta'nın bu kabil yanlış müşahedelerini ve aldanmasının esbabını *İlk Mutasavvıflar*'da göstermiştik: (s.234).

¹²⁷Eflâkı ile Sakıb Dede Sefîne'sine ve bilhassa der derst-i neşr olan *Mevlevilik Tarihinin Menbaları* makalemize müracaat.

¹²⁸Bunlar hakkında *İlk Mutasavvıflar*'a bakınız, yedinci mebhâs.

¹²⁹Gülşehri kendi zamanındaki ahîlerden ve şeyhlerden şikâyet ederek bunların âdâb-ı fütüvvet ve tarikatten gafil olduklarını telehhüfle anlatır (Mantıkut-tayr tercümesinde). Halbuki kendisi, debbağların piri addedilen meşhur Ahî Evren'in Kırşehir'deki zaviyesinde post-nişin idi (*Lemezât*).

¹³⁰Mesela, Orhan devri eâzım-ı ulemasından Davud Kayserî'nin *Fusus*'a şerh yazdığını hatırlatalım.

¹³¹Sekizinci asırdan başlayarak dokuzuncu ve onuncu asırda Anadolu'da ve Şervan'da büyük bir mevki kazanan halvetilik hakkında Dupont ve Copollani'nin eserlerinde (Les Confreries Religieuses Musulmanes, Alfer, 1897, chap.IX) ve Le Chatelier de (*Les Confreries Musulmanes de Hedjaz*, 1887, p.43) izahat varsa da kafi değildir. Lâmi'nin *Nefehat tercümesinde* (c.2, s.571 ve müteakip), *Tarâiku'l-hakâyık*'da (c.2, s.163), *Şakâyık tercümesinde* (c.2, s.62) ve bilhassa Harîrizade'nin *Kamus*'unda epeyce malumat olduğu gibi, Mahmud Hulvî'nin *Lemezât*'ında da pek mühim malumat vardır. *Lemezât'a* göre, Anadolu'da halvetiliği ilk defa tamim eden, müessis-i tarikat İbrahim Zahid-i Gilânî halifelerinden olup Rûm diyarını irşada memuren Niğde'ye gelen ve Tepeviran'da zaviye ve cami yaparak 708'de vefat eden Ahî Yusuf-i Halvetî'dir (*Lemezât*, Kütüphane-i umumî yazması). Pir Ömer Halvetî ile Ahî Mîrim Halvetî de bunun ta'ammümüne hizmet etmişlerdir (Halvetiler hakkında tafsilat ve ahîlerle bunlar arasındaki revabita müteallik izahat ahîlere ait eserimizdedir. Halvetiye hakkında mufassal malumat almak isteyenler şu esere müracaat edebilirler: Sadık Vicdanî, *Tomâr-i Turuk-i Aliy-yeden Halvetilik*, 1338).

¹³²Rufâî dervişleri daha Celaledin-i Rûmî'nin hayatında Anadolu'ya zümrelerle geliyorlar ve gösterdikleri birtakım havârikle halkın hiss-i tecessüs ve hürmetini tahrik ediyorlardı. (Tafsilat için Eflâkı'ye ve Huart'a bakınız, *Journal Asiatique*, 1922, s.312). İbni Batuta müteakip asırda İzmir'de, Bergama'da, Sonisa'da rufâî tekkelerine tesadûf ederek bunlar hakkında izahat vermiştir (*İlk Mutasavvıflar*, s.228).

¹³³Bu devir hadisât-ı tarihiyesi hakkında tafsilat için *Matlau's-sa'deyn-i Semerkandî*, *Zübdetü't-tevârih-i Hafız Ebrû*, *Zafername-i Şerefeddin*, *Ravzatü's-safâ*, *Habibü's-Siyer*, *Câmiü'd-Düvel Cenâbî* gibi umumî menbalara müracaat olunabilir.

¹³⁴Kremer ve Wellhausen'in eski olmakla beraber adeta klasik bir mahiyet almış olan maruf eserlerine bakınız. *Tuhfe-i isnâ aşeriye* müellifi şii ve batınîlerin propaganda faaliyetlerinin derecesi ve bunun esbabı hakkında uzun izahat vermektedir (s.19).

¹³⁵Batıniye akaidine daima melce olan (*Devletşah*, s.64) Kuhistan havalisinde yetişmiş ve *Desturname* adlı eseri pek şöhret kazanan bu şâir, cihanda "sema, bade, şâhid"den başka bir şey aramadığını itiraf eden serbest fikirli bir rind-i zevkperestti. Devletşah onu bazılarının arif ve muvâhhid ve bazılarının da ismailî addettiklerini, sözlerinde şive-i meyperestî ve âdâb-ı muaşeret ve mestî mevcut olmakla beraber hakâyık ve maarife de tesadûf edildiğini, sözlerinden merd-i hekim ve sahib-i tahkik olduğu müsteban olup hakkında sûi nazar beslemek if-tira olduğunu ve mamafih, şer'en memnu birtakım küstahlıkların da lisanından arasıra sudur

ettiğini safdilane anlatıyor (s.233). Timurîlerden Sultan Ebul-Kasım Babür'ün bir istifsarına karşı, Şeyh-uş Şuyuh Sadreddin Mahmud er-Ruvasî bu şairin eserleri mahsul-i dalalet ve bid'at olduğunu söylemişti. Esasen Nizari mahlasını alması bizzat **Devletşah**'ın da itirafı vec-hile. İsmaili halifelerinden Nizar'a intisabını göstermek içindi (s.233). Sprenger bunun vefatını 720'de gösterdiği gibi (Edward Browne, *İran Edebiyatı Tarihi*, c.3,s.155), Şeyh Sadî ile -musabebetini bildiren **Mecmau'l Fuseha** muharriri de buna muhalif olarak 695 tarihini veriyor (c.1,s.607).

¹³⁶Goldziher bu harekata bir misal olmak üzere **Subki Tabakat**'ına istinaden miladî on-dördüncü asırda Fars'ta vukua gelen bir teşebbüsü kaydediyor. Bu devirde Fars'ta şillîğin resmî mezhep olarak kabulüne teşebbüs edildiği halde Şiraz kaziyül-kuzatı olup 736'da Şiraz'da 94 yaşında vefat eden Mecdüddin Ebû İbrahim et-Temîmî eş-Şirâzî el-Bâlî'nin muhalefeti neticesinde bu teşebbüs neticelenememişti (Goldziher, s.299; **Subki Tabakatı**, c.6, s.83). Subki her ne kadar bu teşebbüsün zamanını bildirmiyorsa da, bunun Fars hakimi Muzaffer zamanında ve Olcayto'nun teşeyyûnunu müteakip olması pek muhtemeldir. O esnada Şiraz ve Fars halkının ekseriyet-i mutlaka itibariyle şafîî olması bu teşebbüsün muvaffakiyetle neticelenmesine mani olmuştur

¹³⁷**Devletşah**, s.236.

¹³⁸Şah Şüca 870'de Mısır'daki el-Kahir billah Muhammed b. Ebî Bekr el-Abbâsî'ye biat etmiş ve ulema buna dair risaleler yazmışlardır (**Tarih-i Güzide**, s.703).

¹³⁹Kadı Azududdin Abdurrahman b. Rükneddin el-İcî, Şah Şüca'nın hocası olup vefatı 756'dadır (İbni Hacer, **Habîb-üs Siyer** vs. tarih ve teracim kitaplarına müracaat). Kadı Azud evvelce Şiraz hükümdarı Şah Ebû Ishak'ın birçok iltifatlarına nail olmuş ve hatta **Şerh-i Mevakıf**'ı onun namına yazmıştı. Hafız "**Diger çu kâzi-yi fâzil Azud ki der tasnif —binâ-yi şerh-i Mevakıf benâm-i Şah nihad**" beytiyle buna işaret etmiştir. Allame Taftazânî hakkında da bu gibi menbalarla **Şakayık** tercümesine (c.1, s.42) bakınız. Browne, Nicholson ve Huart'ın **Acem ve Arap Edebiyatı tarihlerinde** de bunlara ait malumat vardır.

¹⁴⁰Eşref'in şerrinden Şeyh Kucec-i Tebrizî Şiraz'a, Bedreddin Erdebîlî Gilan'a, Kadı Muhyiddin Berde'î de Seray şehrine iltica etmişlerdi. Onun bir mevzesi üzerine Cani Bey'in Eşref'e ilan-i harp ile hükûmetine nihayet vermesi **Ravzatü's- Safâ**'da tafsilen mesturdur (c.5, s.238-239).

¹⁴¹Bu hanedanın Sencer-i Selçukî evladından ve Türkiyyül-asl olduklarını, o devir adamlarından Sadreddin Rebî'i'nin **Kertname**'siyle yine o devir şüera ve ulemasından bazılarının şiirleri pek sarîh olarak gösteriyor (**Ravzatü's- Safâ**, c.4, s.278-279). Ve bundan naklen **Habîbü's- Siyer. Devletşah**, s.266: "ve asl-ı işân Turkest ve sūr nâm şahsî ez Hitâ be cibâl-i Gür uftâd ve be ahd-i Alptekin hurûc kerde ve mulûk-i Kert hod râ bedû mensub mikonend"). Bunların sünnilik gayretiyle Nişabur havalisine hücumları esnasında yalnız mebanîyi tahrip ile iktifa etmeyerek tahtüzzeimin mecraları tahrip ve yüz yıllık ceviz ağaçlarını köklerinden çıkardıklarını **Ravzatü's- Safâ** müellifi anlatıyor (c.4, s.292). Fakat gayret-i diniyelerini de şu sözlerle itiraf ediyor: "**Der rovnek u revâc-i şeriat garrâ kâşide, dest-i i'tisâm be-cebel-i dîn u salîkân-i tarik-i yakîn zed**" (c.4, s.286).

¹⁴²Serbedârlar hakkında başlıca menabî **Ravzatü's-safâ**, **Habîbü's- Siyer**, **Devletşah**'tır ki, bunlar da daha hususî bir takım menabiden istifade etmişlerdir. Dorn bunlar hakkında **Habîbü's Siyer**'in metnini Almanca tercümesiyle neşrettiği esnada, serbedârlara ait daha evvelce Avrupa müsteşrikleri tarafından yapılmış tedkikler hakkında da izahat veriyor (Dorn, **Die Geschichte Tabaristan's Serbedare**, St. Petersburg, 1850, S.142). Mamafih, bunların hiçbirini ilmen haiz-i ehemmiyet değildir. **Nigaristan-ı Gaffarî**, **Cenabî**, **Cami-üd Düvel** gibi muahhar ve multekit âsar da mühim sayılamaz. Bu hususta Lane Pool'a—bazı ufak ilavelerle—istinad eden (**The Mohammadan Dynasties**, 1891, P.251) Browne bunların şîî temayülâtını ileri sürüyor ki, verdiğimiz izahattan anlaşılacağı vechile pek doğrudur (**İran Edebiyatı Tarihi**, c.3,s.178).

¹⁴³Irak ve Horasan'daki bu anarşiden kaçmak maksadıyla birçok halk Melik Muizzüddin Kert'in daire-i hükûmetine, yani şarkî Horasan'a gelip iltica ediyorlardı (*Ravzatü's- Safâ*, c.4, s.286). Bir Moğol memurunun Paştin karyesine gelerek Hasan Hamza ve Hüseyin Hamza namında iki kardeşten şarap ve şahid istemesi ve kadınlara taarruzu üzerine bunların memuru katletmeleri —ki bu hadise Serbedârân kıyamının mukaddimesidir— anarşiyi ve halkın ne müthiş mezalime maruz kaldığını gösterir (*Ravzatü's- Safâ*, c.5, s.243; *Habibü's- Siyer*, c.2, cüz 3, s.61; Dorn, s.144; Devletşah, s.278. *Devletşah*'a nazaran bu elçi Horasan veziri Hâce Alaeddin Feryhmedî'nin kızkardeşinin oğludur ki, cereyan-ı vekayi de bunun doğruluğunu teyid etmektedir).

¹⁴⁴*Ravzatü's- Safâ* müellifi serbedarların zuhuru hakkında mevcut olan diğer bir rivayetten bahsederken diyor ki: *Karye-i Paştin ki ekser-i merdum-i ancâ murîd-i Şeyh Hasen-i Cevri bûdend*" (c.5, s.243). Esasen karye ahalisinin Hasan, Hüseyin, Hamza isimleri, orada seyyidlerin bulunması ve bu sahaların mazî-i dînisî de nokta-i nazarımızı müeyyedir.

¹⁴⁵*Ravzatü's- Safâ*, (c.5, s.251). Lane Pool, Toğa Timur'un saltanatını 739-752 seneleri arasında gösteriyorsa da, şair Azîzî'nin vakanın gününü dahi tayin eden bir kıtası 754 senesinin doğruluğunu teyid ediyor (*Devletşah*, s.237). Müneccimbaşı da bu tarihi kabul etmekle beraber, bir cenkte öldüğünü söylüyor ki yanlıştır. Serbedârlardan Hâce Yahya onu bir ziyafet esnasında öldürmüştür. *Matlaü's- Sa'deyn* bunun suret-i katlini başka bir şekilde anlatmaktadır (*Ravzatü's- safâ*, c.5, s.241).

¹⁴⁶*Ravzatü's- Safâ*, (c.5, s.249); *Habibü's- Siyer*, (c.3, cüz 2, s.63); *Devletşah*, (s.281). Vecihüddin Mesud bu suretle taht-ı saltanatında kendisine şerik olan kuvvetli bir rakipten kurtuluyordu. Çünkü, Hâce Hasan'ın maiyyetinde bir işaretiyle feda-yı nefse müheyya yüzlerce ateşin müridi ve bütün Horasan'da taraftarları vardı.

¹⁴⁷Seyyid Kıvamüddin hakkında *Ravzatü's- Safâ*'nın verdiği muhtasar malumat *Matlaü's- Sa'deyn* ve *Zübdetü't- Tevarih*'ten alınmadır (c.5, s.242). *Devletşah*, serbedârlardan bahsederken istirad tarikiyle bu hareketi de kısaca mevzu-i bahs eder (s.282). Lakin bu hususta en mufassal malumat Seyyid Zahir'in *Tarih-i Taberistan*'ından nakillerde bulunan *Habibü's- Siyer*'dedir (c.3, cüz 2, s. 50-61; Dorn, s.44 ve müteakıp). Buna nazaran Seyyid Kıvamüddin b. Sadık b. Abdullah b. Huseyn el-Mar'aşî, İmam Zeynülabidin ahfadından olup Amul'lüdür. Horasan'ın büyük süfisi Seyyid İzzeddin Sügendi dergahında erbainler çıkardıktan sonra şeyhin icazetiyle memleketine giderek irşada başlamıştır. O sırada Mazenderan ve havalisinde — eski hakimi Fahrüddeve Hasan'ı öldüren— Efrasyab-ı Cullâbî (750-760) hükümler oluyordu. Menâhî irtikabıyla maruf olan bu zat, eniştesinin tensibiyle civardaki vali ve hakimlerin kendisine itaatini temin için Seyyid Kıvamüddin'e mürid olarak menahiden tövbe etti ve çocuklarının adlarına Şeyhî lakabını ilave etti. Lakin, nihayet Kıvamüddin'in nüfuzundan çekinmeye başladı. Çünkü, Taberistan'da seyyidlerin asırlarca devam eden hükûmet-i diniyelerinin an'anesi halk arasında hala yaşamaktaydı. Nihayet fukehâ ve ulemayı teşvik ederek şeyhin muhalif-i şeriat etvâr ve evzâı olduğunu ileri sürdü ve birçok tahkirat ile onu hapse koydu. Lakin, daha o akşam veliahdın kulunç illetinden ölmesi üzerine bunu şeyhin kerametine hamleden halk onu zindandan çıkardılar. Şeyh yine Dabu karyesindeki menziline gitti. Bu hadise üzerine şeyhin taraftarları büsbütün çoğaldı. Nihayet Efrasyab şeyhi öldürmek için taraftarlarıyla beraber Dabu'ya hücum etti. Şeyh üçyüz müridiyle müdafaaya mecbur oldu. Bu sırada Efrasyab bir okla vuruldu; askeri bozuldu. Ve bu tarihten sonra Seyyid Kıvamüddin ve çocuklarının bu havalideki tahakkümü asırlarca devam etti. *Ravzatü's- Safâ* Seyyid Kıvamüddin'in Efrasyab'ı gadren öldürdüğü rivayetini kaydediyor. *Devletşah*'ın izahatı arasında en mühim nokta, Seyyid İzzeddin-i Sügendi'nin Hasan-ı Cevri hülefasından olduğu meselesidir ki, biz de tamamen bu fikirdeyiz.

¹⁴⁸*Ravzatü's- Safâ*, c.5, s.251.

¹⁴⁹*Ravzatü's- Safâ*, aynı cilt, s.253; Devletşah, s.287. Adâb-i şer'e fart-ı riayetinden beng ve şarap kullanmadığı halde adamlarının bilakis şarap ve şahide fart-ı temayülleriyle maruf ol-

duklarını **Ravzatü's- Safâ** kaydediyor.

¹⁵⁰Aynı menbalar, aynı cilt ve sayfalarda. Kezalik **Habibü's- Siyer**, c.3, cüz 2, s.79.

¹⁵¹Bu teşeyyü ve at bulundurma hadisesini Huart, **Arap Tarihinde Mehdi** meselesinden bahsederken ehemmiyetle kaydetmektedir (**Arap Tarihi**, c.2,s.325). İbni Batuta sekizinci asırda Hille'de şahit olduğu böyle bir hadiseyi mufassalan kaydettiği gibi (İbni Batuta tercümesi, c.1, s.239; Huart, aynı eser ve sayfa), aynı adete altıncı asırda Samerra'da da tesadüf edildiğini **Süverü'l- Ekalim**'den naklen biliyoruz (**Devletşah**, s.66). Safevîlerin İsfahan'daki saraylarında da daima iki at bulundurulurdu (Mehdi meselesi hakkında kitabiyat malumatı için Huart'ın bu kitabına bakınız: s.330).

¹⁵²Hace Vecîhüddin'in yediyüz Türk kölesi olduğunu **Devletşah** söylüyor (s.280). Horasan'ın o asırdaki etnolojik vaziyeti bunu teyid etmektedir.

¹⁵³Hicrî beşinci asır sonlarında bir aralık muvakkaten İsmailîler tarafından zaptedilmiş olan Herat (Barbier de Meynard, Muinüddin'in Tarih-i Herat hûlasası, **Journal Asiatique** 1860, numara 64, s.518) sekizinci asırda kâmilan sünî ahaliyle meskun idi (**Nûzhetü'l- Kulûb**) ve Herat uleması daima bu gibi fetvalar verirlerdi. Hatta ahkâm-ı şer'iyyeye fart-ı riayetiyle maruf olan Muizzüddin Huseyn-i Kert'in ilk zamanlarında Badgis'e gelip yerleşen Oğuz ve sair Türk zümrelerinin küfrüne fetva veren Mevlânâ Nizameddin Abdurrahim el-Hâfî'yi, Oğuz rüesası 738'de katletmişlerdir. Herat hanefî ulemasının Hâce Ali aleyhindeki fetvaları ve bu muharebatın tafsilatı için bakınız: **Ravzatü's- Safâ**, c.4, s.292; Leon Cahun, s.483; **Habibü's- Siyer**, c.3, cüz 2, s.79; mamafih nihayet 777'de Nişabur'u fethederek buranın hükümetini Iskender Şeyhî b. Efrasyab'a vermiştir).

¹⁵⁴Mazenderan eskiden beri şii-batını hareketına müsait bir muhit teşkil etmiştir. **Nûzhetü'l- Kulûb'a** ve **Ravzatü's- Safâ** ile **Habibü's- Siyer'e** bakınız.

¹⁵⁵736'da yetmiş yedi yaşında vefat eden ve **Kitab-ı mukâşefât**'ı meşhur olan bu büyük sûfi hakkında tafsilat için **Habibü's- Siyer'e** (c.3, cüz 1,s.125), **Tarih-i Güzide**'ye (s.794) ve bilhassa **Nefehat'a** (Lâmi'i tercümesi, s.496-500) bakınız. Cenab-ı Bârî'yi Vücut-i mutlak adettiğinden dolayı Muhyiddin-i Arabî'ye itiraz eden bu şeyh ile Kemaleddin Abdurrezzak el-Kâşî arasında bu mesele hakkında cereyan eden muhaberat **Nefehat**'tadır (s.537 ve müteakip). Ahî Ali Mısri, Necmeddin-i Erkânî, Takiyyüddin-i Simnânî, Abdullah-i Gurcistanî, Şah Ali Ferâhî gibi maruf halifeleri hakkında da aynı esere bakınız.

¹⁵⁶Horasan'daki bu zaviye iptida Şeyh Sadeddin-i Hamavî (Hamûy) tarafından tesis edilmişti. 658'de vefat eden bu şeyh hakkında **Tarih-i Güzide**'ye de bakınız (s.790-791).

¹⁵⁷**Ravzatü's- Safâ**, (c.5,s.145); **Habibü's- Siyer**, (c.3,cüz 2, s.62); **Dorn**, (s.147). Devletşah Tezkiresinin a'lâm cetvelinde Browne bu şeyhi Hûzî olmak üzere gösterirse de doğru değildir. Nitekim **İran Edebiyatı Tarihi**'nin üçüncü cildinde bu ismi Cevrî şeklinde istimal etmek suretiyle bu hatayı bizzat tashih etmiştir.

¹⁵⁸Şeyh Hasan'ın Emir Muhammed Bey'e yazdığı mektuba bakınız.: **Ravzatü's- Safâ**, c.5, s.146-148

¹⁵⁹Mezkur mektupta Şeyh Hasan bu hayat-ı serseriyanesini, her tarafta başına koşup toplanan müridlerin kesretini, tabîî zahidane ve mürâyane bir surette nakletmektedir. Mamafih, tarz-ı hareketi efkâr-ı samimiyesini pekala gösteriyor. Şeyh Hasan-ı Cevrî dervişlerine Gurkan lakabı verildiğini **Ravzatü's- Safâ** bilhassa kaydediyor: (s.147) (Timur'a verilen Gurkan lakabının sebeb-i izafesi hakkında eski müverrihlerin verdikleri malumat mütenakız ve şüphelidir. Onun temâyülât-ı sûfiyanesi nazar-ı itibara alınırsa, belki de Hasan-ı Cevrî müridlerinden olduğu ve Gurkan lakabını bu sebeple aldığı da tasavvur edilebilir).

¹⁶⁰Bu mevki hakkında bakınız: Barbier de Meynard, **İran'ın Coğrafi, Tarihi ve Edebi Kamusu**, (s.375); G. Le Strange, (s.374); **Nûzhetü'l- Kulûb**, s.146.

¹⁶¹Şeyhin müridlerinden Derviş Aziz'in oynadığı bir takım siyasi rollerden yukarıda bahsetmiştik. Yine Hasan-ı Cevrî hulefasından Derviş Rükneddin'in siyasi faaliyeti hakkında bakınız: **Ravzatü's- Safâ**, (c.4, s.292). Bu asırda şeyhlerin hükümdarlar nezdindeki tesir ve

ehemmiyeti hakkında aynı menbalar pek iyi malumat vermektedir (*Ravzatü's- Safâ*, c.4, s.290; *Habibü's- Siyer*, c.3, cüz 2, s.77).

¹⁶²Malcolm'un *İran Tarihine* (Fransızca tercümesi, c.2), Hammer'in ilk cildine, Leon Cahun'a (Asya Tarihine Medhal, beşinci kısım), Browne'in *İran Edebiyatı Tarihi*'ne (c.3) bakınız. *Zafername-i Şerafeddin, Ravzatü's- Safâ, Habibü's- Siyer, Zübdetü't- Tevârih, Acâibü'l- Makdûr* kabilinden yazma ve basma muhtelif şark menbaları da şayan-ı istifade ve ilim alemince pek maruftur.

¹⁶³Leon Cahun, *Asya Tarihine Medhal*.

¹⁶⁴Tafsilat için *İlk Mutasavvıflar*'a bakınız.

¹⁶⁵Şahruh Çin imparatoruna göndermiş olduğu bir mektupta bundan bahseder:

"Saltanat ve fermanfermâlık nöbetini peder-i mükrimim Emir Timur Gurkan'a gelince, onlar dahi bütün memalikde şeriat-ı mutahhara hükmünce amel eylediler ve devr-i cihandârilerinde ehl-i iman ve İslâm revnak-ı tam buldu. Cenab-ı Vahibül-atâyâ Horasan, Maveraünnehir, Irak, Azerbaycan ve daha birçok memaliki onların kabza-i tasarrufuna verdi. Bütün memalikde şeriat ahkâmınca emr-i maruf ve nehy-i münkerle amel eylediler ve Cengiz Han'ın vaz' ettiği yargu ve kavaid ve rûsum ortadan kalktı"

(Pek mühim olan bu mektup suret-i mütercemesinin tamamı *Milli Tetebbular*'daki makalemizdedir: sayı 5, s.357. Metn-i Fârisî için E. Blochet'nin *Moğollar Tarihine Medhal*'ine bakınız, s.249-251. Kezalik, bu hadise hakkında Malcolm'un *İran Tarihi*'ne müracaat. c.2, s. 242).

¹⁶⁶*Tüzûkât*'m Fârisî metn-i matbûuna yahut Langlez'in tercümesine ve Leon Cahun'a bakınız. *Tüzûkât* hakkında kitabiyat malumatı için Pertsch'in *Berlin Fârisî Yazmalar Kataloğuna* ve bilhassa Browne'in *Edebiyat Tarihine* (c.3) müracaat. Alimlere, seyyidlere, şeyhlere büyük bir mevki vermek suretiyle Timur birçok taraftarlar kazanmış oluyordu (İbni Arabşah tercümesi, s. 50 ve 161). *Tüzûkât*'ta büyük cihangirin şeyhine karşı fart-ı irtibatına birçok deliller olduğu gibi, Horasan'ın fethine azimet ettiği sırada Endehud'da Baba Senku adlı meczub bir dervişle mülakat ettiğini (*Zafername-i Şerafeddin*, Hind tab'ı, s.310; *Habibü's- Siyer*, c.3, cüz 3, s.78; Browne, c.3, s.185), kezalik, Herat'ın zaptına teveccüh ettiği sırada Taybad kasabasında Mevlânâ Zeynüddin Ebû Bekr Taybâdî ile görüşerek müşarün ileyhin kendisine Melik Gıyaseddin Kert'e nasihat ettiği halde kabul etmediğini ve eğer kendisi de Allah'ın kullarına karşı adalet göstermesine Azrail'in tasallutundan kurtulamayacağını söylemesi üzerine bundan hiçbir hükümdara karşı mağlup olmayacağını istidlal suretiyle hûsn-i tefe'ül ettiğini biliyoruz (*Habibü's- Siyer*, c.3, cüz 3, s.87; İbn-i Arabşah tercümesi, s.21; Bu sûfi hakkında *Nefehât* tercümesine bakınız, s.566. Halbuki Melik Gıyaseddin'in ehl-i sünnet akaidini müdafaa için hatta zalimâne bir surette çalıştığı malumdur). Toktamış'la muharebesi esnasında yanında Emir Seyyid Bereke, Hâce Nizameddin Yusuf ve Ahmed-i Cam neslinden Şeyh İsmail gibi sûfilerin bulunup muzafferiyeti için duahân olduklarını biliyoruz (*Ravzatü's- Safâ*, c.6, s.93; İbn-i Arabşah tercümesi, s.15).

¹⁶⁷Mesela Şah İsmail-i Safevî'nin ceddi Şeyh Safiyüddin Erdebilî'ye tahsis ettiği vakıflarla (Babinger, *Anadolu'da İslâmiyet*, s.201) Hâce Ahmed-i Yesevî'ye yaptırdığı türbe (tafsilat için *İlk Mutasavvıflar*, s.88-90) bu hususta pek manidar birer delildir.

¹⁶⁸Leon Cahun, (s. 479). Aynı müellif, Lavis ve Rambo Tarih-i Umumîsi, (c.3, s.649). Barthold, *İslam Ansiklopedisi*'nde Çu maddesinde. Moğollar devrinde Orta Asya'da Nasturî hristiyanlığı hakkında şu makalelere bakınız: Chavannes, Nasturilik ve Karabalgasun Kitabesi, *Journal Asiatique*, dokuzuncu silsile, (c.9,s.43); Deverya, Moğol-Çin epigrafisi hakkında notlar, aynı mecmua ve silsile, (c.8, s.94,385; c.9,s.182); Charl Ödebonen, Orta Asya nasturilik tarihi, aynı mecmua ve silsile, (s.584); Per Hug, Jean deplan Carpen, G. Dörobok gibi hristiyan rahiplerinin seyahatnameleri ve Barthold'un *Şarki Tetebbu Tarihi* de şayan-ı istifadedir.

¹⁶⁹Ibn-i Arabşah, *Acaibü'l- Makdûr'unda* Yasa'ya kıymet verdiğinden dolayı bazı ulema'yı islâmiyenin Timur'u tekfir ettiklerini söyler. (s.212). Ibn-i Arabşah'a nazaran yasa ahkâmını kaldırıp onun yerine erkan-ı şeriatı ikame eden Şahrüh'dür (Nazmîzade tercümesine de bakınız, s.215, 1277 tab'ı). Yine aynı müellif Timur ordusunda her cins ve mezhepten insanlara tesadûf edildiğini söylemekle beraber, Timur'un ulemaya ve şeyhlere fevkalade hürmeti olduğunu da itiraf ve Semerkand şeyhlerinden Şeyh Üryan ile Şeyh Zekeriya'yı zikrediyor. Büyük Cihangir'e karşı daima garazkârâne davranan Ibn-i Arabşah'ın bu mütenakız ifadeleri ve Şahrüh'un mektubu, Timur'un Moğol an'anatı yerine ahkâm-ı şeriyeyi —imkan derecesinde— ikame ettiğini sarıh surette anlatmaktadır (Ibn-i Arabşah hakkında *Şakayık* tercümesine, *İslam Ansiklopedisi*'ne ve C.Brockelmann'ın *Arap Edebiyatı Tarihine*: c.2, s.28-30 bakınız).

¹⁷⁰Seyyid Şerif Cürcânî hakkında *Şakayık* tercümesine (c.1, s.41), *Habibü's- Siyer'e* (c.3, cüz 3, s.89), Brockelmann'ın *Arap Edebiyatı Tarihi*'ne (c.2, s. 216-217), Browne'in *İran Edebiyatı Tarihi*'ne (c.3,s.355) bakınız.

¹⁷¹Moğolların daima dokuz adedine müstenid teşkilatlarına karşı Tüzûkat'ta onikili teşkilat birdenbire göze çarpar. E. Blochet'nin *Semerkand Kitabeleri* (Revue Archeologique, 1897, c.1) ile *İlk Mutasavvıflar*'da (s.89) Timur'un alevîliğe derece-i temayülû hakkında pek kat'î vesikalar mevcut ise de, bunlar onu ehl-i sünnet mezhebinden haric addedebilmekliğimize kâfi değildir (*Devletşah*, gerek Timur'un gerek Cengiz'in iddia-yı intisab ettikleri Alanguva Hatun'un zevci İmam Ali Zeynülabidin' hafidlerinden biri olup bu sülalenin ondan geldiğini safdilane anlatmak suretiyle, Timur'un ne tarikle iddia-yı siyadete imkan bulduğunu izah ediyor. Bu itibarla E. Blochet'nin Timurîler zamanında Alanguva ile Hazreti Fâtıma arasında bir münasebet farz olduğunu tahmin etmesi yanlış olduğu layıkıyla tebeyyün etmektedir. Tafsilat için *Devletşah*, s.332 ve *Millî tettebular*, sayı 1, s.158). Yalnız Ibn-i Şihne onun şiî olduğunu —Haleb'de akdettiği bir meclis-i ulema'da Ali-Muaviye meselesindeki kanatını pek sarıh bir surette izhar etmesine istinaden— ileri sürüyor. (Ibn-i Şihne'nin hicrî 806 vekayî'i nihayetine kadar gelen *Ravzû'l-menâzir fî İlmi'l-evâyi'l Ve'l-evâhür*'inde 803 vekayî'i esnasında : Darülfünun Kütüphanesi yazmaları meyanında 703 numarada; bundan naklen Ibn-i Arabşah, s.91-92). Halbuki, Timur Bağdat'ı zaptettiği zaman İmam-ı Âzam'ın türbesini ziyaretle namaz kılmıştı. (*Zafername*'ye istinaden Hammer tercümesi, c.2, s.56). Bu mütehalif, hatta müttezad ifadelerden tarihen istidlal olunabilecek netice, onun Ehl-i Beyte şiddetle taraftar ve sûfiye akaidine münhemik bir sünni olduğudur.

¹⁷²Tafsilat için *İlk Mutasavvıflar*'a bakınız, (s.89); Timur Şam'a girdiği esnada hutbe kıraatını hanefî kadısına bırakmak suretiyle hanefîleri şafiilere tercih ettiğini göstermişti (Ibn-i Arabşah tercümesi, s.117).

¹⁷³Yukarıda Seyyid Kıvamüddin'in tasaltunu hakkında biraz malumat vermiştik. Timur Mazenderan'ı istila ettiği zaman onun oğulları Seyyid Kemaleddin ve Seyyid Raziyyüddin ile diğerlerini

“ibadette tekasül ve ikamet-i namaz-ı cuma ve cemaatten tegafül”

ile itham ederek peder ve cedleri Seyyid Kıvamüddin'in yoluna gitmemelerini ve çocuklarına ulûm-i şeriye okutmalarını” tavsiye etmiş ve oğlunun intikamını almak isteyen Şeyh Ali Bahadur'la babasının intikamını almaya çalışan İskender Şeyhî b. Efrasyab'ın birçok ricallerine rağmen Sa'düddeve'nin teşvikiyle bu seyyidler —sırf seyyid olmaları hasebiyle— kısıstan kurtararak yalnız nefy ile iktifa etmişti. Mamafih,

“fedi, şerîr ve bed akide olan ve erbab-ı zühd ve ilmi katıdan çekinmeyen bu havali halkının”

te'dibini de hiçbir suretle ihmal etmeyerek bu Seyyid Kıvamüddin taraftarlarından birçoklarını —yalnız seyyidler istisna edilmek şartıyla— öldürttü ki, Şerafeddin Yezdi bu kıtâlin dehşetini pek a'la göstermektedir. Muahharan Şahrüh mutadî olan sükun ve terfiye siyasetine ittibâ-

en Seyyid Kıvamüddin çocuklarını tekrar menfalarından getirterek Mazenderan'ın idaresini onlara tevdi etmiş ve Mazenderan halkı bu mukaddes ailenin avdetini pek büyük bir sevinçle karşılamıştır (tafsilat için bakınız: **Ravzatü's- Safâ**, c.6, s. 97; **Habibü's- Siyer**, c.3, cüz 2, s.50-61; **Zafername-i Şerafeddin**).

¹⁷⁴İsfahan civarındaki Enkuvan karyesindeki İsmailîler ki, **Ravzatü's- Safâ** sahibi bunların kendi zamanında da aynı yerde hâla mevcut olduklarını söylüyor (c.6, s.99). Bu küçük hadise bir tarikat değil de adeta dinî bir taife "Secte" halini almış itikadî zümrelerin her türlü itisafat ve takibata rağmen nasıl devam ettiğini pekala izah eder. Pek muhtemeldir ki, bu halideki İsmailîler Timur'dan evvel Selçukîlerin, Moğolların da takibatına uğramış olsunar ve bütün bunlara rağmen asırlarca mevcudiyetlerini muhafaza etsinler.

¹⁷⁵Yukarıda Hasan-ı Cevrî dervişleri aleyhindeki harekâtından bahsettiğimiz Hacı Ali Müeyyed öldüğü zaman bu dervişlerin sû-i muamelesine uğramaması için gizli defnolunmuştu. Hatta bundan dolayı medfeni kat'î olarak tayin edilememiştir (**Devletşah**, s.288).

¹⁷⁶Şeyh Kocac-i Tebrizî Sultan Üveys ve oğlu zamanında Tebriz şeyhülislamı olup muazam hankâhı büyük küçük herkesin ziyaretgâhı idi. Timur ve çocukları zamanında da bu şeyhülislamlık aynı aileye mahsus kaldı. **Devletşah**'a nazaran, şeyhin zevk-i vahdeti müterennim manzumeleri ve divanı Irak ve Azerbaycan'da pek maruf idi (**Devletşah**, s.31), Timurîlerin, Âl-i Celâyir'in , sonra Toktamış Han'ın mazhar-ı iltifatı olan Şeyh Kemal-i Hocendî'ye gelince, Tebriz'de Sultan Huseyn b. Üveys (776-784 h.) tarafından yaptırılan tekkesi uzun müddet havas ve avama bir melce olmuş, dört sene kadar Saray şehrinde bulunduğu esnada Han'ın hatunundan başlayarak birçok ricâl kendisine intisab etmiştir. Muvahhidane gazelleri fevkalade şöhret kazanan bu sûfinin Mîranşah ile mûlatafası meşhurdur. **Devletşah** 792'de, **Mecmau'l-Fusehâ** müellifi bundan muharref olarak 793'de, **Tarâik** muharriri 803'de, **Mecâlisü'l- Uşşak** sahibi ise 808'de vefat ettiğini kaydetmektedir (**Devletşah**, s.325-329; **Nefehât**, s.569-572; **Nefehat** tercümesi, s.679, **Ateşkede**, s.346; **Mecmau'l- Fusehâ**, c.2, s.29; **Habibüs-siyer**, c.2, cüz 3, s.90; Browne, c.3, s.320-330; **Tarâik**, c.2, s.308; **Mecâlisü'l- Uşşak**). Muhyiddin Arabî tesiri altında vahdet-i vücuda dair mühim ve meşhur bir Divan-ı sûfiyane vücuda getiren Tebrizli Muhammed Şîrin-i Mağribî (750-809 h.) hakkında bakınız: **Nefehat**, s.713; Lâmi'î tercümesi, s.680; **Habibü's- Siyer**, c.3, cüz 3, s.91; **Mecma-ul Fusehâ**, c.2,s.30; **Riyâzü'l-ârifin**, s.134; **Tarâik**, c.2, s.99; **Ateşkede ve Heft İklim**, Tebriz faslında; Browne, c.3, s.330-344).

¹⁷⁷Bu hususta daha etraflı tafsilat için aşağıda Safevîlerin teessüsü hakkında vereceğimiz izahata bakınız.

¹⁷⁸Şah Nakşibend ve nakşibendiliğin Türkler arasında tarz-ı intişarı ve ifa ettiği büyük rol hakkında **İlk Mutasavvıflar**'a müracaat, s.123-133.

¹⁷⁹**Kitâb-ı esrari'n-nukat**, **Şerh-i Esmâullah**, **Şerh-i Fusûsü'l-hikem**, **Şerh-i Kasîde-i Hamriye-i Fâriziye**, **Zahiretü'l-mülûk**, **Risâle-i Vâridat** gibi müellefâtı olan Emir Seyyid Ali b. Şihabeddin-i Hemedânî **Nefehât**'ın verdiği malumata göre zahir ve batın ilimlerini cem etmiş bir sûfiydi. İptida Şeyh Şerafeddin Mahmud b. Abdullah el-Mezdekânî'ye mürid olduktan sonra Şeyh Takiyüddin Ali-i Dustî'ye intisab ve onun vefatını müteakip tekrar eski şeyhinin daire-i irşadına avdet ederek emrine teb'an üç defa seyahat etti. Bu esnada bin dört yüz velî ile musahebet ve dört yüz veliyi aynı mecliste müşahade eyledi. 786 senesi zilhiccesinin altısında ölerək cesedi vasiyeti mucibince Hatlan (Huttelan da denir)'a naklolundu (**Habibü's-siyer**, c.3, cüz 3, s.87; **Nefehat tercümesi**, s.504). Bunun başlıca tilmizlerinden Nureddin Cafer-i Bedahşî'nin **Hülasatü'l-menakib** ünvanlı eserinde Seyyid Ali'nin silsilesi İmam Zeynûlabidin'e kadar çıkarılmakta ve daha oniki yaşında sülûk yoluna girerek yetmiş üç yaşında vefat ettiği ve hayatında fukeha ve mülûktan birçok fenalıklar gördüğü mukayyedir. (**Riyâzü'l-cenne**, Darülfünun Kütüphanesi yazmalarından, numara 2179). Ma'atte'essüf eserleri hakkında hiçbir hususî tedkik icrasına muvaffak olamadığımız bu sûfinin temayülüatı, hayat-ı kalenderanesi, cenazesinin naklinden de anlaşılacağı vechile Hatlan'da taraftarlarının keşreti ve bunlar meya-

nında muahharan batını propagandacılarının ve ihtilalcilerin mevcudiyeti Seyyid Ali Hemedânî'yi belki de noktaviyenin müessisi ve her halde bâtinîyül-mezheb addetmek için oldukça kuvvetli delillerdir. **Devletşah** bu sûfiyi "Sultânû's- Sâdât vel-urefâ, Ali-yi sâni" lakaplarıyla tekrim ediyor (s.325).

¹⁸⁰Mirânşah'a kasideler yazıp mazhar-ı iltifat olan Lûtfullah-ı Nişâbüri imam Rıza kademgâhında medfundur. **Devletşah** 816'da vefat ettiğini yazdığı halde, **Mecmau'l Fusehâ**'da 786'da vefat ettiği ve Şah Nimetullah-Kirmânî muhlislerinden olup Şeyh Azerî ile de mülakat eylediği mesturdur. (**Devletşah**, s. 317-321; **Ateşkede**, s. 145; **Mecma-ul Fusehâ**, c. 2, s. 29).

¹⁸¹Fazlullah-i Hurûfî-i Esterâbâdî hakkında başlıca İbni Hacer el-Askalânî'nin **İnbâu'l-gumr** ünvanlı eserine (Köprülü Kütüphanesi, no. 1005, 1009) ve **Hidayet'in Riyâzü'l-ârifin**'ine (s.156) bakınız.

¹⁸²Huart'm Gibb silsilesinin dokuzuncu cildi olarak 1909'da neşrettiği hurûfî metinleriyle **İslam Ansiklopedisi**'ne yazdığı hurûfiye ve Fazl-ı Hurûfî maddelerine, Browne'in bilhassa **İran tarih-i edebiyatının** üçüncü cildindeki fasl-ı mahsusa (s.365-375) bakınız. Bunlarda hurûfilik hakkındaki sair Garb tedkikatı hakkında da kitabiyat malumatı vardır (Mesela; Browne'in bazı bibliyografi makaleleriyle Jacob'un bektâşilik hakkındaki eserleri ve bunlardan iktibas eden Goldziher'in **İslâmiyet Hakkında Takrirler**'i gibi. Gibb'in Anadolu'da hurûfilîğin intişarı hakkında **Tarih-i Eş'ar-ı Osmaniye**'sinde verdiği izahat fevkalade nâkis ve baştan başa muhtac-ı tashihtir. Aşağıda bu meselelere ait izahat ve tenkidât-ı lâzime mevcuttur. Hurûfilik hakkında hazırladığımız büyük bir ciltte bütün bu gibi mesail hakkında yalnız akaid değil, bilhassa tarih nokta-i nazarından pek ertafî izahat mevcut olduğundan şimdilik burada daha fazla tafsilata lüzum görmüyoruz).

¹⁸³Firîşte Oğlu'nun ve **Nûrû'l- Hüdâ limenih tedâ** müellifinin verdiği izahata istinad eden Hoca İshak Efendi, iptida **Kâşifü'l-esrar**'ında hurufî akidelerinden bahsetmiş ve muahharan Garb'da neşr ve tedkik edilen Farisi, Türkçe metinlerle **Cavidân-ı Kebir** gibi âsar-ı mühimme sayesinde bu tedkikat bir kat daha tamîk edilebilmiştir. Huart, hurûfî akaidiyle İsmailîlerin bazı esâsatı arasında birtakım müşâbehetler buluyor ki, pek tabiidir (St. Guyard, **Fragments İsmaelis**, P.108).

¹⁸⁴İbn-i Arabşah Şahruh'un Cengiz kanunlarını iptal ettiğini zikrettiği gibi, bütün müverrihler de onun gayret-i islâmiyesini müttetifiken itiraf ederler. Hatta **Devletşah** onun "**Ke-mâl-i tâat ve ibadet ve pâki-i tîynet**" itibarıyla mertebe-i velâyete ererek hatta birtakım kerâmâtı olduğu da safvetle anlatır (**Devletşah**, s.337). **Müneccimbaşı Tarihi**'nde de zühd ve takvası, adl ve re'feti, ulema ve meşayihe fart-ı riayeti hakkında izahat vardır. Hatta bir defa has-talandığı esnada Şah Bahaeddin Nakşibend'in duasıyla iade-i afiyet ettiğini ve oğlu Ulug Bey'e Maverâünnehr'in sünî ulemasına riayet için tenbihatta bulunduğunu biliyoruz (c.3, s.57-59; kezalik Browne'in **İran Edebiyatı Tarihi**, c.3, s.383). Bu devre ait bütün Şark ve Garb menbaları bu hususta müttahiddir. (Mesela; **Zafernâme**, **Ravzatü's- Safâ**, **Habibü's- Siyer**, Malcolm'un ve Furûğî'nin **İran Tarihleri**, **Tarih-i Muntazam-ı Nâsirî** vs.) Şahruh'un Mısır sultanlarıyla münasebât-ı dostanesi, hatta onlara —talepleri üzerine— ehl-i sünnet mezhebine müteallik bazı kitaplar ihda ettiği ve Kabe-i Mükerrreme'ye püşide gönderdiği de malumdur. (**Habibü's- Siyer**, c.3, cüz 3, s. 134 ve 136).

¹⁸⁵Sûfî Şeyh Şah-ı Ferhî müridlerinden ve Herat ulemasından Mevlânâ Şemseddin Muhammed, zina ile itham olunan bir müslümanı her nasılsa hilaf-ı şer' olarak minareden attığından dolayı kavaid-i islâmiyeye riayetkâr bir hükümdar olarak bilinen Şahruh'tan böyle bir hata sadır olmasını hoş görmeyerek müteessir olmuş ve esna-yı vaazda ağlamıştı. (**Reşehat** tercümesi, s.316; kezalik **Nefehat** tercümesi, s.512; Şah -ı Ferhî hakkında **Nefehât** tercümesine bakınız, s.509-510). Şahruh'un daha hal-i hayatında hamiyet-i islâmiye ile maruf olduğunu bu vaka dahi teyid etmektedir. Kezalik, sabunhaneler ihdası hakkındaki emrini Şeyh Şemseddin Muhammed b. Ali'nin şeria' namına itirazı üzerine geri almıştı. (**Matlaü's- Sa'deyn**'den

naklen *Habibü's-Siyer*, c.3, cüz 3, s.147).

¹⁸⁶*Habibü's-Siyer* müellifi, Şahrüh'un evâsıt-ı saltanatında Mevlânâ Abdülcelîl-i Kâyîni ile birlikte ihtisab vazifesini ifa eden Murtaza Sahhaftan bahsederken, emr-i padişahî ile bütün şaraphanelerin sehdolunduğunu ve yalnız rical-i devletin değil, hatta şehzadelerin hususi dairelerindeki şarapların bile yerlere döküldüğünü tafsilatıyla anlatır (c.3, cüz 3, s.149).

¹⁸⁷Mesnevi'ye şerh yazan Mevlânâ Kemaleddin Huseyn-i Hârezmî

"Ey der heme-i âlem pinhan tu vu peydâ tu — Hem derd-i dil-i âşık hem asl-i mudâvâ tu"

matla'lı gazeliñi söyledigi sırada bazı hanefî fukehası onu tekfir ederek Şahrüh nezdinde şikayette bulunmuşlar ve biçareyi Harezmi'den Herat'a getirtmişlerse de, müdafaât ve münazarâtı neticesinde tekfire imkân bulamamışlardı. (*Mecâlisü'n- Nefâis*'den naklen *Tarâikü'l- Hakâik*, c.3, s.29) Kemaleddin buna nazaran Şeyh Ebül-vefâ-yı Hârezmî müridlerindendir. Hükümdarın ehl-i sünnet akaidine mutaassıbane merbutiyetinden istifade maksadıyla müracaat edilen bu tekfir modasından İbnül-Fâriz'in *Kaside-i Hamriye*'sine ve *Fusûsü'l- Hikem*'e şerhler yazan Hâce Sâyinüddin Ali Tereke-i İsfahânî de kurtulamamıştı (Bu mutasavvıf hakkında bakınız: *Devletşah*, s.384; *Tarâikü'l- Hakâik*, c.3, s.30))

¹⁸⁸Rüstemdarlardan Keyûmers (vefatı 857)'in kendi saha-yı hükümetinde imamiye mezhebini tamim ettiğini Handmîr şu suretle anlatıyor:

"Güyend ki Rustemdâriyân tâ an gâyet sunnî mezheb bûdend. Ve Keyûmers der Meclis-i Şîrâz nevr kerde bûd ki eger kert-i diğder der vilâyet-i movrûs hâkim gerded, be-mezheb-i aliyye-i imâmiye der âyed. Benâber an derin vakt ki an memleket râ musahhar sâht, şîâr-ı şhi'a-yı aleviyye râ zâhir gerdânid ve sâir Rustemdâriyan bemücib-i ke-lime-i en-Nâs alâ dîn-i mulûkîhim an mezheb râ kabul numûdend"

(c.2, cüz 2, s.48; Dorn, s.36).

¹⁸⁹Zevk-i vahdeti terennüm eden Farisî gazellerinden ve bazı risalelerinden başka pek mahdut Türkçe bazı şiirler de yazmış olan Kasımü'l- Envar dokuzuncu asrın ilk yarısında Horasan ve Azerbaycan'da büyük bir tesir icra eden bir sûfidir. Hayatı, eserleri ve tesirâtı hakkında hazırlamış olduğumuz bir monografiyi pek yakında neşredeceğimiz cihetle, burada ona dair tafsilata girişmek şöyle dursun, hatta etraflıca kitabiyat malumatına bile lüzum görmüyoruz. (Şimdilik *Nefehat* tercümesine, *Habibü's-siyer*'e, *Mecâlisü'l- Uşşak'a*, *Mecâlisü'n- Nefâis*'e, *Devletşah'a*, *Tarâik*'e, *Riyâzü'l- Cenne*'ye, *Riyâzü'l- Arifin*'e, *Mecma'u'l-fusahâ*'ya, *Ateş-kede*'ye vs. bakınız. Browne'in buna ait verdiği izahat doğru olmakla beraber, tesiraatının derecesini ve mahiyetini göstermek noktasından şüphesiz nakafidir: *İran Edebiyatı Tarihi*, c.3, s.473-487)

¹⁹⁰Horasan tarih-i dinisi noktasından bu vakanın ehemmiyeti şüphesiz pek büyüktür. *Ravzatü's- Safâ* müellifi bu hurûfî suikastı hakkında epey etraflı malumat veriyor. Şahrüh Mirza mutadî vechile süvari olarak cuma namazına gelirken Fazlullah-ı Esterâbâdî müridlerinden "kepenek:nemed" giyinmiş— yâni derviş kıyafetinde- Ahmed-i Lor isminde biri elinde bir arıza olduğu halde hükümdarın önüne çıktı. Şahrüh, maiyyetinden birine müsted'inin arzusunun tahkikini emretti. Bu esnada fırsat bulan Ahmed-i Lor hançerle hükümdara saldırdı. Fakat her nedense bu darbe onu biraz yaralamakla beraber mühlik olmadı. Şahrüh'un adamları hemen katili yakaladılar. Ali Sultan ʿoşin hükümdarın ruhsatıyla onu hemen katlediverdi. Lakin, bu ilk şaşkınlık geçtikten sonra katili layıkıyla isticvab etmediklerinden dolayı pişman oldular. Baysungur Mirza ile ümeranın icra ettikleri tahkikat neticesinde onunla alakadar olanlardan Melana Maruf-i Hattat hapis ve Fazl-ı Hurûfî'nin hemşiresi Hâce Azududdin ile Ahmed-i Lor'un sair birçok taraftarları katl ve ihrak olundu ki, bunların umumiyetle hurûfler olduğu pek sarihdir. (*Ravzatü's- Safâ*, c.6, s.324-325; ondan naklen *Habibü's-siyer*, c.3, cüz 3, s.127-128; *Tarâik*, c.3, s.21; Browne, *İran Edebiyatı Tarihi*, c.3, s.366). Yine aynı men-

baların verdiği malumata göre, Ahmed-i Lor'un arasına Kâsımül Envar dergâhına gittiği —**Mecalisü'l- Uşşak ve Tarâik'e** göre onun müridlerinden olup hatta dergahında hücresi bulunduğu —rivayeti ağızlarda dolaştığından, Mirza Baysungur müşarünileyhi Horasan'ı terk ile Maveraünnehr'e azimete mecbur etmiş ve Seyyid, Semerkand'a giderek Ulug Bey'in mazhar-ı ihtiram ve ikramı olmuştur. (**Ravzatü's- Safâ ve Habibü's- Siyer**, aynı cilt ve sayfalarda; **Nefahat** tercümesi, s.665; Devletşah, s.346'da Seyyid'in Maveraünnehr'e esbab-ı seyahatini başka türlü anlatırsa da doğru değildir).

¹⁹¹**Devletşah**, s.349'da 835'de vefatını söyler. **Habibü's- Siyer**'de (c.3, cüz 3, s. 145) ve ondan naklen **Riyâzü'l- Cenne** ve **Mecmaü'l- Fusehâ**'da (c.2, s.28), **Tarâik**'de (c.2, s.144) de tarih-i vefatı 837 olarak mesturdur. **Mecâlisü'l- Uşşak ile Mecâlisü'n Nefâis** de bunu teyid ediyorlar ki şu halde **Devletşah**'ın kaydettiği tarih yanlışır.

¹⁹²Kasımü'l- Envar'ın Hurûfiler ve Safevilerle alakası Browne'in da nazar-ı dikkatini celbetmiştir. Filhakika, bu sûfi hakkında pek ihtiramkâr davranan Câmî bile onun müridlerinin birtakım Batıniler olduğunu itiraf mecburiyetinde kalmıştır. (**Nefahat** tercümesi, s.666). Bu hususta daha fazla izahat ve tenkidat mezkur monografimizdedir.

¹⁹³Seyyid Nimetullah hakkında **Habibü's-siyer**, **Devletşah**, **Riyâzü'l- Arifin**, **Mecmau'l-fusehâ**, **Hazinetü'l- Esfiyâ**, **Riyâzü'l- Cenne** gibi menbalarda ve Browne'in tarih-i edebiyatında muhtasar malumat mevcut ise de bu yukarıki malumat en ziyade Tarâik-ul Hakâik'te bu sûfiye tahsis edilen kıymetli sayfalardan iktibas ettik. Kaygusuz Baba mağarasındaki erbainleri ve orada Baba Hacı Ali ve Baba Hacı Lütfullah adlı beктаşi babalarıyla münasebeti hakkında bakınız: **Tarâik**, c.3, s.3; Kaygusuz Baba hakkında **İlk Mutasavvıflar'a** müracaat, s.376; Bu hususta daha fazla malumat beктаşilik Tarihi hakkındaki büyük eserimizdedir.

¹⁹⁴Muhtelif müellefâtı olan bu sûfi hakkında **Nefahat** tercümesine bakınız, s.656-659.

¹⁹⁵**Tarâikü'l-hakâik**, c.3, s.3-5.

¹⁹⁶**Mecmaü'l- Fusehâ**'da ve ondan naklen **Tarâik**'de münderic bir rivayete göre, Seyyid Nimetullah'ın müridleri yüz bini geçince Seyyid Kelâl-i Buhârî gibi bazıları Timur'un nazar-ı dikkatini celbettiler ve Seyyid'in hurûcu ihtimalini ileri sürdüler. Timur'un kendisinden vaki olan istifsarına karşı, Emir Kelâl'in helvasını yedikten —yâni onun ölümü haberini aldıktan— sonra terk-i diyar edeceğini söyleyen Şah Nimetullah'ın kerameti zahir oldu. Yâni hakikaten pek az zaman içinde Emir Kelâl'in vefatı haberini aldıktan sonra Merv'e gitti. Ve nihayet Mâhan'da yerleşinceye kadar epey zaman muhtelif sahalarda dolaştı. (Tafsilat için **Tarâik**, aynı cilt ve sayfa). Seyyid Nimetullah ile Şahrüh arasında geçen bir hadise-i kerameti **Devletşah** anlatır (s.335). **Tarâik** muharriri bu hadisenin Şahrüh ile Seyyid Nimetullah arasında değil, bizzat Timur huzurunda cereyan ettiği hakkında bir rivayet mevcut olduğunu zikr ile Hâşimî'nin -Seyyid Nimetullah'ın menakıbını hâki- Mazharü'l- Âsâr ünvanlı mesnevisinde de bu menkıbenin bu suretle mezkur olduğunu bilhassa söyler (c.3, s.4). Gevherşad Ağa Kirman hakiminin Şah Nimetullah'a karşı Şahrüh'u hürmetsizliğe teşvik etmesi üzerine hükümdarı ikaz ve böyle bir harekettten menetmişti (Tafsilat için aynı eser, s.7).

¹⁹⁷**Tarâik**, c.3, s.5; **Mecmaü'l- Fusehâ**, c.2, s.43.

¹⁹⁸**Tarih-i Fırışte** ve sair menâbi'den naklen aynı eser ve cilt, s.6-8.

¹⁹⁹**Devletşah'a** ve **Riyâzü'l- Cenne**'ye göre vefatı 827'dedir. **Mecmau'l Fusehâ** sahibi ise 105 yaşında vefat ettiğini söylüyor. **Habibü's- Siyer**'e göre vefatı 834'de lakin Recebin yirmibeşindedir. (c.3, cüz 3, s. 143).

²⁰⁰**Tarâik**, Nimetullahîlerin silsile-i sülûkunu mufassal surette zikretmektedir: (c.2, s.145-149). Şah Nimetullah'ın kendi zamanında ne kadar çok müridler topladığını, bunlar meyanındaki başlıca şahsiyetleri, İran'da bu tarikatın asırlarca nasıl devam ettiğini ve Mâhan'daki türbe ve tekkenin şu en son zamanlara kadar muhafaza ettiği ehemmiyeti anlamak için **Tarâik**'in bu hususta pek zengin malumatı muhtevî üçüncü cildine bakınız. Bütün o tafsillattan Nimetullahîlikteki şîa-yı isnâ aşeriye temayülü pek bariz bir surette anlaşılır ki bu, Safevilerden sonra hasıl olmuş olmayıp, daha ondan evvel Nimetullahîlerde sarahaten mevcuttu.

²⁰¹*Tarâik*, aynı cilt.

²⁰²Seyyid Nimetullah dervişlerine oniki terekli yeşil tac giydirirdi. Bir defa daire-i irade-tine kabul edip hatta kendisine tac verdiği fena bir adamı nasıl olup da kabul ettiğini istifsar ettiler. "Allah'ın kulluğa kabul ettiği bir ferdi nasıl olur da müridliğe kabul etmem?" cevabını verdi (*Tarâik*, c.3,s.9). Bu tarz-ı telakki Şah Nimetullah sûfilerinin de Kasımü'l- Envar müridlerinden pek farklı bir zümre teşkil etmediğini pekala gösteriyor.

²⁰³Câmî yalnız bundan değil, Seyyid Muhammed Nurbahş ile Safiyüddin Erdebili'den dahi bahsetmemiştir ki, Hidayet bu eser-i taassubu pek haklı olarak şedid bir lisan-ı tenkid ile kaydediyor. (*Mecma-ul Fusehâ*, c.2, s.42). Halbuki *Nefahat* yazıldığı esnada bu üç sûfinin İran'ın her tarafında binlerce müridleri vardı.

²⁰⁴*Mecâlisü'l- Mü'minin* müellifinin verdiği malumata göre Hâce İshak-ı Hatlânî esasen seyyid ve şiiyül-mezheb idi. Binaenaleyh, sünî hükümdarların ve bilhassa Şahrüh'un hükümetine karşı hasmane hissiyat besliyordu (*Tarâik*, c.1, s.243).

²⁰⁵Seyyid Muhammed Nurbahş kendi silsile-i sülûkunu muhtevî bir manzumesinde İshak-ı Hatlânî müridi olduğunu söyleyerek onun hakkında "şeyh-i şehid ve kutb-i âfâk" lakaplarını kullanır. Nurbahşîye silsilesinin senedi —Şemseddin Muhammed el-Lâhici en-Nurbahşî'nin *Gülşen-i Râz* şerhi ile Muhammed b. Hacı Semerkandî'nin eserinden ve onlardan naklen *Mecâlisü'l-mü'minin*, *Tarâik* (c.2, s. 143) ve *Riyazü'l- Cenne* gibi menabî'den istidlal edildiğine nazaran— şu suretle Kübreviye-i zehebiyye'ye kesb-i ittisal eder. Seyyid Muhammed Nurbahş – İshak-ı Hatlânî – Seyyid Ali Hemedânî – Mahmûd-i Mezdekanî – Alaüddevle-i Simnânî –Nureddin Abdurrahman-i İsfarayînî – Ahmed Zâkir-i Cevrekânî – Ali Lala – Necmeddin-i Kübrâ. *Tarâik*'de bu silsile son zamanlara gelinceye kadar muntazaman münderecdir (c.2,s.143-144).

²⁰⁶Seyyid Abdullah-i Meşhedî Hâce İshak'ın bu çocuğa biatini duyunca ondan ayrıldı. Hâce İshak o sırada Hatlân kalelerinin birinde bulunuyordu. Abdullah'ın bu irtidadmı hemen keşfederek Abdullah ve dervişlerinin mürted olduğunu ve ona biatın sahih olamayacağını söyledi. Bu izahatı veren *Tarâik* müellifi Horasan'da Seyyid Abdullah müridlerine sûfiye namı verildiğini söylüyor (c.1, s. 243; c.2, s.143).

²⁰⁷Hâce İshak'ın bu kıyamdaki maksadı gayet sarıhtır.

²⁰⁸*Tarâik*, c.1, s.243; *Riyazü'l- Cenne* müellifi Seyyid Muhammed Nurbahş'tan bahsederken bu kıyam hakkında ma'atteessûf bu kadar bile izahat vermiyor.

²⁰⁹*Tarâik* ve *Riyazü'l- Cenne*, aynı cilt ve sayfalar. Seyyid Muhammed Nurbahş'ın her tarafa propagandacılar gönderdiği sırada 781 tarihinde Hindistan'da Mevlânâ İmadeddin'i gönderdiğini *Tarih-i Firişte*'den biliyoruz (c.2, makale-i pencüm).

²¹⁰Esiri mahlasıyla bir takım şiirler yazmış olan bu sûfi, Şah İsmail'in büyük hürmetine mazhardı (Tafsilat için *Mecâlisü'l- Mü'minin*, *Tarâik*, *Riyazü'l- Cenne* gibi menabie bakınız). Şah İsmail Şiraz'a zaptettiği sırada şeyhle görüşmüş ve neden daima siyahpuş olduğunu sorunca "*Şah-ı şehidanın matemi sebebiyle bu kisveyi ihtiyar ettiği*" cevabını almıştı. Şair Ben-nâî'nin bunun vasfında pek maruf bir kasidesi vardır. (*Tarâik*, c.3, s.56).

²¹¹Hüseyn Baykara'nın daveti üzerine bir aralık Horasan'a giderek Abdurrahman Câmî ile münakaşada bulunan bu sûfi hakkında *Mecâlisü'l- Mü'minin*'de mufasssal malumat vardır. *Tarâik* müellifi ondan gelen Nurbahşîye silsilesini ayrıca kaydediyor (c.2, s.144; c.3, s.54; *Ha-bîbü's- Siyer*, c.3, cüz 4, s.115).

²¹²*Tarih-i Firişte* ve *Tarih-i Reşîdî*'de 894'de Irak'tan Keşmir'e gelerek o havalide pek çok taraftar kazanan —ve Kasım-ı Feyzbahş müridlerinden olduğunu iddia eden— Mîr Şems-i Irakî'nin müfrit şii itikadatını oralarda nasıl neşrettiği hakkında mühim tafsilat vardır. Mevzu-i aslımıza temas etmeyen bir sahaya aidiyeti cihetiyle bu hususta fazla izahata lüzum görmüyoruz (*Tarâik*, c.1, s.243-244).

²¹³Ehl-i Beyt hakkında kasideleriyle maruf olan bu Farslı şair, belki de zamanının icabına riayeten eskârında mutedil bir şii idi. Şiraz'da Şahrüh'un oğlu İbrahim Sultan ona bir kaç

defa mezahib hakkında fikrini sormuş, fakat âkil ve ihtiyatkâr şair mahirane ve müphem cevapları sayesinde kendisinin efkâr-ı samimiyesini saklamaya muvaffak olmuştu. O devirde devletin siyaset-i mezhebiyesini göstermek itibarıyla bu hadiseler pek manidardır. (*Devletşah*, s.418-420).

²¹⁴Hakikî ismiyle Ak Melik b. Melik Cemaleddin Firûzkhuhi dokuzuncu asrın en mühim şairlerindendir. İptida Baysungur'a intisab ederek o sayede serbedârlar fetretinde hükümet namına zaptedilen Sebzevar'daki emlakini kurtarmış ve muahharan hükümdarlar hizmetinden çekilerek Sebzevar'da yaşamıştır. Ud çalmakta ve nakkaşlıkta da fevkalade mahir olan Emir Şâhi, Ebul-Kasım Babûr'un mazhar-ı iltifatı olarak Güleşan köşkünün tasviri için Esterâbad'a celbedildi. 857'de vefat ederek Sebzevar'a naklolunmuş ve ecdadının binakerdesi olan tekkeye defnedilmiştir. *Habibû's- Siyer* müellifine göre Şâhi mahlasını alması şii olduğundan dolayıdır (Tafsilat için *Devletşah*, s.426-430; *Habibû's- Siyer*, c.3, cüz 3, s.150).

²¹⁵Hasan-ı Selimî, Hazreti Ali ve imam-ı masumlar hakkındaki müteaddid kasideleriyle şöhrat kazanmıştır. *Devletşah*

"Ehl-i beyt medhiyle meşgul şairlerden hiçbirinin vilayetname nazmında bu kadar mahir olmadığını"

söylüyor. Rivayete nazaran Tun'lu olduğu halde Sebzevar'da tavattun etmiş ve iptida ameldarlıkla iştigal ettiği halde muahharan "*suleha ve fukera libasını giyerek*", haccetmiş, Atabatı ziyaretle imamlar vasfında kasideler yazmıştır. 854'de vefat ederek naaşı Sebzevar'a naklolunmuştur (*Devletşah*, s. 436-438). Eskiden beri şii hareketuna bir merkez olan Sebzevar'ın dokuzuncu asırda da bu hususiyetini muhafaza ettiği gerek orada yetişmiş bu gibi şairlerden, gerek sair tarihî menbaların şahadetinden kat'iyetle istidlal ediliyor. (*Reşehat* tercümesi, s.314).

²¹⁶868'de vefat etmiş olan bu şairin İmam Ebul-Hasen Ali b. Musa er-Rıza vasfında bir kasidesini *Devletşah* zikreder (s. 443 ve müteakip).

²¹⁷Menkıbetgüylükla maruf olan *Hâvername* sahibi şair İbn-i Hüsam'ın vefatı 875'dedir. (*Devletşah*, s.438; *Habibû's- Siyer* ve *Tarâik*'e nazaran 893'de; *Tarâik*, c.3, s.47). Baba Sêvdâî'ye gelince (vefatı 853), bazılarının hatta velâyetine kail oldukları bu şairin Hazreti Ali hakkında pek meşhur bir kasidesi vardır. (*Devletşah*, s.421-423; *Tarâik*, c.3, s.28). 838'de Esterâbad'da vefat eden şair Muhammed b. Abdullah Kâtibi-i Türsizi, hurûfiyyül-mezhep şair Seyyid Nesîmî'nin şakirdi olup *Mecmau'l-Bahreyn* ve *Mahbûb u Muhabbet* mesnevileri ruftur. Bunun şiirlerinde vâsi nisbette hurufî-batınî temayülü mevcut olacağı pek tabiidir (*Mecmau'l-Fusehâ*, c.2, s.28; Nesîmî hakkında aşağıda izahat-ı kâfiye vardır).

²¹⁸Seyyid Nimetullah'ın yüzlerce mürid ve perestîşkarları hakkında *Tarâik*'e bakınız. Bu şair ve sülâle hakkında *Devletşah*, *Ateşkede*, *Mecmau'l-Fusehâ*, *Heft İklim* gibi menâbie de müracaat olunabilir.

²¹⁹Şâruh devrinin bu maruf sūfisi hakkında tafsilat için *Habibû's- Siyer*'e bakınız (c.3, cüz 3, s.146; *Tarâik*, c.3, s.28). *Nefahat*'ta buna dair verilen muhtasar malumatı Lâmi'î tercümesinde biraz daha tevsi etmiştir (s.547-550; keza *Şakayık* tercümesi, c.1, s.91). Abdullatif-i Mukaddesî ve Abdurrahim-i Merzifonî gibi halifelerinin himmetiyle dokuzuncu asırda Anadolu'da silsileleri ona müntehi olan birçok sūfilere tesadūf ediyoruz (*Nefahat* ve *Şakayık* tercümelerine müracaat). Kitap ve sūnnete fart-ı riayetle maruf olduğu cihetle Şâruh ona iltifatı siyaset-i mezhebiyesine pek muvafık buluyordu. Hâce Parsâ eserlerinde ondan kemal-i hürmetle bahseder. (Mesela, *Faslû'l- Hitâb*'a bakınız).

²²⁰Kasımû'l- Envar'ın da bilhassa mazhar-ı hürmeti olan bu sūfî ve Şâruh'un ona karşı muamelesi hakkında izahat için *Habibû's- Siyer*'e bakınız (c.3, cüz 3, s.142).

²²¹Tevhîde ait bazı risaleleri ve muvahhidane birtakım eş'arı olan Ebu'l Vefâ'yı Hârezmî hakkında bakınız : (Habibû's- Siyer, c.3, cüz 3, s. 144). Hâce Muhammed-i Pârsâ hakkında *Nefahat* ve *Reşehat* tercümelerinde kafi derecede izahat verilmiştir (*Nefahat* tercümesi, s.431-435; *Reşehat* tercümesi, s.66-73); bu sūfinin en maruf eseri *Faslû'l- Hitâb*'dır ki, eim-

me-i isnâ aşer menakıbına ait birçok tafsilatı ihtiva etmekle beraber şîî mezhebine muhalif birtakım nokâtı da muhtevî olduğundan şîî uleması indinde mergub ve muteber olmadığını **Habibü's-Siyer** müellifi söylüyor. (c.3, cüz 3, s.142). Müellifin hâcegân-ı nakşibendiye silsilesinden olması itibarıyla eserinin şîiler arasında mazhar-ı râğbet olmaması pek tabiidir.

²²²Keşf-üz Zünun bize bu hususta kâfi bir fikir verebilir.

²²³Müneccimbaşı tercümesi, c.3, s. 153 ve 160. **Devletşah** da Tezkiresinde bunu teyid ediyor: "**Fuzelâ ber ânenâ ki der rûzgâr-i islam ezhu bed i'tikadter pâdşahi zâhir neşode est. İslâm râ zaif dâşti ve ber fisk u fucûr ikdam numûdi**" (s.457-458).

²²⁴**Tuhfe-i isnâ Aşeriye**, s.22.

²²⁵Uzun Hasan, "**sahib-i takva ve müteşerri ve dindar ve muhibb-i ulema ve suleha ve sahib-i hayrat ve hasenat padişah idi**" (Müneccimbaşı tercümesi, c.3, s. 165). Aksi takdirde, ekseriyetle bitaraf olmayan Osmanlı müverrihlerinin Osmanlı hanedanıyla harplerde bulunan bu hükümdarı bu suretle medhetmeyecekleri muhakkaktı.

²²⁶Karakoyunlu Türkmenlerinin hükümdarı Cihanşah , Şah Nimetullah ailesinden Şah Nureddin Nimetullah-i sâni ile akd-i sıhriyet etmişti. Uzun Hasan onu mağlup ve katlettikten sonra ona ait mücevheratı her halde bulup bildirmesi için Şah Nureddin'i Şiraz'a celp ve taz-yık etti. Bir gün onun arkasında namaz kılarken secdeye bihuş oldu. Ayıldığı vakit şeyhin eline yapışarak elmas davasından fariğ oldu. Kendisinden istifsar-i hal ettiler. Hazreti Peygamber'i rüyasında gördüğünü ve cihan saltanatını kendisine bahşettiği halde emval-i dünya hır-sıyla kendi evladını tazip ettiğinden dolayı muahezeye maruz kaldığını anlattı. (**Tarâik**, c.3, s.41).

²²⁷Kalenderiler ve haydarilerde ve mücerrede ikrar veren Bektaşilerde kulağa halka takmak adetinin mevcut olduğu eskiden beri malumdur (Jacob'un eserlerine bakınız. Hatta bektaşilerde bunlara Mengüşlü Canlar namı verilir. Kalenderiye hakkındaki kitabımızda buna dair tarihi ve âynî malumat mevcuttur). Bu , pek eski bir Türkmen adetidir ki, bu tarikatlara Türkmenler vasıtasıyla girdiği pek muhtemeldir. Filhakika, Timur'un, Kara Yusuf'un mengüş taktuklarını bildiğimiz gibi (Mesela; Münecimbaşı, c.3, s.53 ve s.151), Hind Timurilerinin de bu adete riayetkâr kaldıklarını o devirlere ait minyatürler bize gösteriyor. Bu adetin yalnız hükümdarlara münhasır olmadığını da Uzun Hasan ordusundaki Türkmenlerin mengüşlü oldukları hakkında Neşri'nin sarîh ifadesi anlatmaktadır. (Witteke, MOG. Band I, s.129). Biz bu adetin menşeiini, daha eski Türklerde —Türk şubelerinden Kie-kia-sse'lerde— sarahaten görmekteyiz. (Visdelou, **Bibliothèque Oriental** zeyli, s.78). Türkmenlerin temayülât-ı diniyesi hakkında yukarıdan beri verdiğimiz izahat ve Irak ve Azerbaycan sahalarının o sıradaki dinî vaziyeti Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenleri arasında müfrit şîî akidelerinin mevcudiyetine delalet eder.

²²⁸Câmî, 788'de hacca giderken Bağdat'a uğradı. Maiyyetindeki adamlardan Câmî'li Fet-hî isminde biri her nedense şeyhe hiddetlenerek ondan ayrıldı ve oradaki şîî zümrelerine intisab ederek onları Câmî aleyhine tahrik için **Silsilet-üz Zeheb**'in ilk defterinde Hazreti Ali hakkındaki bazı müteferrik beyitleri onlara gösterdi. Bağdat haydarilerinden Nimet-i Haydarî isminde biri o beyitlere bazı ebyat daha ilave etti. Halbuki, Câmî orada Kazî Azud'un

"Ekser-i halk-ı âlem kendi mevhum ve muhayyellerine ibadet eder"

tarzındaki temsilini alarak bu münasebetle müfrit şîilerin "**Ali-i mevhum**" hakkındaki akidele-rini beyan ediyordu. Bu ifsadat üzerine Bağdat şîileri Câmî'nin kafilesıyla gelenlere ufak tefek taarruzlarda bulunmaya, söz atmaya başladılar. Nihayet tahkik-i mesele için Bağdat müderris-lerinden birinde büyük bir meclis kuruldu. Uzun Hasan'ın biraderzadesi Maksud Bey'le zevcesinin biraderzadesi Halil Bey ve sair Türkmen ümerası, hanefî ve şafîî kadıları mecliste ha-zırdı. Medresenin içi dışı erbab-ı merak ile dolmuştu. Mecliste **Silsilet-üz Zeheb**'in mevzu-i itiraz olan parçaları tamamiyle okundu. Câmî latife tarikiyle

"bu eseri yazdığı esnada Hazreti Ali ve çocukları hakkındaki medayihinden dolayı

Horasan sünnilerinin kendisini rafza nisbet etmelerinden korktuğu halde, makus bir tecelli olarak Bağdat rafızilerinin cevri hücumuna uğradığını”

söyledi. Huzzar bu sözün sıdkını teslim ettikleri gibi kadılar da bu hususta mahzar yazdılar. Câmî bunun üzerine Bağdat şiihlerinin reisi makamında olan Nimet-i Haydarî'ye, kendisiyle “*şeriat ile mi yoksa tarikat ile mi söyleyeceğini*” sordu. “*Her ikisiyle de*” cevabını alınca, “*Evvela bıyıklarını sünnet-i seniyye üzere kestir de öyle gel*” dedi. Mecliste hazır bulunan Şervanlı sünniler hemen meydana fırlayıp bıyığın yarısını bir değnek üzerinde bıçakla kestiler, yarısı da makasla kesildi. Câmî bunun üzerine dedi ki:

“Madem ki şeriatla eksiklik sabit oldu; kisvet-i tarikat artık sana haram olmuştur. Şimdi kendini pîr-i vakit nazarına eriştirmelisin ki senin hakkında fatiha ve tekbir ey-
-liye”.

Filhakika onların usûllerine göre, iptida Kerbela'ya varıp oradaki sâdâtın tekbir almak icab ediyordu. Bundan sonra Nimet-i Haydarî'yi yaptığı iftiradan dolayı tazir ve tekdir ettiler. Başına tahta külah giydirip eşeğe ters bindirerek yarıyla beraber Bağdat sokaklarını dolaştırdılar. (*Reşehat* tercümesi, s.174-175; Edward Browne, *İran Edebiyatı Tarihi*, c.3, s.510). Bağdat'a daha dokuzuncu asır iptidalarında Pirtac Tulemî-i Gilânî gibi kalenderâne ömür süren ve bu vadiye serbest şiirler yazan batıniyyül-mezheb sûfî şairler mevcuttu. Zeynüddin-i Hâfî Mısır'dan avdetinde Bağdat'a uğradığı esnada bununla görüşmüş ve harabat âlemindeki serbest hayatını görmüştü. Şeyh Sadreddin er-Ruvâsî de bunun şiirlerini Nizârî-i Kuhistânî'nin eserleri kabilinden addetmektedir. (*Nefahat* tercümesi, s.548-549; *Devletşah*, s.233).

229 *Habibü's-Siyer*'e nazaran Sultan Yakub evâil-i hükûmetinde şeriat-ı garranın takviyesine bilhassa sarf-ı mesai ve sâdât ve ulemaya pek kıymetli suyurgallar tahsis etmişti. Zamanında sadr olan Kadî Mesîhüddin İsa, Tebriz'de Mısır ve Osmanlı elçilerini kabul ettiği sırada sirmalı libas giyen Sultan Yakub'u böyle muhalif-i şeriat bir şey yaptığından dolayı muaheze etmiş ve hatta sırtından libasını çıkarmıştı. Safevî bendegânından olan *Habibü's-Siyer* müellifi, iptida bu kadar şeriatperver olan Sultan Yakub'un, muahharan Haydar-ı Safevî aleyhine döndükten sonra sû-i akide ile malul olduğunu ve hatta Akkoyunlu sultanının asıl bundan dolayı yıkıldığını söylüyor (c.3, cüz 4, s. 15). Şiî müverrihin bu ifadesi Şultan Yakub'un iptida şiilîğe taraftar olduğu halde, muahharan Safevîlerin tasaltunu korkusuyla sünnilik cereyanından —şüphesiz siyaseten- istifade etmek istediği şeklinde izah olunmalıdır. Sultan Yakub'un mazhar-ı iltifatı olan Irak ve Azerbaycan şairleri arasında mesela, Habîbî gibi şiî akidine salık şairler, hatta Seyyid Nesîmî'ye peyrev olarak hurûfî nazariyelerini tervic edenler elbette mevcuttu (Tafsilat Fuzûlî hakkında derdest-i neşr olan monografimizdedir. Orada, Moğollar devrinde bu havaliye vaki olan Türkmen muhaceretlerinin şiilîğin taammümü hususunda ne kadar müessir olduğu anlatılmıştır). Uzun Hasan devrinde olduğu gibi Sultan Yakub zamanında da mühim bir mevki işgal eden ve birçok şakirtler yetiştiren Celâl-i Devvânî'ye gelince, Şah Nimetullah müntesiplerinden olan bu büyük âlim her halde alevîlik temayülâtını izhar ettiği kuvvetle söylenebilir (Daha fazla tafsilat için *Habibü's-Siyer*, c.3, cüz 14, s.111; Tarâik, c.3, s.52; *Mecmau'l-Fusehâ*, c.2, s.11; ayrıca *Riyâzü'l-Cenne'ye*, *Riyâzü'l-Ari in'e*, *Mecâlisül-mü'minin'e* bakınız). Vefatı 908'dedir. *Mecâlisül-Mü'minin* vefatını rebîul-âl ir'de, *Ahsenü't-Tevârih* müellifi Huseyn Beg Rumlu ise receb'de gösteriyor (*Ahsenü't-Tevârih* Esad Efendi kütüphanesi, 2175 numarada). Bu büyük âlim ve feylesofun hiyanetini ve büyük yeküne balığ olan eserlerini etrafiyla tedkik ederek buna ait mükemmel bir monografi vücuda getirmek ilim âleminin büyük bir ihtiyacını tatmin edecektir.

230 Halvetilik hakkında yukarıda biraz izahat vermiştik. Neşr-i meslek hususundaki faaliyet-i fevkaladesinden dolayı halvetiler arasında pîr-i sâni lakabıyla maruf olan Seyyid Yahya-yı Şervânî, Şeyh Sadrüddin-i Şervânî'nin mürididir. Silsile-i sulûku şu suretle Zâhid-i Gilânî'ye ittisal eder: Sadrüddin-i Şervânî- Hacı İzzeddin-i Halveti- Ahî Emrem Halveti- Pir Ömer-i Halveti Ahî Muhammed-i Halveti- Şeyh Zâhid-i Gilânî. Şamahi ağınyasından Seyyid Bahaüdd-

din'in oğlu olup daha pek genç yaşında Şeyh Sadrüddin'e intisab etmiş ve şeyhinin vefatından sonra Bakü'ye muhaceret eylemiştir. Şervanşah Halil'in kuvvetli himayesine mazhar olduğu cihetle az zamanda etrafına binlerce mürid topladı ve Anadolu, Irak, Azerbaycan taraflarına birçok halifeler gönderdi ki, aşağıda Anadolu'ya gelen halifelerden ve halvetiliğin Osmanlı İmparatorluğu sahasında inkişafından bahsedeceğiz. Osmanlı müellifleri şimdiye kadar hiç bir sûfinin etrafa bu kadar çok halifeler göndermediğini bilhassa kaydederler. Halbuki, Seyyid Yahya bu suretle —propaganda usûllerini şüphesiz pek iyi bildiği— batıniye serâmedanını ve mesela aşağıda lüzumu derecesinde izah edeceğimiz vechile Erdebil sûfilerini taklitten başka bir şey yapmıyordu. Şervanşahlar saltanatının o havalideki şiî cereyanlarına karşı adeta mane-vî bir istinadgâhı olan bu şeyhin vefatı 868 veya 869'da Bakü'dedir. (*Nefahat* tercümesi, s. 574; *Şakayık* tercümesi, c.2, s.287; ayrıca *Lemezât*'a da bakınız).

²³¹Dede Ömer aslen Aydınli olduğundan dolayı Rüşenî mahlasını almıştır. İptida harabat alemlerinde kalenderane bir hayat geçirdikten sonra Bakü'ye giderek Seyyid Yahya'yı Şervânî'den müstahlif oldu. Şeyhin ümeraya ekseriya Gence, Berde'e, Karabağ taraflarında bulunurdu. Lâmi'î diyor ki:

"Mirza Uzun Hasan ona muhabbet eyledi ve Mirza'nın hatunu Selçuk Hatun ki, Yakub Mirza'nın anasıdır, tamam muhibbesi idi. Yakub Mirza zamanında Tebriz'de Cihanşah Mirza'nın hatunu yaptığı hankaha getirdiler. Bir miktar onda sakin oldu. Ol diyarda şöhet buldu ve merce-i ekâbir ve esâgir oldu".

Sûfiyane Türkçe şiirleriyle edebiyat tarihinde de mühim bir mevki işgal eden bu sûfi hakkın-da tafsilat için bakınız: *Nefahat* tercümesi, s.576; *Şakayık* tercümesi, c.1, s. 281; Yakub Mirza validesinin Şeyh Rüşenî'ye intisabını Âli de kaydetmiştir: *Künhü'l- Ahbar*, Rûkn-i sâlis, cüz-i sâlis, s.30; Eserleri hakkında etraflı kitabiyat malumatı almak için Bursalı Tahir Bey'in *Osmanlı Müellifleri*'ne müracaat, c.1,s.69).

²³²Mesnevî'ye nazire olarak yazdığı kırk bin beyitlik *Manevî*'den başka Divan'ı ve Tâiye-i İbnü'l- Fâriz'e naziresi olan Şeyh İbrahim Gülşenî aslen Diyarbakırlıdır. Tebriz'de Ömer Rüşenî'den tekmi'l-i sülûk etmiş ve Şah İsmail istilası üzerine Kahire'ye giderek Şeyh Şahin-i Mısıri ile musahebet eylemiştir. Sultan Selim Mısır'ı fethettiği zaman şeyhe bir eseri iltifat olmak üzere Müeyyediye karşısındaki zaviye arsasını kendisine temlik etti. Şeyh 926'da zaviyenin inşasına başladı ve 931'de ikmal etti. Müridlerinin çokluğu bazı ricalin şüphesini celbederek bir aralık İstanbul'a celbedilmiştir ki, aşağıda buna ait izahat vardır. Vefatı 940'dadır. (Tafsilat için bakınız: *Şakayık* tercümesi, c.2, s.67; *Latîfi Tezkiresi*, s.52; *Lemezât*. Eserleri hakkında kitabiyat malumatı almak için Bursalı Tahir Bey'in *Osmanlı Müelliflerine* müracaat, c.1, s. 19; matbu muhtasar *Menakıb-ı Gülşenî* risalesi şayan-ı istifade olmakla beraber asıl Şeyh Ahmed Hayâlî b. Şeyh İbrahim Gülşenî'nin damadı Şeyh Muhyî tarafından yazılmış olan mufassal menakıba müracaat edilmelidir. Bunda, bilhassa Akkoyunlular tarihine ait fevkalade mühim tafsilat vardır).

²³³*Devletşah*, (s.233). Kalender lakabıyla maruf olan Ebu-l Kasım Babür hakkında o devre ait başlıca tarihlerden ma'ada *Mecâlisü'n- Nefâis*, *Mecâlisü'l- Uşşak*, *Babürname* gibi menbalara da bakınız. Büyük sûfi Hâce Ubeydullah Mirza Babür'ün yanında daima Şeyhzade-i Pîr-i Kıyam gibi birtakım mühlidler bulunduğunu söyler ve bunu asla hoş görmezdi (Bu hususta etraflı tafsilat almak için *Reşehat* tercümesine bakınız, s. 335.)

²³⁴Zaman-ı saltanatında Şeyh Zeynüddin-i Hâfî hulefasından Şeyh Sadrüddin er-Ruvâsî (vefatı 871), Ebû Said Ebul-Hayr ahfadından Hâce Mueyyed Mehneî , Şeyh Nureddin Muhammed (vefatı 878), Seyyid Sadrüddin İbrahim-i Kummî gibi sûfilere pek ziyade hürmet ve riayet eden Ebû Said, Hâce Ubeydullah Ahrar'ın mürid ve mutekidi idi. Hâce'nin hükümdar üzerindeki nüfuz-ı fevkaladesini anlamak için *Reşehat* tercümesine bakınız (s.332 ve müteakip). *Habibü's- Siyer* müellifi de Hâce'nin bu nüfuzunu itiraf ediyor. (c.3, cüz 3, s.200). Sultan Ebû Said Mirza Maveraünnehir'de esasen pek büyük nüfuzları olan yesevî-nakşibendî der-

vişlerini himaye etmekle ailesinin daha Timur devrinden beri takip ettikleri an'aneyi ve sünnîlik siyaset-i mezhebiyesini iltizam etmiş oluyordu. Saltanatını iptida Semerkand'da tesis ettiği ve Maverâünnehir halkına istinad mecburiyetinde bulunduğu için Hâce Ubeydullah gibi o sahada binlerce müride malik bir sûfiye istinad etmek Ebû Said için fevkalade faydalı idi. (Bu asırda nakşibendiliğin Maverâünnehir'de derece-i taammümü ve Anadolu'ya suret-i intikali hakkında tarihi tafsilat için *İlk Mutasavvıflar'a* bakınız).

²³⁵Sultan Ebu Said Mirza'nın şehadetini müteakip Sultan Hüseyin Horasan saltanatına müstakillen malik olmuş ve 873'de hutbe ve sikkede kendi namını zikretmiştir. Onun imamiye-i isnâ aşeriye mezhebini resmen kabul etmek istediğini ve fakat Herat hanefîlerinin ısrarı karşısında muvaffak olamadığını *Ravzatu's- Safa* müellifi şu satırlarla anlatıyor:

"Ve çün hâkân-ı mansûr peyveste dest-i teveللâ be velâ-yi seyyid-i ehl-i beyt seyyidül-verâ ber guzidegân.... sûreti ber hâtem-i dil nenigâşt, der an evân ki ber serîr-i saltanat-i Horasan temekkun yâft, şa'ş'a-i envâr-i dînperverî ber etrâf-i ân memleket tâft, rây-i şerâtârâ çonan iktizâ fermûd ki hutbe vu sikke râ be-esâmî u elkâb-i eimme-i ma'sûmîn aleyhisselam muzeyyen gerdânend vasiyyet-i in niknâmî râ der etrâf-i âfâk intişâr dâde, âvâze-i tecdid-i kavâid-i şeriat-i Nebî-i Hâşimî ez eyvân-i keyvân begozzerânîdend. Emmâ cem'i ez muntelibân-i mezheb-i hanefî ki der Herat begâyet müteber ve muvakkar bûdend, be-pâye-i serîr-i saltanat-ı masîr şitâfte der bâb-i tercih-i rusûm-i ehl-i sunnet suhenân gofte ez tağyîr-i hutbe men' numûdend. Mahal çün muktezî-i adem-i kabûl-i multemis-i ancemâ'et nebûd der rûz-i fitr hatîb bedestûr-i pişter zeban be-kirâet-i hutbe guşûde"

(*Ravzatu's- Safa*, c.7, s.18-19; *Habibu's- Siyer*, c.3, cüz 3, s.216; *Hayrullah Efendi Tarihi*, c.8, s.15). *Mecâlisü'l- Mü'minin* müellifi imamlar vasfında birtakım kasideleri bulunan es-Seyyid Ali el-Vâiz el-Kâyinî'den bahsederken bu hadiseyi başka bir şekilde -güya imamlar ismine hutbe okunmuş da halkın sûi telakkisine uğramış ve muvaffakiyete iktiran edememiş bir tecrübe şeklinde —gösteriyor. O tafsilata göre Sultan Hüseyin hutbeyi imamlar adına okutmak isteyince esasen şîa-yı imamiyeden olan Seyyid Ali'yi buna memur etmiş, fakat Herat halkı Seyyid'i minberden indirerek türlü türlü hakâretlerde bulunmuşlardır (*Riyâzü'l- Cenne*). *Ravzatu's- Safa* müellifinin, muvaffakiyetsizlikle neticelenmiş bir tecrübeyi güya hiç yapılmamış gibi göstermesi o devir vakânuvislerinin zihniyetine pek mutabıktır. Binaenaleyh, Kadı Nûrullah'ın bu hususta verdiği malumatın doğru olması ihtimali de vardır.

²³⁶Hanefiyyül-mezheb şair Ârifî-i Herevî hakkında *Devletşâh'a* bakınız, (s.439). Bu halâlide şîlîği tamim için Şâh İsmail'in maruz kaldığı müşkilat aşağıda hûlasatan görülecektir.

²³⁷*Ravzatu's- Safa* bu hadiseyi şöyle anlatıyor:

"Bayezid-i Bistamî ahfadından Şemseddin Muhammed, Belh valisi Mirza Baykara'ya intisab etmişti. Bu zat 885'de Mirza'ya Sencer-i Selçukî namına telif edilmiş bir tarih gösterdi ki, orada "Hazreti Ali'nin mezarı Hâce Hayran karyesinde filan mevzidedir" tarzında bir ifade vardı. Mirza yanına sâdât ve ulemayı alarak o mahalle gitti. Tarif edilen yerde bir kûmbet ve altında bir kabir mevcuttu. Orada hafriyatta bulunarak beyaz mermerle mahkûk bir kitabe elde ettiler ki, "Hazâ kabru Esedullah el-Gâib ah Resûlullah Aliyyun veliyullah" ifadesi mahkûktu. Bunun üzerine hazirun sevinç yaşları döktiler ve bu mühim haber bütün o havalîye yayılarak her taraftan nuzûrat ve teberrûkat yağmaya, ziyaretçilerin ardı arası kesilmemeye başladı. Mirza bu hadiseyi tabîi Sultan Hüseyin Baykara'ya bildirdi. O da gelip eda-yı ziyaretten sonra bu merkadın üzerine muazzam bir kubbe inşasını ve daha birçok müessesât-ı hayriye vücûda getirilmesini emretti. Ve Belh nehirlerinden Nehr-i Şâhî'nin hasılatını oraya vakfeyletti. Bu âsitânın nekabeti —yukarıda bahsettığımız— Seyyid Bereke'nin akrabasından Taceddin Endehudî'ye ve meşihâtı Şemseddin Muhammed'e tevcih olundu. Ziyaretçilerin ve nuzurâtın çokluğundan Hâce Hayran karyesi ve havalisi fevkalade mamuri-

yet kazandı. Bunun üzerine Herat arabacılarından olup kalender geçinen bir hilekâr da Herat'ta diğer bir Merkad-i Ali meydana çıkararak bu vesile ile müteneffi olmak istedi. Bir akşam namazı Abdullah-i Ensârî âsitanesi civarında Gâzurgah'ta sayhalar çıkarıp libasını paralamaya başladı. Gelip halinden sual ettiler. Sahrada a'râbî suretinde dört süvarinin kendisine görünüp İmam Ali'nin merkadini haber verdiklerini söyledi ve hatta mevkiini de tayin etti. Bu haber-i beşaret üzerine Herat halkı fevc fevc oraya gelmeye başladı. Nüzurattan istifade etmek isteyen arabacı ve o mahiyette bir takım kalenderler gelip yerleştiler. Bundan sonra memleketin her tarafında sahte bir takım mezarlar bulunmaya başlanınca Sultan Hüseyin ve ümera ve ulema bu sahtekarlığa nihayet vermek lüzumuna kani oldular. Mevlânâ Kemaleddin Şeyh Huseyn bunların te'dibine memur edilerek bu hallere nihayet verildi."

Ravzatü's- Safa sahibi bu tafsilatı verdikten sonra, yalnız Hâce Hayran âsitanesinin hala maimur olduğunu da ilave ediyor. (**Ravsatü's-safa**, c.7, s.41-42; **Muntazam-ı Nâsiri**, c.2, s. 78; **Tarâik**, c.3, s. 46; **Hayrullah Efendi Tarihi**, c.8, s.11).

²³⁸**Ravzatü's- Safa**'ya göre Sultan Hüseyin Baykara gençliğinde Kemaleddin Şeyh Huseyn (**Habibü's- Siyer**, c. 3, cüz 3, s. 200)'den kütüb-i mütedavileyi okumuş ve Şah Kasım-ı Nurbahş'tan füyûzât-ı batmiye almıştı. (**Ravzatü's- Safa**, c.7, s. 42). Kadı Nurullah-ı Şufterî'ye nazaran, Sultan Hüseyin dūçar olduğu bir hastalıktan kurtulmak için Şah Kasım'ın Horasan'a irsalini Sultan Yakub'dan rica etmişti. Şeyhin gelmesiyle Sultan Hüseyin hastalığından kurtulunca, gerek o gerek zevcesi müşarûnileyhe büyük hürmetlerde bulundular ve suyurgal olarak bazı yerler tahsis eylediler. Şeyhülislam Taftazanî ve Câmî gibi ehl-i sünnet uleması zâhir ulûmundan fazla behresi olmayan Şah Kasım'ı halk arasında ve hükümdara karşı tahkir için bir çare düşündüler. Şeyhin cuma günü minbere çıkarak vaaz etmesini sultandan rica ettiler. Bu müracaattaki maksad-ı hakikiyi anlamayan hükümdarın iltimasıyla Şah Kasım-ı Nurbahş bir cuma günü minbere çıktı ve **Lailaheillallah** zikrindeki fazileti anlatmaya başladı. Fırsat gözetten Mevlânâ Câmî hemen ortaya atılarak buna ait birtakım mebahisi ortaya atmak istedi. Buna karşı Şah Kasım dedi ki:

"İrak'ta iken senin Aliyyün veliyyullah kelimesi hakkında bahis ve niza ettiğini duy-muştuk. Şimdi artık kelime-i tevhididi de mevzu-i bahs ve niza ediyorsun!"

Bu zarifane cevap üzerine bütün cemaat gülüştüler ve mutarızlarda itiraza takat kalmadı (**Mecâlisü'l-Mü'minin**, altıncı meclisten naklen **Tarâik**, c.3, s.55). Muahharan Şah İsmail'in de mazhar-ı ihtiramı olan bu sūfi 927'de vefat etmiştir. (**Tarâik**, c.3, s. 54).

²³⁹Mesela Sultan Yakub vekâyi'ini zapteden mutaassıp sūnnî müverrihi Hâce Mevlânâ İsfahânî Azerbaycan'dan Herat'a kaçarak iptida Sultan Hüseyin'in ve muahharan Şeybânî Han'ın mazhar-ı iltifatı olmuştu. (**Habibü's- Siyer**, c.3, cüz 4, s. 113).

²⁴⁰İmam Ali vasfında kasideleri olan Hüseyin Vaiz hakkında **Mecâlisü'l- Mü'minin** müellifi Meşhed'de işittiği bir hikayeyi naklediyor: Güya Sebzevar halkı onu sūnnî zannederek hakkında sūizan etmişler ve Cebrail'in Hazreti Ali'ye kaç defa geldiğini sormuşlar. O da derhal 24 bin defa cevabını vermiş. Hazreti Peygamber'e 12 bin defa gelen Cebrail'in Hazreti Ali'ye neden iki misli geldiğini istifsar etmişler.

"Mademki Hazreti Peygamber kendisinin medine-i ilim ve Ali'nin kapı mesabesinde olduğunu söyledi, o halde şehre oniki bin defa gelmek için kapıdan yirmidört bin defa girip çıkmak lazımdır"

tarzında izah etmiş (**Mecâlisü'l- Mü'minin**'den naklen **Riyâzü'l- Cenne**. Kadı Nurullah'ın bu eserinde bütür eâzımı şii addetmek hususundaki temayül-i şedidini unutmamakla beraber Hüseyin Vaiz'de şii temayülâtının pek kuvvetli olduğunu da itirafa mecburuz).

Sözlük

acîb: acayip.

ahîren: son zamanlarda.

ahzetmek: almak.

âkil: akıllı.

akvâm: kavimler.

âlât: aletler.

alettevâli: ardarda.

an'anât: gelenekler, an'aneler.

anâsır: unsurlar.

ankarîb: pek yakında.

a'sâr: asırlar, yüzyıllar.

aşâir: aşiretler.

âteşîn: ateşli.

avâmil: âmiller, etkenler.

ba'demâ: daha sonra.

behre: nasip.

beşâret: sevinç, müjde.

bîhuş olmak: bayılmak.

bilâ kayd u şart: kayıtsız şartsız.

bilâteehhür: gecikmeden, derhal.

bilistifade: yararlanarak.

binâkerdesi: yaptığı, inşa ettiği.

celb-i enzar eylemek: dikkat çekmek.

cem etmek: toplamak, derlemek, bir araya getirmek.

cengcû: savaşçı.

dekâyık: incelikler.

delâil: deliller.

der dest-i: üzere.

derpiş olmak: göz önünde bulundurulmak.

derun: iç.

dessas: entrikacı.

devâir: daireler.

deyn-i şükran: teşekkür borcu.

dûr: uzak.

dûr u diraz: uzun uzadıya.

e'âzım: büyükler.

ef'âl: fiiller, davranışlar.

ehl-i salib: haçlı(lar).

ekl: yeme.

erkam: rakamlar.

evâhır: sonlar.

evâsıt-ı: ortalarında.

eyyâm: günler.

ezcümle: bu cümleden olarak.

fâriğ olmak: vazgeçmek; bitirmek; kurtulmak.

farf-ı: aşırı derecede.

fatîn: kıvrak zekalı, uyanık.

fevc fevc: bölük bölük.

fukeha: fıkıhçılar.

füyûzât: feyizler.

ganâim: ganimetler.

gâret: yağma.

gayr-i meşûf: keşfedilmemiş.

hafi: gizli.

hâhiş: istek.

hanefiül-mezheb: hanefî mezhebinde.

harâbî: haraplık.

hars: kültür.

havârik: olağanüstü şeyler.

havf: korku.

hayretbahş: hayret verici.

hurûc etmek: baş kaldırmak.

huthut: hatlar, çizgiler; yollar.

hükümfermâ: hüküm süren.

îade-i âfiyet etmek: sağlığına kavuşmak.

îfâdât: ifadeler.

iftirak: ayrılık.

ihrak: yakma.

ihfâ: gizlenme.

ihtilat: karışma.

ihzar: hazırlama.

iktiran etmek: yaklaşmak.

irâe: gösterme.

irsal: gönderme; gönderilme.

istihdaf: hedef alma.

istiknah: künhüne varma, aslını kavrama.

istimal olunmak: kullanılmak.

istimdad: medet umma.

istirkab: kendine rakip görme.

îtisâf: kılıçtan geçirme.

ittibâen: uyarak.

îzâm: büyütme.

kanaatbahş: ikna edici, yeterli.

karâbet: akrabalık.

kârî: okuyucu.

karîb: yakın.

karîben: yakında.

kavî: kuvvetli, güçlü.

kesret: çokluk.

koyam: ayaklanma.

kurbîyet: yakınlık.

kurûn: yüzyıllar.

kurûn-i vüstâ: ortaçağ.

kuyûd: bağlar.

kütüb-i mütedâvile: o zamanın en yaygın olan kitapları.

ligarazın: maksatlı olarak.

mahkûke: hâkkedilmiş, kazınarak yazılmış.

makarr: başkent.

mâlamâl: dopdolu.

mâneviyül-mezheb: mani dinine inanan.

mecme': toplantı yeri, buluşma yeri.

mektûbe: yazılı.

memnûiyet: yasak.

menâbî': kaynaklar, menbalar.

mervî: rivayet edilen.

mesâil: meseleler.

mestur: yazılı.

meşâk: sıkıntılar.

meşher: sergi.

meşhûd olmak: gözlenmek, görülmek.

metbû: tâbi olunan.

mevîd: doğum yeri.

mezâhib-i erba'a: dört mezhep.

mezûniyet: izin.

muahharan: daha sonra.

muakkîb: takipçi, izinden giden.

muharrer: yazılı.

muhât: çevrilmiş.

muhtelifül-menşe: kaynakları farklı.

mukaddemâ: daha önce.

muktebes: alınmış, ictibas edilmiş.

mûmâileyh: adı geçen, anılan.

musaddak: onaylanmış, tasdik edilmiş.

musannefât: eserler, tasnifler.

muslihâne: barışçıl.

muzim: karanlık.

mübâlâtsizlik: aldırış etmeme, kayıtsızlık.

mücmelen: kısaca, özetle.

müellefât: telif (ettiği) eserler.

müfid: yararlı, faydalı.

müheyâ: hazır.

mümâşât-kâr: uysalca, suyuna giderek.

münbais: ileri gelen, kaynaklanan.

münci: kurtarıcı.

münhemik: çalışan, çabalayan.

münkasım: bölünmüş.

müsbî: ispat eden.

müstakir: yerleşik.

müstansaha: istinsah edilmiş, kopya edilmiş.

müşabehet: benzerlik.

müşa'şa: şa'ş'a'alı, görkemli.

müteammim: yaygın.

mütemessik: tutunmuş, bağlı.

müteneffi olmak: mazañ sağlamak, yarar sağlamak..

mütetebbi: araştırmacı.

müteâyid: artan.

netâyic: neticeler, sonuçlar.

nevmîdâne: umutsuzca.

nukât: noktalar.

nüşa-i mümtaza: özel sayı.

nüzurât: adaklar, nezirler.

pâyân: son.

peyrev: izleyen, takipçi.

pişva: önder, lider.

pûşide: örtü; örtülü.

râbıta: ilişkili.

râkib olmak: binmek.

ra'şe: titreme.

ref: kaldırılma.

ref' edilmek: giderilmek.

revâfız(a): râfıziler.

rub': çeyrek.

rüesâ: reisler.

safahât: aşamalar; sayfalar.

sayha: bağırma, feryat, çığlık.

sebb: küfür.

sehlût-tedkik: kolay incelenebilen.

sekene: sâkinler.

serâmedân: liderler, önde gelenler.

sergüzeşt: serüven.

siyahpûş: kara giysiler içinde.

sunûf: sınıflar, tabakalar.

sükûnperver: sâkinlikten hoşlanan.

sünniyül-mezheb: sünnî mezhebinde.

şebih: benzer.

şedid: şiddetli.

şikâr: av.

şûriş: isyan.

taammüm: yayılma.

tahaddüs: gerçekleşme, meydana gelme.

taharri: araştırma.

tahdîdat: sınırlamalar.

tahfir etmek: açtırmak, açmak.

tahtüz-zemin: yer altındaki.

takavvüm: kavimleşme.

ta'mik: derinleştirme.

tasaltun: saltanat sürme.

tavazzuh: açıklık kazanma.

tazyikât: baskılar.

tazyikzede: baskı altındaki.

tebeyyün etmek: açıklığa kavuşmak.

teb'iyet: tâbi olma.

tedeħhüş: dehşete kapılma.

tefahhus: araştırma.

tekessür etmek: çoğalmak, artmak.

teleħhûf: mahzun olma, hasret ve kederle
yanıp yakılma.

tenevvü: çeşitlilik.

tenevvür: aydınlanma.

tenvîr: aydınlatma.

terâcim-i ahval: biyografiler, hal ter-
cümeleri.

teshîl: kolaylaştırma.

tesîskerdesi: kurduğu, tesis ettiği.

tesrî: hızlandırma.

tevessü: genişleme.

tevsik: belgeleme.

tezezbüz: kararsızlık, karışıklık.

tilmiz: öğrenci.

vâsi: geniş.

vâzben: açıkça.

yekdiğeri: birbiri.

yeknazarda: bir bakışta.

Metinlerde adı geçen bazı Avrupa kaynakları

- Brooks, E.W., *The Arabs in Asia Minor (641-750)* from Arabic sources im Journal of. Hell. Studies, HVIII. Band, London 1898.
- Brown, P., *The Dervishes*, London 1869.
- Cahun, Leon, *Introduction a l'Histoire de l'Asie, Turcs et Mongols depurs les Origines a 1405*, Paris 1896.
- Carnoy, Emile- Nicolaides, Jean, *Traditions populaires de l'Asie Mineure*, Paris 1889.
- Carnoy, Emile, *Traditions populaires de Constantinople et de ses environs*, Paris 1892.
- Crowfoot, J.W., *Survivals among the Kappadokian Kizilbash (Bektash)*, Journal of the Anthropol. Ist. of Great-Britain, 30. Bd., London 1900, s.305-320.
- Derenbourg, H., *al-Fakhri*, par Ibn al-Tiktaka, nouv edition du texte arabe, Paris 1895.
- Germanus, Julius, IX. Band, Keleti Szemle, Budapest, 1908, X. Band, 1909.
- Ethe, H., *Cat. of Pers. Mss. in the Library of the India office*, Oxford 190.
- Fallmerayer, J.Ph., *Fragmente aus dem Orient*, 2.Aufl., Stuttgart 1877.
- Flügel, G., *Die ar., pers und türk. HSS. der Wiener Hofbibl.*, II.Band.
- FMM, *Anatome secundi monstrosi partûs*, o.O (Viennae) 1671.
- Grünfeld, Leopold, *Anatolische Volkslieder aus der "Kaba Dili"*, Leipzig, 1888.
- Hammer, J.v., *Geschichte des Osmanischen Reichs* (GdOR.)
Geschichte der Osman. Dichtkunst., Peşte 1836-38.
- Hirschfeld, G., *Aus dem Orient*, 2.Aufl., Berlin 1897.
- Hartman, Martin, *die Herrschaft der Kodschas in Kaschgarien*, Der islamische Orient, band I, heft 6-10.
- Houtsma, M.Th., *Over de geschiedenis der Seldjuken van Klein-Aze* in den Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen. Afd. Letterkunde, Derde Reeks, IX, Deel, Amsterdam 1892.
- Recueil des Textes relatifs a l'histoire des Seldoucides, publie I-IV, Leiden 1886, 1889, 1902.

- Huart, Cl., *Les Saintsdes Derviches Tourneurs*, Paris 1918.
- Humann, O., *Verh. Ges. Erdk.*, VII. Bd., Berlin 1880, s.248 vdd.
- Jireček, C.J., *Das Fürstenthum Bulgarien*, Wien 1890.
- Jorga, Nikoluas, *Gesch. des osmanischen Reiches*, II.Band.
- Krafft, A., *Die Arab., pers., türk. Handschriften der k.k. Oriental. Akademie zu Wien*, Wien 1842.
- Leonhard, Richard, *Paphlagonia. Reisen und Forschungen im nördlichen Kleinasien*, Berlin 1915.
- Leunclavius, *Hist. Mus. Turc.*, Frankfurt a.M. 1590, Sp.357.
- Lybyer, A.H. *The Government of the Ottoman Empire*, Cambridge 1913.
- Meynard, c.Barbier de, *Dictionnaire de la Perse*, Paris 1861.
- Mordtman, J.H., *Die Heutige Türkei in Vier Vortraege über Vorderasien und die heutige Türkei*, Berlin 1917.
- Murray, *Handbook for Travellers in Asia Minor, Transcaucasia and Persia*, London 1911.
- Peez, Carl, *Christliche Türken oder türkische Christen?, Studien aus ost bulgarien; Österr. Monatsschrift für den Orient*, Wien 1894, s.80-91.
- Pertsch, W., *Die türk. Handschriften*, Berlin 1889.
- Ramsay, W.M., XI. Abschnitt, *Turkey's debt to her predecessors in Asia Minor. Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire*, Aberdeen 1906.
- Rieu, *Cat. of Turk. MSS. in the Brit. Museum*, London 1887.
- Raverty, G., *Tabaqât-i Nâsiri*, London 1881.
- Sarre, Friedrich, *Reise in Kleinasien*, Berlin 1896.
- Schefer, Charles, *Siasset Nameh*, I-III, Paris 1891.
- Schurtz, Hch., *Die Janitscharen*, Preuss. Jahrbüchern, 112. Band, Berlin 1903, s.450-459.
- Türkische Basare und Zünfte in Zetischr. für Sozialwiss.*, VI.Jahrgang, Berlin 1903.
- Sell, Edward, *The Cult of Ali*, Madras 1910.
- Simirnoff, V.D., *Les vers dits Seldjouk et le christianisme turc*, Actes du XI. Congres Internat. des Orientalistes, III. Section, Paris 1899, s.193 v.dd.
- Sutcliffe, Constance, *Türkish Guilds*, Fortnightly Review, LX. Bd., 1896, s.820-829.
- Thorning, Hermann, *Beitraege zur Kenntnis des islamischen Vereinwesens*, Berlin 1913.
- Trowbridge, S.R., *The Alevis or Deifiers of Ali*, Harvard Theological Review 1909, II.Band, s.93-94.
- White, G.E., *The Shia Turks, Journal of the Transactions of the Victoria Inst.*, XL.Bd., London 1908, s.225-239.

Açıklamalı indeks

- Abaka Han : (1234-1282) İlhanlı hükümdarı. 57.
- Abdal Kumral : 63
- Abdal Musa : (XIV.yüzyıl) Anadolu erenlerinden. Türkmenlerin birleşmesinde büyük rol oynadı. 63.
- Abdürrezzâk-ı Kâşî : 59.
- Acem Peygamberi : 22.
- Acemler : 11,12.
- Adalya : 29.
- Ahiler : 53.
- Ahiyyetü'l-fetyan : 18.
- Ahmed-i Fakih : 53.
- Ahmed-i Lor : 76,82.
- Ahmed-i Yesevî : (ölm. Yas'da 1166)
Türk tasavvuf şairi ve kendi adıyla anılan tarikatın öncüsü. 17,65.
- Akdeniz : 13,73.
- Akkoyunlular : (1403-1508) Doğu Anadolu ve Batı İran'da kurulan Türk devleti. 44,80,81,83.
- Akşemseddin : (1389-1459) Türk din bilgini ve mutasavvıf. Hacı Bayrâm-ı Velî'nin halifesi. 23.
- Akyazılı Baba : 28.
- Âl-i Muzaffer : 67.
- Alaeddin Keykubad-i evvel : (1192?-1237) Anadolu Selçuklu sultanı. Saltanat yılları Anadolu Selçuklu Devleti'nin en parlak yılları oldu. 47.
- Alâeddin : 16.
- Alamut : Elburz dağlarının zirvesinde bir kale. Safevîler döneminde zindan olarak kullanıldı.
- Alâüddevle-i Simnânî : 59.
- Alevîlik : 24, 74.
- Ali (Hazreti) : 16,19,20,58,82..
- Aliperestlik : 17,23,27.
- Allah : 18.
- Allame Taftazânî : 68.
- Almalık : 74.
- Alman Şark Cemiyeti Mecmuası : 11,41.
- Almanya : 28.
- Alparslan : (1029?-1072) Büyük Selçuklu sultanı. 14,43.
- Alperenler : 63.
- Altay : 58.
- Amasya : 47,51.
- Amul : 74.
- Anadolu : 11-13,16-22,24-30, 41,43-49,51-54,57,59-66,71,73,83.
- Anadolu Ahileri : 54.
- Anadolu kızılbaşları : 52.
- Anadolu Selçukîleri bk. Anadolu Selçukluları.
- Anadolu Selçukluları : 43,45,46.
- Anadolu Tarih-i Dînisi Hakkında Bazı Mûlahezât : 41.
- Anadolu Türkleri : 44,53,63.
- Ankara : 19.
- Antalya : 22.
- Apışka Noyin : 61.

- Arif Bey : 62.
 Arifi-i Herevî : 82.
 Arnavutluk : 22.
 Asya : 12,22,27,73.
 Aşık Paşa : 63,66.
 Aşık Paşazade : (d.1400) Türk tarihçi.
 Tevârih-i Âl-i Osmân adlı yapıtın sa-
 hibi. 18,29,63-65.
 Avârifü'l-ma'ârif : 49.
 Avrupa : 22,27,43,47.
 Aya Atanaş : 28.
 Aya Nikola : 29.
 Aydın : 16, 21, 52.
 Ayos Nikolaos : 29.
 Azerbaycan :
 43,45,59,62,67,68,71,73,76,77,79,8
 0.
 Aziz Nikola : 28,29.
 Baba İlyas : (Şücâüddîn Ebü'l-Bekâ
 Şeyh Baba İlyâs b. Alî Horasânî)
 (ölm.1240) Türkmen babası. 18.
 Baba İshak : 51,52.
 Baba Resulullah : 51.
 Baba Sevdâ'î : 79.
 Babaî Türkmenleri : 52.
 Babailer : 52,65.
 Babailer hadisesi : 52.
 Babailer kıyâmı : 51.
 Babinger , Franz : (1891-1967) Alman
 türkolog ve tarihçi.
 8,11,41,45,46,53,62.
 Bağdat : 45,57,80.
 Bahâbâd : 70.
 Bakü : 81.
 Balçık :28.
 Barak Baba : (ölm. yaklaşık 1308) Türk
 derviş ve Sarı Saltuk'ın halifesi. Rûm
 abdallarının etkisi ile bektâşiliğe yö-
 neldi. 58.
 Bâtınîler : Kur'ân'ın dış anlamı yanı sıra
 bir de iç anlamı olduğuna, Kur'ân
 ve hadisın iç anlamını bilmekle za-
 hirî anlamına uyma gereğinin orta-
 dan kalkuğuna inanan görüşe sahip
 olanlar.77.
 Bâtıniye : 59-75.
 Batuva Vadisi : 28.
 Bayezid Paşa : (ölm. 1421) Türk sadra-
 zam. Şeyh Bedrettin ayaklanmasını
 bastırdı.52.
 Bayezid-i Sâni : (1447-1512) Fatih Sul-
 tan Mehmet'in oğlu. 22,23.
 Bayındır boyu : 80.
 Bayramiler : 23.
 Bedahşan : 81.
 Bedreddin Yahya : (XIII.yüzyıl) Türk
 tarihçi ve İbn-i Bîbî'nin hocası.
 Bektaşiler : 65,77.
 Bektaşilik : 54,65.
 Belh : Bugün Afganistan sınırları içinde
 kalan ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rû-
 mî'nin doğduğu kent .70.
 Beluç : 14.
 Berlin : 7.
 Berlin Darülfünunu : 11.
 Besâsîrî : (ölm.1060) Türk asıllı Abbâsî
 komutan. 45.
 Beyhak : Horasan'da bir kent. 68.
 Bilecik : 29.
 Birinci Kılıçarslan : (vefatı 1087) 15.
 Bizans : 12-14,23,276,43,44,62,63.
 Bizanslılar : 44.
 Browne , E.G. : 58,64,75.
 Budi : 27.
 Buhara : 13,14,17,49,59.
 Bulgaristan : 22.
 Bulgaristan Prensliği : 28.
 Bursa :18,19,21.
 Büyük Alaeddin : 53.
 Caber Türkmenleri : 51.
 Câmî (Molla) : (1414-1492) İranlı şair,
 mutasavvîf ve bilgin. 77,79,80.
 Câmî (yer) :76.
 Cani Bey Han : 68.
 Celâl-i Devvânî : (1427- yaklaşık 1502)
 İranlı yazar. 79,80.
 Celaleddin-i Rûmî (1207-1273)
 :117,48,54,55,57,66,77.

- Celaliye : 54.
 Cenab-ı Hakk : 58.
 Cengiz Han : (ölm.1227) .16,73.
 Cengiz Hâniler : 16.
 cevâlik : 50.
 Cevr : 70.
 Chalkokondyles , Laonikos: 23.
 Chwolson , Daniel : 15.
 Cibal Çini : 23.
 Cihannüma : Kâtip Çelebi'nin coğrafya kitabı. 23.
 Cihanşah : 80.
 Cüneyd : bk. Şeyh Cüneyd.
 Çar zarb : 50.
 Çâr Ali : 14.
 Çelebi Arif : 58.
 Çepni (Çetni) : 23,52.
 Çin : 21,73.
 Çinili Köşk : 23.
 Çobaniler : İlhanlı emiri Çoban'ın soyundan gelen aile. 67.
 Çu nehri : 74.
 Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası : 7.
 Dede Ömer Rüşenî : (ölm.1486) Halvetiye tarikatının Rüşeniye kolunun kurucusu.81.
 Deken : Hindistan'ın güney bölgesi. 77.
 Demirtaş Bey : (ölm.728) İlhanlı emiri ve başvezin Emir Çoban'ın oğlu.61.
 Der İslam in Kleinasien : 8.
 Der İslam : 41.
 Derviş Aziz : 69.
 Devletşah : (1431?-1495 ?) Türk asıllı İranlı edebiyat tarihçisi.76.
 Dişbudak : 28.
 Divan (Yavuz) : 23.
 Dobruca : 52.
 Dobruca ovası : 28.
 Dördüncü Raimund : 15.
 Dubeux , Louis : (1798-1863) Fransız müsteşrik. 18.
 Dündar : 17.
 Ebîverd : 70.
 Ebu Saîd Ebul-Hayr : (967- aşağı yukarı 1049) İranlı şair ve mutasavvıf. Tasavvufî şiirin kurucularından.48-50.
 Ebû Ali Hasan Nizâmülmülk : 14.
 Ebû Müslim-i Horasânî : (ölm.755) Horasan'daki Abbâsî hareketinin lideri. 78.
 Ebû Saîd Bahadur Han : (saltanat süresi: 716-736) İlhanlı hükümdarı. 59-61,67,68,70,73.
 Ebul-Kasım Babür : 81.
 Edirne : 18,21.
 Eflâkî : (Şemseddin Ahmed Dede, ölm. 1360) Türk sûfî, şair ve yazar. Menâkibu'l-ârifin (Âriflerin Menkıbele-ri)'in sahibi. 58,61.
 Ehl-i beyt : Hazreti Muhammed'in kızı, damadı ve torunlarından oluşan ailesine verilen ad.58.
 El-Cezire : 13,51.
 Elvan Çelebi : 66.
 Emir Çoban : 61.
 Emîr-i Kebîr Alişîr Nevâyî bk. Nevâyî.
 Emir Argun Şah : 71.
 Emir Gıyaseddin Muhammed : (ölm, 824) 80.
 Emir İrcin : 61.
 Emir Kânî'î : 53.
 Emir Muhammed Bey b. Argunşah : 70.
 Emir Muzaffereddin b. Alişîr : 51.
 Emir Seyyid Ali b. Şihab b. Muhammed el-Hemedânî : 75.
 Emir Seyyid İzzeddin Sûgendî : 69.
 Emir Seyyid Nâsir-ı Huseynî : 77.
 Emir Şâhî : 79.
 Emir Şemseddin Ali : 68.
 Emir Vecihüddin Mesud-i Serbedar : 71.
 Emir Yahya Kerrâbî : 69.
 Erdebil : İran'da Azerbaycan bölgesin-

- de bir kent. 19,20,77,80.
 Ertena Hanedanı : 62.
 Ertuğrul : 17,62,63.
 Eşref-i Çubânî : 68.
 Evhadüddin-i Kirmânî : (ölm.1237)
 İranlı sûfî şair. Anadolu'da uzun yıl-
 lar bulundu. Sûfiyane rubailerini ile
 tanınır. 48.
 Evliya Çelebi (1611-1680) : 27,28.
 Eyyubî Prensleri : 51.
 Fahreddin Evhad-i Mustevfi : 79.
 Fahreddin-i Irakî : 48,50,54.
 Fatih Sultan Mehmed-i Sâni : 23,21.
 Fazlullah-i Esterâbâdî : (1339-1394)
 İranlı şair ve hurûfilik tarikatının
 kurucusu. 74,76,82.
 Fazlullah-i Hurûfî bk. Fazlullah-i Este-
 râbâdî
 Franz Babinger bk. Babinger (Franz)
 Friedrich Wilhems Üniversitesi : 7.
 Frigyalılar : 11.
 Gazan bk. Mahmud Gazan Han
 Gefersud : 51.
 Geyikli Baba : (XIII.-XIV. yüzyıl) Os-
 man Gazi ve Orhan Gazi ile birlikte
 çeşitli savaşlara katılan Türk derviş.
 63.
 Gıyaseddin Keyhusrev : 57.
 Goldziher , Ignaz : (1850-1921) Macar
 müsteşrik ve sâmi diller uzmanı. 26.
 Gordlevskij , Wladimir Aleksandr :
 (1876-1956) Rus türkolog. 27.
 Gülşehri : 53,66.
 Gülşen-i râz : 79.
 Gündoğdu : 17.
 Gündüz Alp : 17.
 Habuşan : 70.
 Hâce Abdürrezzak : 68.
 Hâce Ali Müeyyed (766-783) : 69.
 Hâce Bahaüddin Nakşibend : 75.
 Hâce Esed-i Tûnî : 71.
 Hâce Gıyasüddin Hibetullah-i Hamavî
 : 70.
 Hâce Hayran karyesi : 82.
 Hâce Ishak -ı Hatlânî : 76,78,82.
 Hâce Necmüddin Ali : 69.
 Hâce Parsâ : (ölm.822) 80.
 Hâce Reşid : 58.
 Hâce Ubeydullah Ahrar : 81.
 Hâce Vecihüddin Mesud : 68.
 Hacı Armağanşah : 51.
 Hacı Bektaş-ı Velî :
 17,18,21,52,58,64,65.
 Hacı Halife (1609-1657) 23,25.
 Hadice Begüm : 19.
 Hâf : 70.
 Hakk : 25.
 Halep : 25,43,50.
 Halil Paşa : 25.
 Halvetilik : 54,66,81.
 Hamdullah Müstevfi : (yaklaşık 1281-
 1350) İranlı tarihçi ve coğrafyacı.
 59.
 Hamdun Kassar : 49.
 Hamid : 16,20.
 Hammer (Purgstall, Joseph Freiherr
 von) : (1774-1856) Avusturyalı ta-
 rihçi ve şarkiyatçı. Osmanlı tarihi
 uzmanı. 23,25,62.
 Hanefiler : 57.
 Hanefilik : 59.
 Hankah-ı nûriye : 79.
 Hankah-i Mesûdî : 47.
 Hârezm : 43,48,49,51,74,81.
 Hârezmliler : 44,60.
 Hârezmşahlar : (1157-1231) Yakındo-
 ğu ve Orta Asya'da hüküm süren
 Türk devleti. 44,60.
 Hasan Ali : 80.
 Hasan-ı Cevrî : bk. Şeyh Hasan-ı Cevrî.
 Hasan-ı Sebzevârî : 79.
 Hatiboğlu : 64.
 Hatlan : 78.
 Haydariye : Seyyid Kutbeddin Hay-
 dar'ın kurduğu tarikat. 49,50,64.

- Hayrullah Efendi : 52.
 Hazarlar : 44,45.
 Herat : 69,70,76, 78,82.
 Herat Camii : 76.
 Hercird : 76.
 Hind : 73,77.
 Hindistan : 13,49,79.
 Hirschfeld , Hartwig : (1854-1934) Alman müsteşrik.30.
 Hititler : 11.
 Horasan : İran'ın kuzeydoğusundaki geniş bölge.
 17,43,44,48,49,54,63,64,69,70,71,76, 77,79,81,82.
 Horasan Erenleri : 63.
 Horasan sūfileri : 48.
 Houtsma , Martin Theodor : (1851-1943) Hollandalı müsteşrik ve Türk tarihi uzmanı. 15,43.
 Huart, Clement : (1854-1926) Fransız müsteşrik. Türk , İran ve Arap dilleri ve kültürleri uzmanı.54,64,75.
 Humâm-ı Tebrizî : 58.
 Hurûfilik : 71,75,83.
 Huseyn-i Kert : 68.
 Hüdabende bk. Olcayto Hüdabende
 Hülâgu : (1217-1265) İlhanlı Devleti- nin kurucusu. 16,57.
 Irak :
 13,43,44,48,49,54,55,62,67,70,76,7 7,79,80.
 Irak-ı Acem : İran'da, Kürdistan, heme- dan ve Kirmanşah eyaletlerini içine alan bölge.59.
 Isfahan : 74.
 İbâhiye : İslam dinindeki yasakları orta- dan kaldırmayı hedefleyen akımla- rın genel adı. 58.
 İbni Batuta : (1304-1369 veya 1377) Arap seyyah.54,65.
 İbni Bibî : (ölm. 1272) İranlı tarihçi ve yazar. el-Evâmirü'l-Alâ'îye fi umûri'l-Alâ'îye adlı tarihi yapının sa- hibi.15.
 İbni Hüsam : 79.
 İbnü't-Tıktaka : (XIII-XIV. yüzyıl), Iraklı tarihçi. 16.
 İbnül-Fâriz : 48,75.
 İbrahim Gülşenî : (ölm. 1533) Dede Ömer Rüşenî'nin halifesi ve Gülşe- niye tarikatının kurucusu. 81.
 İlhanlılar : (1256-1353) İran'da devlet kuran Moğol hanedanı.
 44,57,61,62,67,69,71.
 İlk Mutasavvıflar bk. Türk Edebiyatın- da İlk Mutasavvıflar.
 İlkâniye Devleti : 62.
 İlturmuş Hatun : 58.
 İmam Muhammed Bâkır : 77.
 İmam Musa Kâzım : 78.
 İmam Rıza : 79.
 İmam-ı masumlar : 59.
 imamiye-i isnâ aşeriye : Musa Kâzım'ı imam tanıyanlar. 59,74.
 İngöl : 29.
 İngiltere : 27.
 İran : 13-15,19,20,23,44-
 46,48,49,51,53,54,57-
 59,66,67,71,73,76,77,79.
 İran Moğolları : 58-60.
 İran Selçukileri : 47.
 İsabella : 15.
 İshak-ı Hatlanî : bk. Hâce İshak-ı Hatlâ- nî.
 İsmail : bk. Şah İsmail-i Safevî.
 İsmaililer : 74.
 İsmailiye : Cafer-i Sâdık'ın beş oğlun- dan İsmail'i imam tanıyanlar. 67.
 İsrail : 15.
 İstanbul : 8,21,23,25.
 İstanbul Arkeoloji Müzesi Kitaplığı : 7.
 İznik : 13.
 Jacob , Karl Georg : (1862-1937) Al- man türkolog ve şarkiyatçı. Bektaşî- lik uzmanı. 64.

Jireçek , C.J. : 28.

Kaba dili : 21.

Kabil : 80.

Kadı Azud : 68.

Kadı Nurullah : 58.

Kadı Urmevî : 53.

Kafkas kavimleri : 15.

Kal'a-yı Tâk : 71.

Kalenderiye : 49,50,64.

Kalendername : 50.

Kalyakarac (Kali Akra) : 28.

Kara Tatarlar : Moğol istilası sırasında Anadolu'ya gelip, Hülâgu tarafından Sivas, Kayseri ve Malatya'ya yerleştirilen Moğol boyu.57.

Karabağ : 81.

Karadeniz : 28.

Karakoyunlu Türkmenleri : 44.

Karakoyunlular : (1380-1468) Doğu Anadolu, Irak ve Azerbaycan'da hüküm süren ve Türk yöneticiler tarafından idare edilen hanedan. 19,80,83.

Karaman : 20,52.

Karamanlılar : 55.

Karamanoğulları : (1256-1483) Orta Anadolu'da hüküm süren Türk beyliği.16,52,62.

Karâmite Dâileri : 54.

Karasi oğlu İsa Bey : 52.

Kâsimu'l-Envar bk. Seyyid Kasimu'l-Envar

Kaside-i Tâiye : 48.

Kastamonu : 23.

Kaşgar : 81.

Katerina : 19.

Kâtib-i Turşîzî : (ölm. 1434-1436 arası) İranlı şair.79.

Kay'lar : 62.

Kaygusuz Baba : 77.

Kaygusuz Dergahı : 77.

Kayseri : 48.

Kaziyül-kuzât Hâce Abdülmelik Şafîi :

59.

Kelimât-ı cefriye : 25.

Kemal-i Hocendî : 75.

Kemaleddin Gıyâs-i Fârsî : 79.

Kert hanedanı : 82.

Kertler : 67.

Keyûmers : 76.

Kıpçaklar : 44,45.

Kırım harbi : 28.

Kızılbaşlar : 22,23.

Kirman : 70,77.

Kitâbu Esrârî'n-nukât : 75.

Kocac-i Tebrizî : 75.

Konya : 13-16,18,21,48.

Koşar : 14.

Köprülü, Prof. Fuat : 7,11.

Köprülüzade Fuad Bey , bk. Köprülü, Prof. Fuat.

Köse Peygamber : 61.

Kösedag : 57.

Kubadâbâd : 51.

Kûh-i Saf : 77.

Kuhistan : 70,77.

Kulağı Küpeli Türkmenler : 80.

Kur'an : 70.

Kutadgu Bilig : 21.

Kutbeddin Haydar : 50,65,77.

Kutbeddin Şirâzî : (1236-1311) İranlı bilgin ve felsefeci.58.

Kuyucu Murad Paşa : 24.

Küçük Asya : 27,29,44.

Lâli : 23.

Latîfi Tezrikesi : 23.

Lidyalılar : 11.

Lokman Serahsî : 65.

Londra : 27.

Lütfullah-ı Nişabûrî : (ölm.1413) Horasan'da, Timur ve Şahruh döneminde yaşayan Türk bilgin ve şair.75.

Mağribî : 75-77.

Mahan : 77.

- Mahaneser : 74.
 Mahmud Gazan Han : (1271-1304) İl-
 hanlı hükümdarı. 57,58,61.
 Malatya : 51.
 Malazgirt : 43.
 Mani : 27.
 Maraş : 51.
 Marino , Sanuto : 20.
 Marquart : 62.
 Massignon , Louis : (1883-1962) Fran-
 sız şarkiyatçı. İslam dini ve tasavvuf
 uzmanı. 54,55.
 Maverâünnehir : 14,17,44-
 46,73,77,81.
 Mazenderan : 69-71,74.
 Mecalisül-mü'minin : 58,78.
 Medine : 77.
 Mehmed-i Sâni bk. Fatih Sultan Meh-
 med-i Sâni.
 Mekke : 77.
 Melik Gıyaseddin Kert : 69.
 Melikşah : 14.
 Menâkıbnâme (Hatiboğlu) : 64.
 Meryem : 29.
 Meşhed : 67,69,70.
 Mevlana Celâleddin-i Rûmî bk. Celâ-
 leddin-i Rûmî.
 Mevlâna bk. Celâleddin-i Rûmî.
 Mevleviler : 55.
 Mevlevilik : 17, 53-55.
 Mısır : 23,24,43,49,54,55,57,61,67,77.
 Mizânül-hak fî ihtiyaril-ehak : 25.
 Mikail : 15.
 Mir'ât-ı tevârih : 18.
 Mirsâdül-ibâd : 48.
 Mirza Şahrüh: bk. Şahrüh (Mirza).
 Moğollar : 25,51,55,57-59,68.
 Muhyiddin İbni Arabî : (1165-1240)
 Felsefe ve tasavvufa ilgilenen ünlü
 arap bilgini.23,48,55,75.
 Muhiyi-s'saltana : 24.
 Muinüddeve Pervâne : 54.
 Muinüddin Pervâne : (1211-1277)
 Anadolu selçuklularının başvezi-
 ri.48,57.
 Murad-ı evvel : (Hüdavendigâr, Gazi
 Han) (1326-1389) . 64.
 Musa : 15.
 Müeyyedüddin Cendî : 48.
 Na'imî : 75.
 Na'imâ : 24.
 Nakşibendilik : 74.
 Nâsır Lidînillah (h.525-622) : 46.
 Necib Asım : (1861-1935) Türk tarihçi
 ve dilci.62.
 Nefahât : 77.
 Nesimî : 80.
 Nevâ'i (Emîr-i Kebir Alişir) : 77.
 Nimetullahiye : 77,78,83.
 • Nişabur : 13,70.
 Niyâzi : 25.
 Nizârî-i Kuhistanî : 67.
 Nöldeke , Theodor : (1836-1930) Al-
 man müsteşrik ve islam tarihi uz-
 manı.17.
 Nurbahşiye : 79,83.
 Nûre Sufî : 16,52.
 Oğuz Türkmenleri : 44,45.
 Oğuzlar : 44,45,53,62.
 Olcayto Hüdabende : (ölm.1316) İl-
 hanlı hükümdarı. 57-61, 67,69.
 Oniki İmam : Hazreti Ali ve onun so-
 yundan gelen oniki kişi.65,69.
 Orhan : 64,65.
 Orta Asya : 29,48, 49,51,54,75.
 Osman : 17,62-65.
 Osman Gazi : 65.
 Osmanlı Beyliği : 64.
 Osmanlı Devleti : 17,60,62,64.
 Osmanlı Devleti Tarihi : 25.
 Osmanlı Tarihi Tedkikâtı : 41.
 Osmanlılar : 17,53-55,62,65.
 Papazoğlu Çiftliği : 29.
 Paştin : 68.
 Peçu : 55.

Pehlivan Hasan-ı Damgâni : (761-766)
69.

Petersburg : 15.

Peygamber (Muhammed) : 17.

Radloff , Wilhelm : (1837-1918) Alman
kökenli Rus türkolog. Orta Asya ve
Sibiryâ Türk dilleri uzmanı. 15.

Ragıb Hulûsi : 7.

Ramsay , Sir William Mitchel : (1851-
1939) İngiliz arkeolog.

Ravzatü's-safâ : 70-71.

Rebabnâme : 19.

Reşidüddin : 57.

Rey : 79.

Richard Leonhard : 23.

Romalılar : 11,12.

Rufâiler : 54.

Rufâilik : 50, 66.

Rûm : 12,13,24.

Rûm abdalları : 63,65.

Rûm Selçukları : 13-15.

Rumeli : 21,22,44,71,83.

Rüstemdarlar : 76.

Sadeddin : 64.

Sadeddin Taftazâni : 74.

Sadeddin-i Fergâni : 48.

Sadr-ı Şirâzi : 79.

Sadreddin-i Erdebili : 20,76,77,82,83.

Sadreddin-i Konevi : (1219-1274)

Türk mutasavvif. 48,54.

Safevîler : (1501-1732) 20,21,77,81.

Safiyüddin Erdebili (Şeyh) :

19,20,25,75.

Salomon : 17.

Sarı Bali : 17.

Sarı Saltık Dede : 28,52,58.

Sari : İran'da Mazenderan eyaletinin
merkezi. 69-74.

Sebzvar : İran'da Horasan bölgesinde
kent. 68,70,79.

Selçuk : 13,15.

Selçukiler bk. Selçuklar.

Selçuklar : 12-

18,27,45,48,53,57,60,62.

Selçuklular bk. Selçuklar.

Selim (Selim-i evvel [Yavuz]) : 22-24.

Semerikand : 76-81.

Semi Reçiye : 15.

Sencer : 45.

Serbedârân : 67,68,71.

Serbedâriye Devleti : 68,69,71.

Seyahatname (Evliya Çelebi) : 27.

Seyfûddeve : 24.

Seyhun : 14,44,45.

Seyyid Abdullah : 78.

Seyyid Ali-i Hemedâni : 76,78.

Seyyid Battal : 29.

Seyyid Fazlullah : 68.

Seyyid Huseyn-i Ahlâtî : 77.

Seyyid Hüseyinî : 50.

Seyyid Kâsimü'l-Envâr : (1356-1433)

İranlı sûfi, şair ve yazar. 76-

78,82,83.

Seyyid Kıvamüddin : 69,74.

Seyyid Muhammed Nurbahş : 78-79.

Seyyid Nimetullah-ı Kirmânî : 76.

Seyyid Nureddin Şah Nimetullah-i Kü-
histânî : 77.

Seyyid Şah Kasım Feyzbahş : 79.

Seyyid Şah Nimetullah : 77-79,82-83.

Seyyid Şerif Cürcânî : 74,77.

Seyyid Taceddin Avcı : 59.

Seyyid Yahyâ-yı Şervanî : 81.

Sırbistan : 22.

Simanlı Bedreddin Kıyamı : 52.

Simavnalı Bedreddin : (1358- 1417 ve-
ya 1420) Türk din bilgini. 21,41.

Simnan : 70.

Sivas : 48.

Siyasetname : 14.

Smirnoff , V.D. , Rus türkolog. 19.

Solgan : 79.

Sorhab-ı Tebriz : 76.

St. Gilles : 15.

Sultan Ahmed-i Behmenî : 77.

Sultan Ebu Said Mirza : (855-872) 81.

- Sultan Gıyaseddin-i Selçukî : 51.
 Sultan Hüseyin Baykara : 81,82.
 Sultan Veled : (1226-1312) Mevlana
 Celâleddin-i Rûmî'nin oğlu, muta-
 savvîf ve şair. 61,66.
 Sultaniye : 59.
 Sunkur : 17.
 Suriye : 13,43,44,48-51,55.
 Suriyeliler : 11.
 Sühreverdi (Şihabuddin) : 46,49.
 Süleyman : 17.
 Şâfiîler : 57.
 Şâfilik : 59.
 Şah İsmail-i Safevî : 20-
 22,44,78,79,81,82.
 Şah Nimetullah bk. Seyyid Şah Nime-
 tullah.
 Şahrüh (Mirza) : (1377-1444)Timurlu
 hükümdarı. 73,74,76,78-80,82,83.
 Şam : 23,58.
 Şemahi : 81.
 Şemişat : 51.
 Şemseddin Muhammed b. Yahya b. Ali
 el-Ceylânî el-Lâhicî : 79.
 Şervan : 80,81.
 Şervanşahlar : 80.
 Şeyh Abdullah Yâfiî : 77.
 Şeyh Arslan : 51.
 Şeyh Azerî : 79.
 Şeyh Bahaeddin Zekeriya-i Mûltânî :
 50.
 Şeyh Bâlû-yi Âmulî : 70.
 Şeyh Barak : 58.
 Şeyh Cemaleddin-i Sâvî : (382-463)
 49.
 Şeyh Cemaleddin Mutahhar-ı Hillî :
 59.
 Şeyh Cüneyd : 19.
 Şeyh Ebi'l-Hasen Ali el-Harîrî : (548-
 645) 50.
 Şeyh Ebû'l-Vefâ-yı Hârezmî : (ölm.
 834) 80.
 Şeyh Edebali : 64.
 Şeyh Halife : 69-71,75.
 Şeyh Hasan Kebîr-i Celayirî : 62.
 Şeyh Hasan-ı Cevrî : 68-71,75.
 Şeyh Hüdâî : (ölm 1628) 25.
 Şeyh Necmüddin-i Dâye : 48.
 Şeyh Rûkneddin Alaüddevele-i Simnânî
 : 70.
 Şeyhülislam Ahmed el-Câmî en-
 Nâmîkî : 50.
 Şeyhülislam Berde'î : 68.
 Seyyad Hamza : (XIII.yüzyıl) Türk
 şair. 53.
 Şia-yı imamiye : 46,69, 76,81.
 Şia-yı isnâ aşeriye : 65.
 Şihâbüddin Sühreverdi bk. Sühreverdi.
 Siraz : 77-79.
 Tahtacılar : 22,52.
 Tâife-i abdâlân : 50.
 Tarabî kıyâmı : 51.
 Tarih (Arif Bey) : 62.
 Tarih (Aşık Paşazade) : 29.
 Tarih (İbn-i Bibî) : 15.
 Tarih (Necib Asım) : 62.
 Taşkent : 74.
 Taşköprüzade : 17.
 Tebriz : 57,77,81.
 Teke : 16,20,22.
 Teküdar Ahmed : (680-683) 57.
 Tesan : 23.
 Tevrat : 17.
 Timur bk. Timurlenk.
 Timur İmparatorluğu : 67,71,73,75.
 Timurîler : (1405-1507) 68,73.
 Timurlenk : (1336-1405) Timurlular
 hanedanının kurucusu.
 19,20,43,44,57,66,68,69,71,74,75-
 77,81,82.
 Tirmiz : 70.
 Toğa Timur : 67.
 Tokat : 23,48,51.
 Toulouse : 15.
 Trablus : 15.
 Trabzon : 10,23.

- Trakya : 28.
Tuğra Timur Han (754) : 68.
Tuğrul Bey : 13,45.
Tuhfe-i isnâ aşeriye : 59,80.
Tus : 69.
Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar :
47,64.
Türkistan : 13,49,70,81.
Türkiye : 27.
Türkler : 14,20,44,51,52,74.
Türkmenler :
12,44,45,51,52,63,66,80,83
Uluğ Bey : (1394-1449) Timurlu
hükümdarı ve gökbilimci.76.
Uzun Hasan : (1423-1478) Akkoyunlu
hükümdarı.19,20,80.
Vassaf : 57.
Venedik : 20.
Viyana : 28,41.
Volga : 73.
Yakut : 14.
Yas : 17.
Yedi Su eyaleti : 15.
Yesevilik : 74.
Yıldırım Bayezid : 64.
Yörük : 22.
Yunanistan : 22.
Yunus : 15.
Yunus Emre : 21,53.
Zât-ı Bârî : 48.
Zehebiyye-i iğtişâsiye : 78.
Zeitschrift der Deutschen Morgenlän-
dischen Gesellschaft : 7.
Zeynüddîn-i Hâfî : (ölm. 838) 79.

Celâl ve Cemâl Aynasında Kadın

CEVADÎ AMULÎ

Allah, bileşik olmayan/saf hakikat olduğu ve kesretten (çokluk) uzak bulunduğu için O'nun zatî sıfatları, zatının aynasıdır. O'nun sıfatları ve zatı birdir. dolayısıyla O'nun güzel isimlerinin (Esmâ-i Hüsnâ) hepsi, bir ve tek zatın ayetidir. Yani her isim, bütün zatî, vasfî (sıfatsal) ve fiilî kemalleri içermektedir. İlahî isimlerin farklılığı, kuşatıcı ve kuşatılır olmaktan ve diğer sınıflandırmalardan öte sadece kemallerin açığa çıkması ve gizli olmasında kendini göstermektedir. Her isim, ilahî isimlerin tamamını kapsamakta ve yansıtmaktadır, fakat kemallerin açık ve gizli oluşunda isimler arasında farklılık vardır. Dolayısıyla söz konusu kemaller, bilfiil her isimde zuhur etmese de, her ismin mazharı (ayeti-görüngüsü) diğer isimlerin kemallerine sahiptir. İlahî isimlerden olan celâl ve cemâl'in çeşitli görüntü ve yansımaları vardır. Fakat Hakkın celâli, cemâlinde, cemâli de celâlinde gizli olduğu için, ilahî celâlin mazharı olan şey, kendi içinde Hakkın cemâline, Allah'ın cemâlinin mazharı olan şey de kendi içinde ilahî celâle sahip olacaktır....

kainata mensup olmak

Fritjof Capra

Aslında bu kitabın illüstrasyonlu bir kitap olması gerekiyordu. Ama hangi illüstrasyonlar, okalıptüs ağaçlarında danseden ışığı ya da deniz ve göklerin durmaksızın halden hale geçerek ayrı ayrı renklere bürünüşünü hakkıyla resmedebilir? Deniz kıyısındaki kayalıklara kondurulmuş bu bahçenin o güzelim kokusunu, ta diplerde gürleyen sesleri kim taşıyabilir? Humusun o ılık ve ağır kokusu, rüzgarın çam ağaçlarını okşayan uğultusu ve tahta köprüünün altından akan o derenin şırıltısı bizim diyaloglar esnasındaki halleti ruhiyetimizle öylesine karışıyordu ki, okuyucular farkına varmasalar bile, o kokuyu alıp o duyguları yaşayabilir ve dahası o sesi işitebilirler.

Her ne kadar böylesi doğal bir ortamda söyleştığımız metinde açıkça zikredilmemiş olsa bile, söyleşilerimizin temel unsurlarından birini bu oluşturuyor. Spritüel duyarlığın çekirdeğini oluşturan aidiyet duygusu, bu entellektüel buluşmaların merkezi teması oluyor. Bu söyleşilerin böylesine muhteşem güzellikteki bir doğal ortamda ışığın değişen yoğunlukları ve karanlık, kızılbaşan güneş, ferahlatan yağmur, serinlik ve ürkünç gökgürültüsünün deveranı içinde gerçekleşmiş olması, bize en canlı tartışmalarımızdan daha canlı bir aidiyet tecrübesi kazandırmış oldu.

Minhâcü'l-Fukara

Fakirlerin Yolu

İsmail Ankaravi

Fukara, Allah rızası için dünya mallarını, kendisini mâsivâyâ bağlayan her türlü esbâbı ve malik olduğu şeyleri, yine Allah'a olan muhabbeti sebebiyle terkeden kimse demektir Sûfî iki türlüdür: Birisi maddi fakir, diğeri ise manevi fakir olan sûfîder. Ebû Abdullah tarîfî, bu iki nev'i kendisinde toplar ve birbirinin sanki neticesiymiş gibi bir tarîf yapar. Şöyle ki: "Fakir olan sûfî, elinde herhangi bir malı olmayan kimsedir. Manevi fakir ise; kendisini beşeri isteklerden arındırıp kalben kendisini hiç bir şeye malik saymamaktadır." İşte aradaki fark budur...

Hakikat-i Semâdan mülhem olarak "ilimler semâdan iner" malumundan hareketle eserimize Minhâcü'l-Fukarâ diyerek âlem-i mânâdan isim verdik. Rabbimizden niyazımız, odur ki, doğruyu bulmak isteyen kimseler, bu eseri okusunlar ve mütalâa etsinler.

siyaset ve kutsallık

YALÇIN AKDOĞAN

İktisat, devlet, siyaset ve benzerleri dinden beklenmesi gereken hususlar mıdır; bu alanlar dinin kapsamına girmekte midir; bulunmamaları dinde herhangi bir eksikliğe yol açmakta mıdır; acaba Peygamberlerin risaletinin zati bir parçası mıdır? Devlet kurmak dinin vazifesi midir? Siyaset ve devletin şartlarını beyan etmek risaletin görevi midir? Din müslümanlardan böyle bir şey istemekte midir?

Tüm bu sorular din kavramının neleri içerdiği ile doğrudan ilgilidir. Din insanların hayatını bütüncül bir şekilde kapsar; bir inanç biçimi olduğu gibi, bir yaşam tarzı oluşuyla da terbiye edici bir özelliği vardır. Bir hakikatler manzumesi olarak din, yaşanan zamana göre farklı yorumlar içererek geniş bir yapıya sahip olsa da belli bir çerçevesi vardır ve dinî olan her şey din kavramı içerisinde yer almaz. Yani bir şeyin dini olmasıyla dinden olması farklılık arzeder.

Yol'un Yolu

İdris Şah

Sûfî faaliyetinin, söküp parçalarına ayırmanız durumunda basitleştirmiş yada terketmiş olacağınız tek bir bütün olmak anlamında tutarlı kalması gerektiğini hatırladığımda, genelde belli bir hikâyeyi düşünürüm. Siz bu konuya daha kolay bir şekilde hakim olmayı ne denli isterseniz isteyin, size bunu sağlayamamamın nedeni de budur. Bu hikâyeye, belki yüzüncü kez yol kenarındaki küçük istasyonlarda durmuş olan yavaş bir trenin içindeki bir adamdan bahseder. Adam, daha fazla dayanamayarak vagonundan atladığı gibi makinistin yanına koşar. "Daha hızlı gidemez misin be adam?" diye kükrer ona. Makinist şu cevabı verir: "Elbette ki daha hızlı gidebilirim efendim; fakat treni terketme iznim yok!"

Müzekki 'n-Nüfûs

Eşrefoğlu Rûmî

Anadolu halkının asırlarca elinden düşürmediği Mevlid, Muhammediye, Ahmediye ve Envârü'l-Âşikin gibi temel kitaplar arasında yer olan diğer bir eser de Eşrefiye'nin kurucusu Eşrefoğlu Rûmî'nin kaleme aldığı "nefisleri arıtıcı" anlamına gelen Müzekki'n-Nüfûs'tur. Sanat endişesi dışında, devrin yaygın bir tavrı olan doğrudan doğruya mürid kazanmak ve halkı doğru yola sevk etmek anlayışından hareketle kaleme alınan eser, çeşitli açılardan önem kazanmaktadır. Öncelikle eser geniş halk kitlelerinin kolayca anlayabileceği sade bir dille yazılmıştır.

Müzekki'n-Nüfûs , bilhassa tasavvufî ahlâkın yüksek bir zümre diyebileceğimiz okur-yazar ve kültürlü tabakadan halk seviyesine inmesinde tahminlerin de ötesinde önemli bir rol oynamıştır.

anadolu'da islâmiyet

F. Babinger - F. Köprülü

Çoktan beri kadim devrin Anadolu'suna, buranın müteaddit kavimlerine , muhtelif dinleri eşkaline layık olduğu derece ve miktarda gayret ve zekasını sarfedecek hatırı sayılır adette müdekkik ve müteharrirler çalışmış ve bir hayli nukât ve hususâtı umumi hatlarıyla tenvir ve izah etmiş oldukları halde, bu diyarın artık bir seneyi geçen bir zamandan beri geçirdiği "İslâmiyet devresi" hemen hiç tedkik ve tettebbu edilmemiş bir devir olmak üzere gösterilirse, yanlış bir iddiada bulunulmuş olmaz. Hatta şimdiye kadar Müslüman Anadolu'ya ait velev ki sathî olsun, umumi bir taslak bile yapılmamıştır. Halbuki bugün bizim bu müslüman Anadolu'ya dair bildiklerimiz, umumiyetle Bizans müverrihleri ile, eserlerinin ekserisi yazma halinden bile çıkamamış olan, aciz ve mahdud bazı İslâm müelliflerinin verebildikleri cüz'i ve nâkıs haberlerden ibarettir. Böyle olmakla beraber, ihtimal ki burada "İslâm tedkikatı için bir yeni ülke" olmak üzere Anadolu'ya ait umumi bir taslak çizmek yolundaki bu teşebbüs biraz cüretkârane sayılabilir.

ISBN 975574148-8

9 789755 741482